SAYHUN

ILMIY AXBOROTNOMASI

Scientific bulletin of Sayhun

GULISTON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
GDPI 2022

2023/1

Guliston davlat pedagogika instituti
“Sayhun ilmiy axborotnomasi” ilmiy-uslubiy jurnali
2023-*yil* 1-*son*

Bosh muharrir: A.A.QALANDAROV - f.-m.f.b.f.d (PhD), dotsent

Mas’ul muharrir: N.A.AYAQULOV - f.f.b.f.d (PhD)

Mas’ul muharrir o‘rinbosari: M.B.NIYOZOV – p.f.b.f.d (PhD), dotsent
O.I.SAXOBIDINOVA

T A H R I R H A Y ’A T I:

Aniq va tabiiy fanlar
f.-m.f.d, prof. M.M.Aripov
f.-m.f.d., prof. A.A.Xaldjigitov
t.f.d., prof. N.Ravshanov
b.f.d., prof. H.X.Qo‘shiyev
b.f.d., prof. A.P.Pozilov
b.f.d., dots. U.K.Abduraxmanova

Ijtimoiy-siyosiy fanlar
t.f.d., akademik A.A.Asqarov
s.f.d., prof. A.G.Mo‘minov
f.f.d., prof. N.A.Shermuhamedova
tar.f.d, dots. N.A.Egamberdiyeva
s.f.b.f.d. (PhD) N.A.Saidkulov

Pedagogika
akad., p.f.d., prof. R.Djurayev
p.f.d., prof. G.S.Ergasheva
p.f.d., prof. N.N.Djamilova
p.f.d., prof. O.A.Qo‘ysinov
p.f.n., dots. S.I.Qulmamatov

Filologiya
fil.f.d., prof. G.H.Bakiyeva
fil.f.d., prof. A.S.Lixodziyevskiy
fil.f.d., prof. D.R.Djumanova
fil.f.d., prof. O.S.Axmedov
fil.f.d., dots. F.Sh.Qodirova
fil.f.d., dots. G.I.Ergasheva
p.f.d., dots. K.Sh.Muradkasimova
p.f.d., dots. A.B.Raxmonov
p.f.d., dots. G.S.Sabirova
f.f.b.f.d. (PhD) B.Sh.Kurbanov

Texnik muharrir: *A.A.Xudayberdiyev*

“Sayhun ilmiy axborotnomasi” ilmiy-uslubiy jurnali elektron to‘plam sifatida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi (AOKA)ning 2023-yil 9-martdagi № 067833 raqamli guvohnomasi asosida chop etiladi.

МАТЕМАТИЧЕСКОЕ И ЧИСЛЕННОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ ТЕРМОУПРУГИХ ПРОЦЕССОВ НА ОСНОВЕ ДИНАМИЧЕСКИХ СВЯЗАННЫХ ЗАДАЧ В НАПРЯЖЕНИЯХ

Каландаров Азиз Абдукаюмович, проректор по учебной работе ГГПИ,
доктор философии (PhD) по физико-математическим наукам, доцент
e-mail: abrorshox@mail.ru

Аннотация. В статье предложена математическая модель термоупругости, сформулированная как динамическая связанная задача в напряжениях. Разработаны явные и неявные конечно-разностные соотношения, которые дают возможность вычислить численные решения рассматриваемой задачи. В качестве примера численно решена одномерная связанная динамическая задача для изотропных тел, с использованием явных и неявных конечно-разностных схем.

Ключевые слова: термоупругость, напряжения, деформации, явная схема, неявная схема, сходимость.

TERMOELASTIK JARAYONLARNI KUCHLANISHLARDA IFODALANGAN BOG‘LIQ DINAMIK MASALALAR ASOSIDA MATEMATIK VA SONLI MODELLASHTIRISH

Annotatsiya. Maqolada termoelastiklikning kuchlanishlarda ifodalangan dinamik bog‘liq masala ko‘rinishidagi matematik modeli taklif qilingan. Qaralayotgan masalaning sonli yechimlarini hisoblash imkonini beruvchi oshkor va oshkormas chekli ayirmali sxemalar ishlab chiqilgan. Misol sifatida bir o‘lchovli termoelastik dinamik bog‘liq masala oshkor va oshkormas chekli ayirmali sxemalar yordamida sonli yechilgan.

Kalit so‘zlar: termoelastiklik, kuchlanishlar, deformatsiyalar, oshkor sxema, oshkormas sxema, yaqinlashish.

MATHEMATICAL AND NUMERICAL MODELING OF THERMOELASTIC PROCESSES BASED ON DYNAMIC COUPLED PROBLEMS IN STRESSES

Abstract. The article proposes a mathematical model of thermoelasticity formulated as a dynamic coupled problem in stresses. Explicit and implicit finite-difference relations are developed, which make it possible to calculate the numerical solutions of the problem under consideration. As an example, a one-dimensional

coupled dynamic problem for isotropic bodies is numerically solved using explicit and implicit finite-difference schemes.

Keywords: thermoelasticity, stresses, strains, explicit scheme, implicit scheme, convergence.

Введение. Математическое и компьютерное моделирование термоупругих и термопластических процессов является актуальной проблемой математического и компьютерного моделирования. При математической постановке термо-упруго-пластических задач используются связанные и несвязанные краевые задачи [3, 7, 8].

В общем случае, связанная динамическая краевая задача термоупругости состоит из уравнения движения, соотношения между напряжениями и деформациями с учетом температуры, соотношения между деформациями и перемещениями, уравнения притока тепла и с соответствующими начальными и краевыми условиями. Если внешние факторы, вызывающие движение тела изменяются во времени очень медленно, то в уравнении движения можно пренебречь инерционными членами, в этом случае имеем квазистатическую задачу. Если величины, вызывающие деформацию и температуру, изменяются достаточно медленно от нуля до своих конечных значений и остаются в таком состоянии, то мы получим статическую задачу. В этом случае имеем несвязанную задачу термоупругости. Все вышеизложенные задачи термоупругости и термопластичности обычно решаются в перемещениях [1, 2, 4-6]. Если начальные и краевые условия заданы в напряжениях, задачу надо сформулировать в напряжениях. В этом случаи придётся добавить уравнения Бельтрами-Митчелла. В предложенной математической модели связанной динамической задачи термоупругости мы избежали использования уравнений Бельтрами-Митчелла.

Предложенный численный метод решения термоупругих краевых задач и полученные результаты могут быть использованны при численном моделировании и определении запасов прочности и надежности современных технических объектов и сооружений из композиционных материалов, инаходящихся под действием тепломеханических воздействий.

Постановка задачи. Рассмотрим математическую модель связанной задачи термоупругости в напряжениях для изотропных тел, которая состоит из уравнений движения

$$\sum_{j=1}^{3} \sigma_{ij,j} + X_i = \rho \ddot{u}_i \tag{1}$$

соотношения Дюгамеля-Неймана

$$\sigma_{ij} = \lambda \theta \delta_{ij} + 2\mu \varepsilon_{ij} - \gamma (T - T_0)\delta_{ij} \tag{2}$$

соотношения Коши

$$\varepsilon_{ij} = \frac{1}{2}\left(u_{i,j} + u_{j,i}\right) \tag{3}$$

уравнения притока тепла для изотропных тел

$$\lambda_0 T_{,ii} - c_\varepsilon \dot{T} - \gamma T \dot{\varepsilon}_{ii} = 0 \qquad (4)$$

и соответствующих начальных и краевых условий.

Где σ_{ij} – тензор напряжений, ε_{ij} – тензор деформаций, u_i – перемещения, θ – шаровая часть тензора деформаций, λ, μ – упругие постоянные Ламе, X_i – объемная сила, δ_{ij} – символ Кронекера, c_ε – теплоемкость при постоянной деформации, ρ – плотность тела, $\gamma = (3\lambda + 2\mu)\alpha$, α – коэффициент теплового расширения, λ_0 – коэффициент теплопроводности.

Уравнения (1-4) в одномерном случае имеют следующий вид:

$$\begin{cases} \dfrac{\partial \sigma}{\partial x} + X = \rho \dfrac{\partial^2 u}{\partial t^2} \\ \sigma = (\lambda + 2\mu)\varepsilon - \gamma(T - T_0) \\ \varepsilon = \dfrac{\partial u}{\partial x} \\ \lambda_0 \dfrac{\partial^2 T}{\partial x^2} - c_\varepsilon \dfrac{\partial T}{\partial t} - \gamma T \dfrac{\partial \varepsilon}{\partial t} = 0 \end{cases} \qquad (5)$$

Если начальные и краевые условия заданы в перемещениях и температуре [3], задача формулируется в перемещениях, но в нашем случае начальные и краевые условия заданы в напряжениях и температуре. После некоторых преобразований систему (5) можно привести к следующему виду:

$$\begin{cases} \dfrac{\partial^2 \sigma}{\partial t^2} = \dfrac{\lambda + 2\mu}{\rho} \dfrac{\partial^2 \sigma}{\partial x^2} - \gamma \dfrac{\partial^2 T}{\partial t^2} \\ \dfrac{\partial T}{\partial t} = \dfrac{\lambda_0}{k} \dfrac{\partial^2 T}{\partial x^2} + \dfrac{\beta}{k} \dfrac{\partial \sigma}{\partial t} \end{cases} \qquad (6)$$

где

$$k = c_\varepsilon + \frac{\gamma^2 T_0}{\lambda + 2\mu}, \qquad \beta = \frac{\gamma T_0}{\lambda + 2\mu}.$$

Систему уравнений (6) рассмотрим с соответствующими начальными

$$\sigma(x,t)\big|_{t=0} = \phi, \qquad \left.\frac{\partial \sigma}{\partial t}\right|_{t=0} = \psi, \quad T(x,t)\big|_{t=0} = T_0 \qquad (7)$$

и краевыми условиями

$$\sigma(x,t)\big|_{x=0} = \sigma_0; \;\; \sigma(x,t)\big|_{x=\ell} = \overline{\sigma}_0; \;\; T(x,t)\big|_{x=0} = T_1(t), \;\; T(x,t)\big|_{x=\ell} = T_2(t). \qquad (8)$$

Как видно в системе (6) неизвестными являются напряжения и температура, в первом уравнении температура влияет на напряжение, во втором уравнении напряжение влияет на температуру. Система (6) с соответствующими начальными (7) и краевыми (8) условиями составляют связанную динамическую краевую задачу термоупругости в напряжениях.

Численная реализация. При численной реализации можно использовать явные или неявные конечно разностные уравнения. Рассмотрим явную схему, заменяя в уравнениях (6) производные конечно-разностными соотношениями, получим

$$\begin{cases} \dfrac{\sigma_i^{j+1}-2\sigma_i^j+\sigma_i^{j-1}}{\tau^2}=\dfrac{\lambda+2\mu}{\rho}\dfrac{\sigma_{i+1}^j-2\sigma_i^j+\sigma_{i-1}^j}{h^2}-\gamma\dfrac{T_i^{j+1}-2T_i^j+T_i^{j-1}}{\tau^2} \\ \dfrac{T_i^{j+1}-T_i^j}{\tau}=\dfrac{\lambda_0}{k}\dfrac{T_{i+1}^j-2T_i^j+T_{i-1}^j}{h^2}+\dfrac{\beta}{k}\dfrac{\sigma_i^j-\sigma_i^{j-1}}{\tau} \end{cases} \tag{9}$$

Решим разностные уравнения (9) относительно σ_i^{j+1} и T_i^{j+1} соответственно, получим

$$\begin{cases} \sigma_i^{j+1}=\dfrac{\tau^2(\lambda+2\mu)}{\rho h^2}(\sigma_{i+1}^j-2\sigma_i^j+\sigma_{i-1}^j)-\gamma(T_i^{j+1}-2T_i^j+T_i^{j-1})+2\sigma_i^j-\sigma_i^{j-1} \\ T_i^{j+1}=\dfrac{\tau\lambda_0}{kh^2}(T_{i+1}^j-2T_i^j+T_{i-1}^j)+\dfrac{\beta}{k}(\sigma_i^j-\sigma_i^{j-1})+T_i^j \end{cases} \tag{10}$$

Разностные уравнения (10) с использованием начальных и краевых условий (7)-(8) дают возможность вычислить значения искомых функций на *(j+1)* слое по времени.

При использовании явных конечно-разностных схем нужно иметь в виду ограничения шага по времени.

Далее рассмотрим неявные конечно-разностные уравнения.

$$\begin{cases} \dfrac{\sigma_i^{j+1}-2\sigma_i^j+\sigma_i^{j-1}}{\tau^2}=\dfrac{\lambda+2\mu}{\rho}\dfrac{\sigma_{i+1}^{j+1}-2\sigma_i^{j+1}+\sigma_{i-1}^{j+1}}{h^2}-\gamma\dfrac{T_i^{j+1}-2T_i^j+T_i^{j-1}}{\tau^2} \\ \dfrac{T_i^{j+1}-T_i^j}{\tau}=\dfrac{\lambda_0}{k}\dfrac{T_{i+1}^{j+1}-2T_i^{j+1}+T_{i-1}^{j+1}}{h^2}+\dfrac{\beta}{k}\dfrac{\sigma_i^j-\sigma_i^{j-1}}{\tau} \end{cases} \tag{11}$$

Первое уравнение системы (11) можно привести к следующему трёхдиагональному виду:

$$a_i\sigma_{i+1}^{j+1}+b_i\sigma_i^{j+1}+c_i\sigma_{i-1}^{j+1}=f_i \tag{12}$$

где

$$a_i=\frac{\lambda+2\mu}{\rho h^2}\ ,\qquad b_i=-\frac{2(\lambda+2\mu)}{\rho h^2}-\frac{1}{\tau^2}\ ,\quad c_i=\frac{\lambda+2\mu}{\rho h^2}$$

$$f_i=\gamma\frac{T_i^{j+1}-2T_i^j+T_i^{j-1}}{\tau^2}-\frac{2\sigma_i^j-\sigma_i^{j-1}}{\tau^2}\ .$$

Аналогичным образом можно привести и второе уравнение системы (11) к трёхдиагональному виду:

$$a_i^1 T_{i+1}^{j+1} + b_i^1 T_i^{j+1} + c_i^1 T_{i-1}^{j+1} = f_i^1 \qquad (13)$$

где

$$a_i^1 = \frac{\lambda_0}{kh^2}, \qquad b_i^1 = -\frac{\lambda_0}{kh^2} - \frac{1}{\tau}, \qquad c_i^1 = \frac{\lambda_0}{kh^2}$$

$$f_i^1 = -\frac{1}{\tau} T_i^j - \frac{\beta}{k} \frac{\sigma_i^j - \sigma_i^{j-1}}{\tau}.$$

Определив значения искомых функций $\sigma(x,t)$ на $j=0$ и $j=1$ начальных слоях и $T(x,t)$ на слое $j=0$ из начальных условий, далее, пользуясь граничными условиями, решаем уравнения (12) и (13) методом прогонки или итерационным методом.

Заключение. В данной статье рассмотрена математическая модель связанной динамической краевой задачи термоупругости относительно напряжений в одномерном случае. Нами разработан алгоритм и программные средства для численного решения связанных задач термоупругости на основе явных и неявных конечно-разностных уравнений. Предложенная математическая модель очень удобна при решении граничных задач, когда краевые условия заданы в напряжениях. Предложенный алгоритм решения может быть использован при численном решении термопластических краевых задач.

Список литературы:

1. Бородин П. Ю., Галанин М. П. Динамическая связанная задача термоупругости в различных пространственных приближениях. Математическое моделирование. Том 10. № 3. 1998. – С. 61-82. AIP Conference Proceedings 2637, 030005. – Samarkand, 2021. https://doi.org/10.1063/5.0118482.

2. Победря Б. Е. Численные методы в теории упругости и пластичности. – М.: МГУ, 1996. – 343 с.

3. Халджигитов А. А., Каландаров А. А., Юсупов Ю. С. Связанные задачи термоупругости и термопластичности. – Ташкент: Fan va texnologiya, 2019. – 204 с.

4. Tauchert T. R. Publications on Thermal Stresses. // J. Therm. Stress. 2001. Vol. 24. № 1. – P. 91-92.

5. Qalandarov A. A., Khaldjigitov A. A. Mathematical and numerical modeling of the coupled dynamic thermoelastic problem for isotropic bodies. TWMS Journal of Pure and Applied Mathematics. Vol. 11. N. 1. 2020. – P. 119-126.

6. Khaldjigitov A. A., Kalandarov A. A., Djumayozov U. Z. Numerical modeling of coupled problems of thermo-plasticity on non-uniform meshes // 2nd International Conference on Energetics, Civil and Agricultural Engineering. AIP Conference Proceedings. 2686, 020010; – Tashkent, 2022. https://doi.org/10.1063/5.0114013.

7. Khaldjigitov A. A., Kalandarov A. A., Djumayozov U. Z. // Finite-Difference Equations for 2D Elasticity Problems on a Non-Uniform Grid // International Conference on Actual Problems of Applied Mechanics APAM.

8. Youssef H. M., Al-Felali A. S. Generalized Thermoelasticity Problem of Material Subjected to Thermal Loading Due to Laser Pulse. Applied Mathematics. N 3. 2012. – P. 142-146.

KIMYO FANI VA INGLIZ TILIGA INTERDISTSIPLINAR YONDASHUV ASOSIDA O‘QUV ISHLARINI TASHKIL ETISH

Bekpo‘latov Hasan Olim o‘g‘li, Guliston davlat universiteti tayanch doktoranti
e-mail: bekpolatov1994@inbox.ru

Annotatsiya: Maqolada umumiy o‘rta ta’lim maktablarida kimyo fani va ingliz tilini o‘rgatish jarayonida interdistsiplinar yondashuvga oid elementlar aks etgan. Zamonaviy ta’limda interdistsiplinar yondashuvning ahamiyati va o‘quvchilarda kompitentlikning shakllanishidagi ahamiyati mutaxassislar fikrlariga tayangan holda va muallif olgan xulosalar asosida yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: kimyo fani, ingliz tili, interdistsiplinar yondashuv, kompitentlik, metod, metodologiya, fanlararo hamkorlik, sinkretiklik.

ОРГАНИЗАЦИЯ УЧЕБНОЙ РАБОТЫ НА ОСНОВЕ МЕЖДИЦИПЛИНАРНОГО ПОХОДА К ПРЕДМАТАМ ХИМИИ И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В статье отражены элементы междисциплинарного подхода в процессе обучения химии и английскому языку в общеобразовательной школе. На основе мнений экспертов и выводов автора выделена важность междисциплинарного подхода в современном образовании и важность формирования компетентности у студентов.

Ключевые слова: химия, английский язык, междисциплинарный подход, компетенция, метод, методология, междисциплинарное сотрудничество, синкретизм.

ORGANIZATION OF EDUCATIONAL WORK BASED ON AN INTERDISCIPLINARY APPROACH TO THE SUBJECTS OF CHEMISTRY AND ENGLISH

Abstract: The article reflects the elements of an interdisciplinary approach in the process of teaching chemistry and English in a secondary school. Based on the opinions of experts and the conclusions of the author, the importance of an interdisciplinary approach in modern education and the importance of developing students’ competence are highlighted.

Keywords: chemistry, English language, interdisciplinary approach, competence, method, methodology, interdisciplinary cooperation, syncretism.

Kirish. Bugungi kunda zamonaviy ta’lim taraqqiyoti uchun turli yondashuvlar va uslublar taklif etilmoqda. O‘z navbatida ularning har birini ham o‘ziga xos o‘rni bor. Xususan ta’lim rivoji uchun interdistsiplinar (fanlararo) yondashuv bugungi kunda ta’lim rivoji uchun eng jozibador va samarali metodlardan biri sifatida qo‘llanilmoqda. Biz ham ta’lim taraqqiyotiga interdistsiplinar yondashuv sifatida umumiy o‘rta ta’lim maktablarida kimyo fani va ingliz tilining o‘zaro integrallashgan holda o‘quv ishlarini tashkil etishni maqsad qildik.

Ingliz tili bilan integrallashgan sharoitda umumiy o‘rta ta’lim maktabda kimyo fani bo‘yicha o‘quv ishlarini tashkil etish modellarining nazariy asoslari va konseptual qoidalarini tavsiflash uchun biz quyidagilarni o‘z ichiga olgan o‘rganilgan konseptual apparatni aniqlashtirish va tuzatishni ko‘rib chiqamiz:

Bilingval kommunikatsiya – bu axborot almashishni maqsad qilgan 2 tilda (mahalliy va xorijiy) muloqot jarayoni.

Kimyoda bilingval ikki tilli o‘quv ishi bo‘lib, bu ikki tildan muloqot vositasi sifatida foydalanishga asoslangan o‘quv ishi.

Bilingval ikki tilli semantika – bu atama ma’nosini o‘zlashtirish va uni ikki tildagi nutqda ishlatish qobiliyati.

Bilingval-integrativ bilim – bu bir vaqtning o‘zida ikkita ta’lim sohasi – kimyo fani va ingliz tili bilan bog‘liq bo‘lgan va o‘ziga xos usullar yordamida shakllanadigan bilimdir.

Axborot-kommunikatsiya ko‘nikmalari – bu o‘quvchining turli muloqot vaziyatlarida ma’lum bir mavzu bo‘yicha ma’lumot olish, baholash va uzatish qobiliyatini ta’minlaydigan ko‘nikmalar.

Axborot-kommunikatsiya kompetensiyasi – bu o‘quvchining ma’lum bir mavzu bo‘yicha muloqotda nutq so‘zlash qobiliyati va tayyorligi, yetarli muloqot qobiliyatlaridan foydalangan holda va avvalgi tajribasiga asoslanib ma’lumot bilan ishlash.

Kimyo fani va ingliz tili integrallashgan holda o‘quv ishlarini tashkil etish, zamonaviy ta’lim tizimida ham kimyo fanining ham ingliz tilini o‘rganish uchun samarali bo‘ladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ikki fan o‘rtasidagi bog‘liqlik va aloqadorlikni, hamkorlikni va o‘quv ishlari tashkil etilishidagi samaradorlikni quyidagi olimlarning asarlarida ham kuzatishimiz mumkin.

Bunda O. A. Zaxarova [1] ishida ko‘rib chiqilgan tushunchalarni aytsak. Muallif insonning axborot-kommunikativ kompetensiyasini, bir tomondan, dinamik ijtimoiy-madaniy muhitda harakat qilish, turli sohalarda o‘zaro ta’sir o‘tkazish qobiliyati sifatida belgilaydi. Turli madaniyatlar kengligida o‘zaro harakatlanadi: boshqa tomondan, axborot va bilim hajmini oshirish, shaxsiy faollikning oshishi, axborot-mexanik muhitda harakat qilishni o‘rganish bilan ajralib turadigan o‘ziga xos muloqot uslubini yaratishni aniqlaymiz. O. A. Zaxarova [1] ilmiy ishida ta’kidlanganidek, axborot-kommunikatsiya kompetensiyasi insonga ramz va belgilar, ijtimoiy kod va xulq-atvor va muloqot namunalari dunyosida mavjud bo‘lishga imkon beradi.

Misol uchun I. A. Zimnyaya [2], va A. V. Xutorskiy, kommunikativ-axborot kompetensiyalari tushunchalarini alohida ko‘rishlarini ta’kidlash lozim. Biz ishonamizki, pedagogik kompetensiyalar muammosi ishlab chiqilmoqda. Chunki u kompetensiyalarning umume’tirof etilgan holda ta’kidlanmagan, ammo bu tushunchani sub’ektiv talqin prizmasi orqali ko‘rib chiqish mumkin. O. A. Zaxarova g‘oyasi [3] yagona fenomen sifatida axborot-kommunikatsiya kompetensiyasi haqida bizga yaqinroqdir. Birinchidan, axborot almashish har qanday jamiyatning maqsadi bo‘lib, o‘z navbatida, axborot almashinuvisiz muloqot qilishning iloji yo‘q. Ikkinchidan, kommunikativ o‘qitish metodologiyasiga muvofiq [4], tilshunoslik sohasidagi fanlar uchun keng qo‘llaniladigan o‘quvchilarning kommunikativ kompetentsiyasini shakllantirish ingliz tilini o‘qitishning asosiy maqsadi hisoblanadi.

Har qanday ingliz tili sohalaridagi kimyoviy bilim va boshqa soha bilimlarni birlashtirishda, birinchi navbatda, ingliz tili va kimyoviy til o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlashga e’tibor qaratish lozim. M. S. Pak ta’kidlaganidek [5], kimyoviy til kimyo fanining predmeti va didaktik vositasidir. Bu kimyoviy terminologiya, belgilar, nomenklatura, ularni yozish, qurish, o‘zgartirish, talqin qilish va ishlatish qoidalari tizimidir. Maktabda kimyo fanini o‘qitishda kimyoviy tildan foydalanish muammolari N. E. Kuznetsovaning [6], tadqiqotlarida o‘rganilgan. V. G. Prokopenko va V. I. Dayneko, D. F. Fayazova [6] va V. I. Shilova ishlarida umumiy o‘rta ta’lim maktab o‘quvchilari uchun kimyoviy til o‘qitishning ayrim masalalari o‘rganilgan. Umumiy o‘rta maktab kimyoviy tili - bu umumiy o‘rta ta’lim maktab kimyo fani ta’limining maqsad va mazmuniga muvofiq didaktik ravishda qayta ishlangan kimyo fanining tili.

Ingliz tili va kimyo fani tilini ko‘rib chiqishda semantik, etimologik va kommunikativ jihatlarda aloqa nuqtalarini aniqlash mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Ingliz tili bilan integrallashgan sharoitda umumiy o‘rta ta’lim maktabida kimyo fanidan o‘quv ishlarini amalga oshirishni o‘rganishning usullarini quyida ko‘rib chiqamiz:

uumiy ta’lim maqsadlarini amalga oshirishda o‘quv fanlarini bir-biriga yaqinlashtiradigan integratsiyasi o‘quv fanlari mazmuni va usullarining o‘zaro bog‘liqligi, atrof-olamni, unda sodir bo‘layotgan hodisa va jarayonlarni yaxlit idrok etishga yordam beradi;

umumiy kimyo ta’limni modernizatsiyalash, bu birinchi navbatda uning asosiy maqsadi mazmunini o‘zgartirish bilan bog‘liq. Modernizatsiya eskidan yangiga, zamonaviyga o‘tishga qaratilgan. Modernizatsiya konseptsiyalari doirasida birinchi navbatda umumiy o‘rta ta’lim maktab kimyo fani kursida o‘quvchilarni zamonaviy jamiyatda yashash sharoitlari sifatida asosiy kompetensiyalarni shakllantirish vazifasi paydo bo‘ldi;

ta’lim jarayonida sub’ektlar o‘rtasidagi munosabatlarni o‘zgartirishga qaratilgan ta’lim, insonparvarlashtirish, rivojlantirish va shaxsga yo‘naltirilgan ta’limni qo‘llash, ta’limni “insonparvarlashtirish”, yaqin global dunyoqarash va insoniyatga yaqinlashtiradi [7];

ta’limning muhim maqsadlaridan biri bu o‘quvchilarning intellektual va ijodiy qobiliyatlarini, kommunikativ, ijodiy, emotsional-yaxlit jihatdan olib boriladigan umumiy asosiy kompetensiyalarni shakllantirishdir;

kommunikatsiya, muloqot, axborot tashuvchidan axborotni uzatishning elektron vositasi bo‘lgan shaxs, kitob, ommaviy axborot vositalari bo‘lishi mumkin bo‘lgan axborotni o‘z idrok-mehnat va idrokiy-ta’lim faoliyati jarayonida insonlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarning o‘ziga xos shakli sifatida shaxsga uzatishni nazarda tutadi;

tizimli yondashuv o‘quvchilar ongida ilmiy bilimlar tizimini barcha fakt, aloqa, nazariyalar bilan har tomonlama aks ettirishni o‘z ichiga oladi; o‘quv materialini qurishning mantiqiy ketma-ketligiga rioya qilish, uning yagona maqsadiga bo‘ysunish sanaladi;

Integrativ-kommunikativ yondashuv o‘quvchilarini og‘zaki va noog‘zaki kommunikativ faoliyatda faol ishtiroki orqali nafaqat kimyoviy ta’limning, balki lingvistik ta’limning maqsad va vazifalarini hisobga olgan holda ilgari ajratilgan turli bir-biriga o‘xshash komponentlardan yaxlitlikni shakllantirishga qaratadi;

integrallashgan yondashuv ta’lim vositalaridan foydalanishni o‘z ichiga oladi;

faol yondashuv o‘quvchining o‘quv jarayonida faol va ongli ishtirokini, faoliyatda yangi bilim va ko‘nikmalarni egallashini anglatadi.

Tahlil va natijalar. Interdistsiplinar yondashuv bizning davrimizda fanlararo yondashuvli, sinkretikli, turli ta’lim va hayotiy vaziyatlarda mustaqil, ijodiy va samarali harakatlanishga imkon beruvchi muhim shaxsiy xususiyatlarni shakllantirish, rivojlantirish va kompetentlikka qaratilganligi bilan ahamiyatlidir.

Shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv har bir o‘quvchining shaxsiy psixologik xususiyatlari, moyilligi, qobiliyatlari va qiziqishlarini hisobga olishni o‘z ichiga oladi va ta’lim mazmuni va o‘quvchining shaxsiy tajribasi o‘rtasidagi munosabatni o‘rnatishga qaratilgan.

Shuni ta’kidlash kerakki, kompetensiyaga asoslangan va shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvlar bir-biri bilan chambarchas bog‘liqdir. V. A. Bolotov va V. V. Serikov quyidagicha ta’kidlaydilar: “kompetentsiya-bu bilim, mahorat, ta’limning mavjudligi, shaxsiy o‘z-o‘zini tashkillashtirishga hissa qo‘shish, hayotda o‘z o‘rnini topish, natijada ta’lim yuqori motivatsiyalangan va shaxsga yo‘naltirilgan bo‘ladi, shaxsiy hayotga bo‘lgan talabni maksimal darajada ta’minlaydi, potentsial, shaxsni boshqalar tomonidan tan olinishi va o‘z ahamiyatini anglash imkonini beradi” [8].

Kimyo fani va ingliz tilining integrallashgan prinsipi–bu ikki o‘quv fanlari (kimyo fani va ingliz tili) doirasida bilim va ko‘nikmalarning o‘zaro bog‘lanishi, birlashishi va sintezini anglatuvchi, yangi ikki tilli-integrativ bilimlarni shakllantirish, ikki tilli axborot va muloqotni shakllantirish uchun sharoit yaratadigan printsip bo‘lib, ko‘nikma, shuningdek, o‘qitishning integrallashgan usullarini qo‘llash uchun foydalidir [9].

Kimyoviy va lingvistik bilimlarni rivojlantirish prinsipi-bilim, ko‘nikma va ulardan foydalanish tajribasini chuqurlashtirish va kengaytirish imkoniyatini nazarda tutuvchi tamoyil;

- Ikki tilli kommunikativ faoliyat prinsipi – bu umumiy o‘rta ta’lim maktab o‘quvchilari uchun yangi o‘quv materiallaridan foydalanishga jalb qilishni ta’minlaydigan prinsip bo‘lib, uning kognitiv qiymati va qiziqtiruvchanliligi ikki tilli muloqotni rag‘batlantiradi, uning sifat darajasini oshiradi, bu esa o‘quvchilarning axborot-kommunikativ kompetentsiyasini rivojlantirishga yordam beradi;

- O‘quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish prinsipi – har bir o‘quvchining psixologik, yosh va boshqa shaxsiy fazilatlarini hisobga olish zarurligini ta’kidlovchi prinsip [10];

- Kimyo fani va ingliz tili darslari bilan uzluksizlik prinsipi-bu o‘quvchilar tomonidan kimyo fani va ingliz tili darslarida va kimyo fanini o‘rganish jarayonida ingliz tili bilan integrallashuvi nuqtayi nazaridan shakllangan bilim va ko‘nikmalarning o‘zaro bog‘liqligi va uzluksizligiga qaratilgan prinsipdir.

Xulosa va takliflar. Interdistsiplinar yondashuv asosida kimyo fani va ingliz tili o‘rtasidagi munosabatlardan muvaffaqiyatli foydalanish, uni ta’lim tizimidagi o‘quv jarayonlariga tatbiq etishda didaktik va uslubiy shartlariga quyidagilarni kiritish maqsadga muvofiqdir.

- ikki tilli semantika texnikasiga tayanish (o‘quvchilar tomonidan kimyoviy tushunchalarning ma’nosini ikki tilda o‘zlashtirish), kimyoviy va umumiy ilmiy terminologiyani o‘rganishga etimologik yondashuv va kimyoviy nomenklaturasi;

- maxsus (kimyoviy) bilimlarning muammoli-kommunikativ vaziyatlarida tizimli aktualizatsiya;

- axborot-kommunikatsiya qobiliyatlari majmuasi yordamida kimyoviy materialni o‘zlashtirish;

- bir vaqtning o‘zida kimyoviy va lingvistik materiallarga asoslangan o‘quvchilarning mantiqiy fikrlash texnikasini (umumlashtirish, taqqoslash, tasniflash) rivojlantirish;

- shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim tamoyilini amalga oshirish; o‘quvchilarning madaniyatlararo kompetensiyasini kengaytirishni ta’minlash;

- kimyoviy va lingvistik materiallarni sinchkovlik bilan tanlash orqali uslubiy bazani yaratish, barcha didaktik prinsiplarga rioya qilish;

- mavjudlik prinsipi ustuvor vazifa sifatida ko‘rib chiqilishi kerak;

- kimyo fani va ingliz tilini o‘quvchilarga o‘qitish va rivojlantirish darajasiga integratsiyalashuvi doirasida kimyo fani bo‘yicha o‘quv ishlari metodologiyasining muvofiqligi;

- ilmiy asoslangan diagnostika, fan hamda til bilimlarining boshlang‘ich darajasini va ikki tilli-integrativ bilimlarni va kommunikativ-axborotni shakllantirish darajasini hisobga olish o‘quv jarayonining turli bosqichlarida ko‘nikmalar;

- nutq faoliyatida ijodiy, o‘quvchilarning ilmiy-tadqiqot faoliyatini rag‘batlantiruvchi kommunikativ yadroni shakllantirish texnikasidan foydalanish va b.

Yuqoridagilardan kelib chiqib shuni aytishimiz mumkinki, ta’lim rivoji va taraqqiyoti uchun bugungi globallashgan davrda turli metod va metodologiyalarning

o‘ziga xos o‘rni bor, biroq kimyo fani va ingliz tilini o‘zaro hamkorlik aloqalarini qo‘llashda interdistsiplinar yondashuvning ahamiyatini yanada kengroq targ‘ib etish talab etiladi. Bu umumiy o‘rta ta’lim maktablarida kimyo fani doirasida qo‘llaniladigan ingliz tili atamalarini oson o‘zlashtirishga va shu asosda o‘quvchi yoshlarda ingliz tili ko‘nikmalarini yanada rivojlanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Аршанский Е. А. Методика обучения химии в классах гуманитарного профиля. – Москва: Вентана Граф. 2005. – 226 с.
2. Борунова Е.Б. Химия на английском: не навреди. Журнал «Химия в школе» – 2008. № 7. – С. 35-36.
3. Борунова Е.Б., Перевозчикова Н.В. О реализации межпредметных связей химии с английским языком. Журнал «Химия в школе». 2010. № 1. – С. 26-30.
4. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. – М: ИНТОР, 1996. – С. 544.
5. Давыдов В.Н. Интегративно-проектный подход во внеурочной работе по химии. –СПб, 2002 г, стр110.
6. Косилова М.Ф. Издержки экономной стратегии мозга. Журнал «Вопросы психологии» -1990г. №2, стр 110-116.
7. Салеева М.В. Развитие языковой личности в процессе межпредметной интеграции иностранного языка / «Развитие психологии личности и педагогических проблем социальной педагогики. Материалы РНТК. – Минск, 1998.

AYRIM MINERAL MODDALARNI PLAZMALI INDUKTIV BOG‘LANGAN ATOM EMISSION SPEKTORMETR USULIDA TADQIQ QILISH

Elliyeva Aziza Akbarovna, Guliston davlat universiteti “Kimyo” kafedrasi magistranti
Jumaboyeva Iroda Muratkasimovna, Guliston davlat universiteti doktoranti
Djurayev To‘lqin Arziqulovich, Guliston davlat universiteti “Kimyo kafedrasi” dotsenti

Annotatsiya. Atom emissiya spektral tahlili (AESA) - 150-800 nm to‘lqin uzunligi diapazonida gaz fazasidagi erkin atomlar va ionlarning emissiya spektrlarini o‘rganishga asoslangan elementar tahlil usuli. Usulning ishlash prinsipi har bir kimyoviy elementning atomlari qat’iy belgilangan rezonans chastotalariga ega ekanligiga asoslanadi, buning natijasida ular yorug‘likni chiqaradi yoki yutadi. Radiatsiyaning yuqori barqarorligi, tezkor o‘lchovlar, kalibrlashning qulayligi, makro va mikrokomponentlarni bir vaqtning o‘zida ko‘p elementli aniqlash imkoniyati, tahlil usulini tez joriy etishga olib keldi. Shu usulda buyrak toshi analiz qilinganda buyrakda Vevellit (kalsiy oksalat monogidrat) $CaC_2O_4.H_2O$, Veddellit (kalsiy oksalat digidrat), $CaC_2O_4.2H_2O$, Brushit $CaHPO_4.2H_2O$, Struvit $MgNH_4PO_4.6H_2O$ tarkibli minerallar ko‘rinishida uchraydi makroelementlar jarrohlik yo‘li bilan ajratib olingan buyrak toshida makro elementlar bilan bir qatorda mikro elementlar, og‘ir metallar ham aniqlandi. 376 mg/l kalsiy elementi bo‘lsa, undan 2.82 martta kam fosfat ioni, 35.1 kam rux elementi, 94 marta kam natriy metali borligi ma’lum bo‘ldi.Og‘ir metallardan eng kami simob elementida kuzatildi.Mos ravishda mis va qo‘rg‘oshin 4.07 va 6.85 marta simobdan ko‘p ekanligi ma’lum bo‘ldi.

Kalit so‘zlar: Atom emissiya spektral tahlili,buyrak toshi, makroelement, mikroelement, og‘ir metallar

ИССЛЕДОВАНИЕ ОТДЕЛЬНЫХ МИНЕРАЛОВ МЕТОДОМ ПЛАЗМЕННО-ИНДУКТИВНО-СВЯЗАННОГО АТОМНО-ЭМИССИОННОГО СПЕКТРОМЕТРА

Аннотация. Атомно-эмиссионный спектральный анализ (АЭСА) – метод элементного анализа, основанный на изучении эмиссионных спектров свободных атомов и ионов в газовой фазе в диапазоне длин волн 150-800 нм. Принцип действия метода основан на том, что атомы каждого химического элемента имеют фиксированные резонансные частоты, вследствие чего они

излучают или поглощают свет. Высокая стабильность излучения, быстрота измерений, простота калибровки, одновременное наблюдение макро- и микрокомпоненты. Возможность определения р-элементов привела к быстрому внедрению метода анализа.При анализе почечного камня таким способом вевеллита (кальция оксалата моногидрата) $CaC_2O4.H_2O$, ведделлита (кальция оксалата дигидрата), $CaC_2O_4.2H_2O$, Брушит $CaHPO_4.2H_2O$, Струвит $MgNH_4PO_4.6H_2O$ обнаружены в почках, макроэлементы обнаружены в виде минералов, микроэлементов и тяжелых металлов также в почечных камнях, извлеченных хирургическим путем. Было обнаружено, что элемента кальция 376 мг/л, иона фосфата в 2,82 раза меньше, элемента цинка в 35,1 раза, а металлического натрия в 94 раза.Среди тяжелых металлов меньше *всего* элемента ртути.Медь и медь соответственно. свинца в 4,07 и 6,85 раза больше, чем ртути.

Ключевые слова: атомно-эмиссионный спектральный анализ, почечный камень, макроэлемент, микроэлемент, тяжелые металлы.

INVESTIGATION OF INDIVIDUAL MINERALS BY PLASMA-INDUCTIVELY COUPLED ATOMIC EMISSION SPECTROMETER

Abstract. Atomic emission spectral analysis (AESA) is a method of elemental analysis based on the study of emission spectra of free atoms and ions in the gas phase in the wavelength range of 150-800 nm. The principle of operation of the method is based on the fact that the atoms of each chemical element have fixed resonance frequencies, as a result of which they emit or absorb light. High stability of radiation, rapid measurements, ease of calibration, simultaneous observation of macroand micro components. The ability to determine p elements led to the rapid introductionof the analysis method. When analyzing kidney stones in this way, Vevellite (calcium oxalate monohydrate) $CaC_2O_4.H_2O$, Weddellite (calcium oxalate dihydrate), $CaC_2O_4.2H_2O$, Brushite $CaHPO_4.2H_2O$, Struvite $MgNH_4PO_4.6H_2O$ are found in the kidney. macroelements found in the form of minerals, microelements and heavy metals were also detected in kidney stone extracted by surgery. It was found that there is 376 mg/l calcium element, 2.82 times less phosphate ion, 35.1 times less zinc element, and 94 times less sodium metal. Among the heavy metals, mercury element was the least. Copper and copper respectively. It turned out that lead is 4.07 and 6.85 times more than mercury.

Keywords: Atomic emission spectral analysis, kidney stone, macroelement, microelement, heavy metals

Kirish. Bugungi kunga kelib plazmali induktiv bog‘langan atom emission spektrometr usuli keng tarqalgan, yuqori sezgirlikka ega bo‘lgan suyuq va qattiq moddalar tarkibidan elementlarni sifat va miqdoriy jihatdan aniqlab beradigan usuldir [1].

ICP-AES - bu turli xil tahliliy muammolarni (xomashyo, tovar mahsulot sifatini nazorat qilish, texnologik jarayonni tez va samarali nazorat qilish, atrof-

muhitning ekologik holati va boshqalar) hal qilish uchun hozirgi vaqtda keng qo‘llaniladigan va keng imkoniyatlarga ega usul hisoblanadi). Radiatsiyaning yuqori barqarorligi, tezkor o‘lchovlar, kalibrlashning qulayligi, makro va mikrokomponentlarni bir vaqtning o‘zida ko‘p elementli aniqlash imkoniyati, tahlil usulini tez joriy etishga olib keldi. Ko‘plab ilmiy va sanoat laboratoriyalarining amaliyoti, doimiy ravishda - ICP-AES usulining xususiyatlarini o‘rganish va uni turli ob’ektlarni tahlil qilishda qo‘llash bo‘yicha nashrlar soni ortib bormoqda [2]. Atom emissiya spektral tahlili (AESA) - 150-800 nm to‘lqin uzunligi diapazonida gaz fazasidagi erkin atomlar va ionlarning emissiya spektrlarini o‘rganishga asoslangan elementar tahlil usuli. Usulning ishlash prinsipi har bir kimyoviy elementning atomlari qat’iy belgilangan rezonans chastotalariga ega ekanligiga asoslanadi, buning natijasida ular yorug‘likni chiqaradi yoki yutadi. Bu spektroskopda har bir moddaga xos bo‘lgan ma’lum joylarda spektrlarda chiziqlar (qorong‘u yoki yorug‘lik) ko‘rinishiga olib keladi. Chiziqlarning intensivligi element miqdori va uning holatiga bog‘liq. Miqdoriy spektral tahlilda tekshirilayotgan moddaning tarkibi spektrlardagi chiziqlar yoki chiziqlarning nisbiy yoki mutlaq intensivligi bilan aniqlanadi.

Atom spektrlari (yutilish yoki emissiya) namunani 1000-10000°C gacha qizdirish orqali moddani bug‘ holatiga o‘tkazish orqali olinadi. Supero‘tkazuvchilar materiallarning emissiya tahlilida atomlarning qo‘zg‘alish manbalari sifatida uchqun, o‘zgaruvchan tok yoyi ishlatiladi; namuna uglerod elektrodlaridan birining krateriga joylashtirilsa. Eritmalarni tahlil qilish uchun turli gazlarning alangasi yoki plazmasi keng qo‘llaniladi [3].

Usulning afzalliklari:amalga oshirishning nisbatan qulayligi, tahlil uchun namunalarni murakkab tayyorlashning yo‘qligi; ko‘p miqdordagi elementlarni tahlil qilish uchun zarur bo‘lgan oz miqdordagi modda (10-30 mg), yuqori sezuvchanlik,

ko‘p qirralilik - bir vaqtning o‘zida davriy tizimning 70 ga yaqin elementini aniqlash imkoniyati [4].

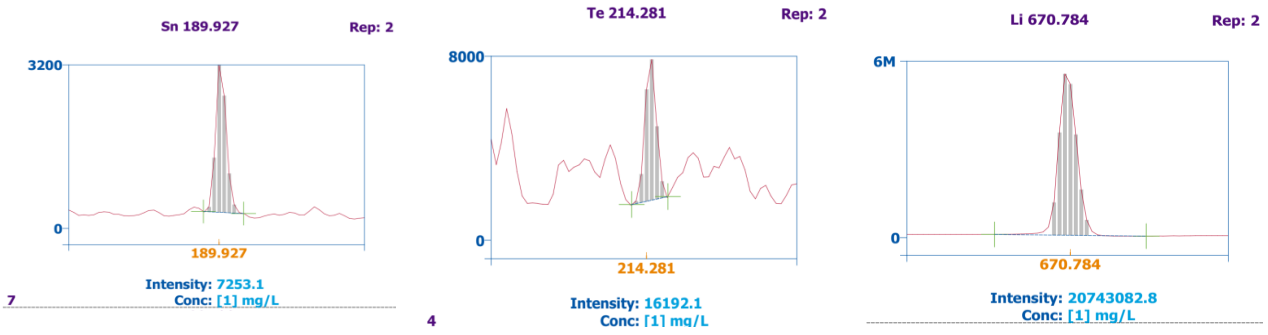
Zarrachalari minerallar va mahalliy elementlar bo‘lgan kukunga aylantirilgan geologik namuna doimiy ravishda yoy oqimiga kiritiladi, plazmadan o‘tayotganda har bir zarracha qiziydi va bug‘lanadi. Kuzatilgan chaqnash zarrachani tashkil etuvchi elementning spektral chizig‘ining to‘lqin uzunligida, minimal spektral fon bilan ma’lum vaqt oralig‘ida intensivlik impulsi sifatida qayd etiladi. Bunday chaqnashlarning davomiyligi 10^{-4} - 10^{-3} soniya. Signal / shovqin nisbatining oshishi integral ro‘yxatga olish bilan solishtirganda 100-1000 marta yaxshilanishini ta’minlaydi, tabiiy shaklda yoki rudali minerallar shaklida mavjud bo‘lgan elementlarni aniqlash chegaralari. Bu esa turli xil jinslar va rudalarning kukunlaridagi fosfor uni tarkibini bevosita aniqlash imkonini beradi. Har bir tahlil qiluvchi moddaning impulslarining soni va shakli, shuningdek ularning amplitudasi va davomiyligi PM ning umumiy tarkibini aniqlash va zarracha o‘lchami 2 mkm bo‘lgan zarrachalarning o‘lchamlari bo‘yicha taqsimlanishini baholash imkonini beradi. Hajmi taqsimotini taxmin qilish uchun biz plazmaga kiradigan barcha zarralar sharsimon shaklga ega va PM zarrachalarining miltillashi bir vaqtning o‘zida sodir bo‘lmaydi degan taxminlardan foydalanamiz [5].

Tadqiqot obyekti va usullari. Minerallar tarkibidagi makro va mikroelementlarni AVIO 200 (ISP – OES) optik emission spektrometrik usulida aniqlash

Olib kelingan buyrak toshi namunani tahlil qilish maqsadida namunani minerallash uchun ya'ni tiniq eritma holiga keltirish uchun 200 mg miqdorda analitik tarozida (FA220 4N) tortib olinadi. Namunani mineral holga o'tkazish uchun minerallash qurilmasi (MILESTONE Ethos Easy,Italiya)dan foydalanildi. Buning uchun qurilmaning probirkasiga namuna (200 mg), distillash asosida tozalangan 6 ml nitrat kislota (HNO_3) ya'ni infraqizil nur asosida ishlaydigan kislota tozalash (Distillacid BSB-939-IR.AQSH) qurilmasida distillangan kislota va oksidlovchi sifatida 2 ml vodorod peroksidi (H_2O_2) solinadi. 20 min. davomida 180^0C da barcha aralashma mineral holga keltiriladi. Minerallash jarayoni yakunlangach, probirkadagi aralashma alohida konussimon o'lchov kolbaga solinib 30 ml bo'lguncha disstillangan suv (BIOSAN, Latviya) bilan suyultiriladi.

Kolbadagi eritma Avtonamuna olish bo'limidagi maxsus probirkalarga solinib analiz olish uchun joylashtiriladi. Tayyorlangan namuna analiz uchun ICP- OES Avio™200 Induktiv bog'langan plazmali Optik emission spektrometr (Perkin Elmer, AQSH)da analiz qilindi. Qurilmaning aniqlik darajasi yuqori bo'lib, eritma tarkibidagi elementlarni 10^{-9}g aniqlikkacha o'lchash imkonini beradi.

Ayrim elementlarni standart namuna(etalon)larini kalibrovka qilish uchun CPAchem kompaniyasining maxsulotlaridan foydalanildi.Te(99,998% part:82054564), Li(99,999% part:82099602), Ag(99,996% part:82094089), Zn(99,9993% part:82094621), Sn(99,993% part:82093211), Fe(99,99% part:82046002), Ga(99,999% part:82071127).

Olingan natijalar va uning tahlili

Buyrak toshlari - buyraklar ichida hosil bo'ladigan minerallar va tuzlarning qattiq ko'rinishi. Buyrak toshlarining paydo bo'lishining sabablari juda ko'p va siydik yo'llarining buyraklardan tortib siydik pufagigacha bo'lgan har qanday qismiga ta'sir qilishi mumkin. Toshlar ko'pincha siydik konsentratsiyalanganda hosil bo'ladi, bu minerallarning kristallanishiga va bir-biriga yopishishiga imkon beradi.Bemorlardan jarrohlik yo'li bilan ajratib olingan buyrak toshi atom emission spektrometrda kimyoviy tahlil qilinganda tegishli ravishda kalsiy,fosfat anioni, rux, magniy elementlari miqdori qolgan elementlarga nisbatan ko'p miqdorda borligi ma'lum bo'ldi. Alyuminiy, mishyak, kumush va sulfat anionlari analiz natijasiga ko'ra topilmadi.

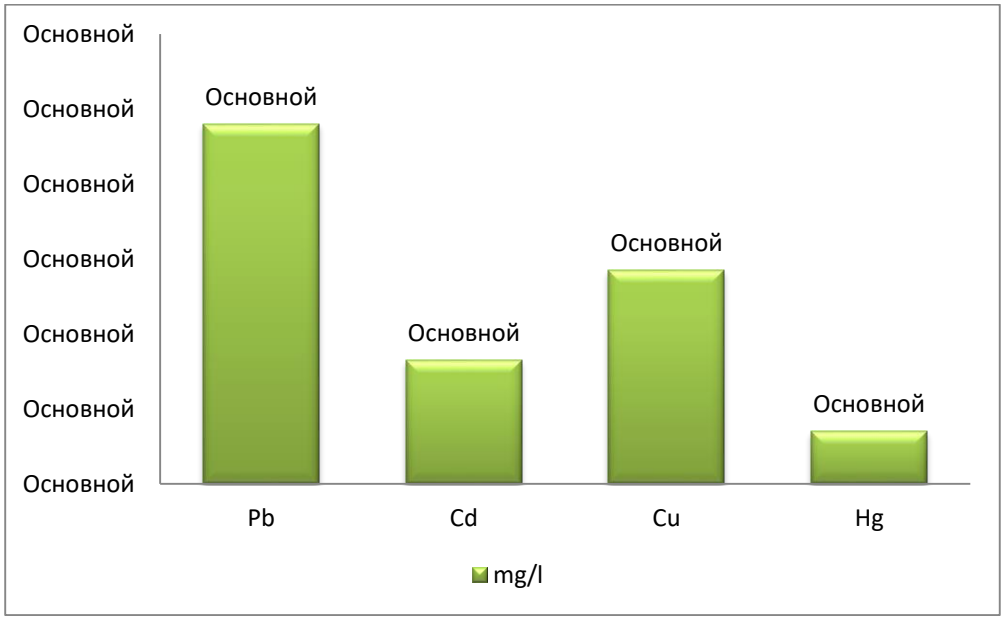
Kalsiyni oksalat va fosfat ko‘rinishdagi tuzlari deb hisoblashimiz mumkin. Suvsizlanish bilan bog‘liq hollarda hosil bo‘lishi tezlashadi [5]. Buyrakda Vevellit (kalsiy oksalat monogidrat) $CaC_2O_4.H_2O$, Veddellit (kalsiy oksalat digidrat), $CaC_2O_4.2H_2O$, Brushit $CaHPO_4.2H_2O$, Struvit $MgNH_4PO_4.6H_2O$ tarkibli minerallar ko‘rinishida uchraydi [6].

Element	Li	Al	Mo	Te	Sb	Sn	Sr	K	Ba
mg/l	3,144	0	0,038	0,036	0,029	0,04	0,444	0,968	0,034

Element	Cr	Mn	B	Ca	As	Fe	Na	Pb	Cd
mg/l	0,043	0,03	0,055	376	0	0,255	4	0,096	0,033

Element	Zn	Cu	Ag	Hg	Co	PO^{-3}_4	SO^{-2}_4	Mg
mg/l	10,7	0,057	0	0,014	0,026	133,1	0	8,894

Og‘ir metallar: mis, xrom, rux, molibden, marganets, qo‘rg‘oshin, kadmiy, nikel, mishyak, simob - juda oz miqdorda o‘simliklar va odamlarning normal hayoti uchun zarur bo‘lgan biologik faol moddalarning bir qismidir. Ular biz nafas olayotgan havoda, biz ichadigan va yuvadigan suvda, tuproqda mavjud bo‘lib, ular o‘simliklar tomonidan so‘riladi va shu tariqa oziq-ovqat zanjirida ishtirok etadi va o‘simlik materiallari bilan bu elementlar oziq-ovqat, kosmetika va hokazolarga kiradi [7]. Buyrak toshida og‘ir metallarni uchrashi kam kuzatiladi, lekin kam miqdorda bo‘lsa ham quyidagi diagrammada analiz natijasiga ko‘ra ma’lum bo‘ldi. Atom emission spektrometrik usulni aniqlik darajasini yuqori ekanligi, kam miqdordagi konsentratsiyani ham aniqlash imkonini berdi.

Xulosa. Jarrohlik yo‘li bilan ajratib olingan buyrak toshida makro elementlar bilan bir qatorda mikro elementlar,og‘ir metallar ham aniqlandi. 376 mg/l kalsiy elementi bo‘lsa, undan 2.82 marta kam fosfat ioni, 35.1 kam rux elementi, 94 marta kam natriy metali borligi ma’lum bo‘ldi.Og‘ir metallardan eng kami simob elementida kuzatildi.Mos ravishda mis va qo‘rg‘oshin 4.07 va 6.85 marta simobdan ko‘p ekanligi ma’lum bo‘ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Васильева И. Е., Шабанова Е. В., Бусько А. Е., Кунаев А. Б. Методика определения содержания золота и серебра в геологических образцах с использованием сцинтилляционного атомно-эмиссионного анализа с высоким временным разрешением // Аналитика и контроль. – 2010. – Т.14. – №4. – С 201-213.

2. Галева Э. И., Холин К. В., Нефедьев Е. С. Возможности атомно-эмиссионной спектрометрии с индуктивно-связанной плазмой.

3. Крестьянинов А. Г. Исследование и разработка сцинтилляционного метода оптического эмиссионного спектрального анализа / Автореферат дисс. канд. физ.-мат. наук. – Иркутск: ИГУ им. А.А. Жданова. – 1968. – 21 с. https://dnkom.ru/analizy-i-tseny/issledovanie-khimicheskogo-sostava-kamnya/khimicheskiy-sostav-konkrementa-kamni-iz-mochevogo-puzyrya-pochek-zhelchnogo-puzyrya-ik-fure-spektroskopiya/.

4. Скальный А. В. Микроэлементозы человека (диагностика и лечение). М., 1997.

5. Li Yang, Qinghua Yan, Yinping Cao, Huirong Zhang “Determination ofmineral elements of some coarse grains by microwave digestion with inductively coupled plasma atomic emission spectrometry” E-Journal of Chemistry 9 (1) January 2012. http://geo.stbur.ru/analit/index.php?pg=aesa&me=m1.

AXBOROT TEXNOLOGIYALARI VA DASTURIY VOSITALAR ASOSIDA MASHG‘ULOTLARNI TASHKIL QILISH METODIKASI

Jumayev Nusrat Amonovich, TATU Qarshi filiali katta o‘qituvchisi
Hazratqulova Ch.Yu., TATU Nurafshon filiali talabasi
Qurbanov A.I., TATU Qarshi filiali talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada ayirim fizikaviy masalalarni yichishda dasturlash tillaridan, jumladan C++ dasturlash tilidan foydalanishning amaliy mashg’ulotlar jarayonida qo‘llanilgan ayirim usullari hamda DevC++ dasturlash tilidan grafiklar hosil qilishda foydalanish orqali fizikadan amaliy mashg’ulotlarni tashkil qilishning usullari keltirib o‘tildi.

Kalit so‘zlar: Dastur, grafik, dastur kodi, didaktika, texnologiya, innovatsiya.

МЕТОДИКА ОРГАНИЗАЦИИ ОБУЧЕНИЯ НА ОСНОВЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ И ПРОГРАММНЫХ СРЕДСТВ

Аннотия В данной статье будут рассмотрены некоторые методы, применяемые в процессе практических занятий по физике с использованием языка программирования C++ для решения некоторых физических задач, а также методы организации практических занятий по физике с использованием языка программирования DevC ++ для создания графиков.

Ключевые слова: программа, график, программныйкод, дидактика, технология, инновации.

METHODS OF ORGANIZING TRAINING BASED ON INFORMATION TECHNOLOGY AND SOFTWARE

Annotation. This article discusses some of the programming languages used to solve some physical problems, including the C++ programming language, and how to organize practical physics lessons using the DevC++ programming language to create graphs.

Keywords: Program, graphics, program code, didactics, technology, innovation.

Kirish. Keyingi yillarda kompyuter texnologiyalarining rivojlanishi bilan bog‘liq holda dars mashg‘ulotlarni tashkil etishning yangi usullari shakllanmoqda. Ulardan, keng foydalanayotgan amaliy ishlardan biri maxsus dasturlar yordamida kuzatilishi qiyin bo‘lgan fizik jarayonlarni animatsiyalar, vertual tajribalar va taqdimotlar vositasida ko‘rgazmali tushuntirishdir. Jumladan, fizika fanining,

ma’ruza laboratoriya va amaliy mashg‘ulotlarida yangi zamonaviy texnologiyalar va asbob-uskunalar ya’ni, raqamli o‘lchash asboblari, vertual laboratoriyalar, animatsiyalar, elektron darsliklar, hamda ular asosidagi multimedia vositalardan foydalanish ta’lim sifatiga katta ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

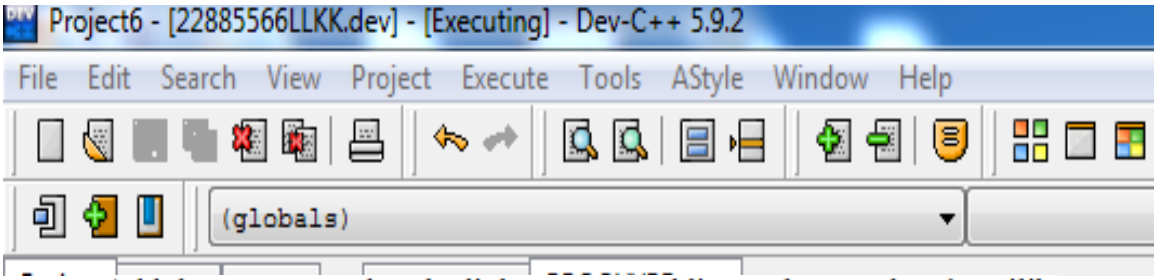
Fizika fanini o‘qitishga kompyuter texnologiyalarini va dasturiy ta’minotlarni qo‘llash va ular asosidagi amaliy mashg‘ulotlarni tashkil qilish pedagogik va psixologik nuqtayi nazardan ham katta ahamiyatga ega. Bundan tashqari “Fizika” va “Dasturlash” fanlari orasida o‘zaro bog‘liqlikni, ya’ni fanlararo integratsiyani ta’minlaydi.

Talim sifatini oshirishga qaratilgan so‘nggi islohotlar shuni ko‘rsatadiki, sifatni oshiruvchi har qanday eng yangi pedagogik texnologiyalar, innovatsiyalar va fanlararo integratsiyalar zamonaviy ta’limda dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy ta’limda fanlarni o‘qitishda ularning integratsiyasini ta’minlashga yetarli e’tibor berilmay kelmoqda. Oliy ta’lim o‘quv rejalaridagi fizika, elektrotexnika, matematika, informatika va dasturlash kabi fanlar ham tizimli o‘zaro bog‘liqlikni ta’minlamagan holda o‘qitilmoqda. Muammoni bartaraf etishga qaratilgan tadbirlar esa tegishli o‘quv rejalarida ushbu fanlarni o‘qitishning vaqt bo‘yicha muvofiqlashtirilishi yoki fanlar mazmunini qisman uyg‘unlashtirishga oid tadbirlar bilan cheklanmoqda. Uni tubdan hal qilish uchun esa, talabalar egallaydigan bilimlari yuqori sifat darajasini ta’minlovchi o‘quv fanlari integratsiyasining zaruriy shart-sharoitlari, shakl, mazmun va vositalarini ishlab chiqish talab etilmoqda.

Zamonaviy didaktika o‘quv fanlarini integratsiyalashga bir qancha yondashuvlarni taklif qiladi, biroq hali bu jarayonning umume’tirof etilgan mazmuni, shakl va vositalari yaratilgan emas.

Ushbu maqolada “dasturlash” va “fizika” fanlarining integratsiyasi sifatida ayrim fizikaviy masalalarni yechishda dasturlash tillaridan, jumladan C^{++} dan foydalanishning amaliy mashg‘ulotlar jarayonida qo‘llanilgan ayrim usullari hamda DevC++ dasturlash tilidan grafiklar hosil qilishda foydalanish usullari keltirib o‘tildi.

Add these command to the linker command line ga bayroqcha o’rnatilib quyidagi satr yoziladi:

DevC++ dasturlash tilidan grafiklar hosil qilishda foydalanish uchun avvalo dasturni grafik rejimda o‘tkazish uchun sozlash lozim. Buning uchun DevC++4.9.9.2 versiyadan foydalanish kerak va sozlash quyidagicha ketma-ketlikda amalga oshiriladi [1]:

1. graphics .h va libbgi.h fayllarini yuklab oling;

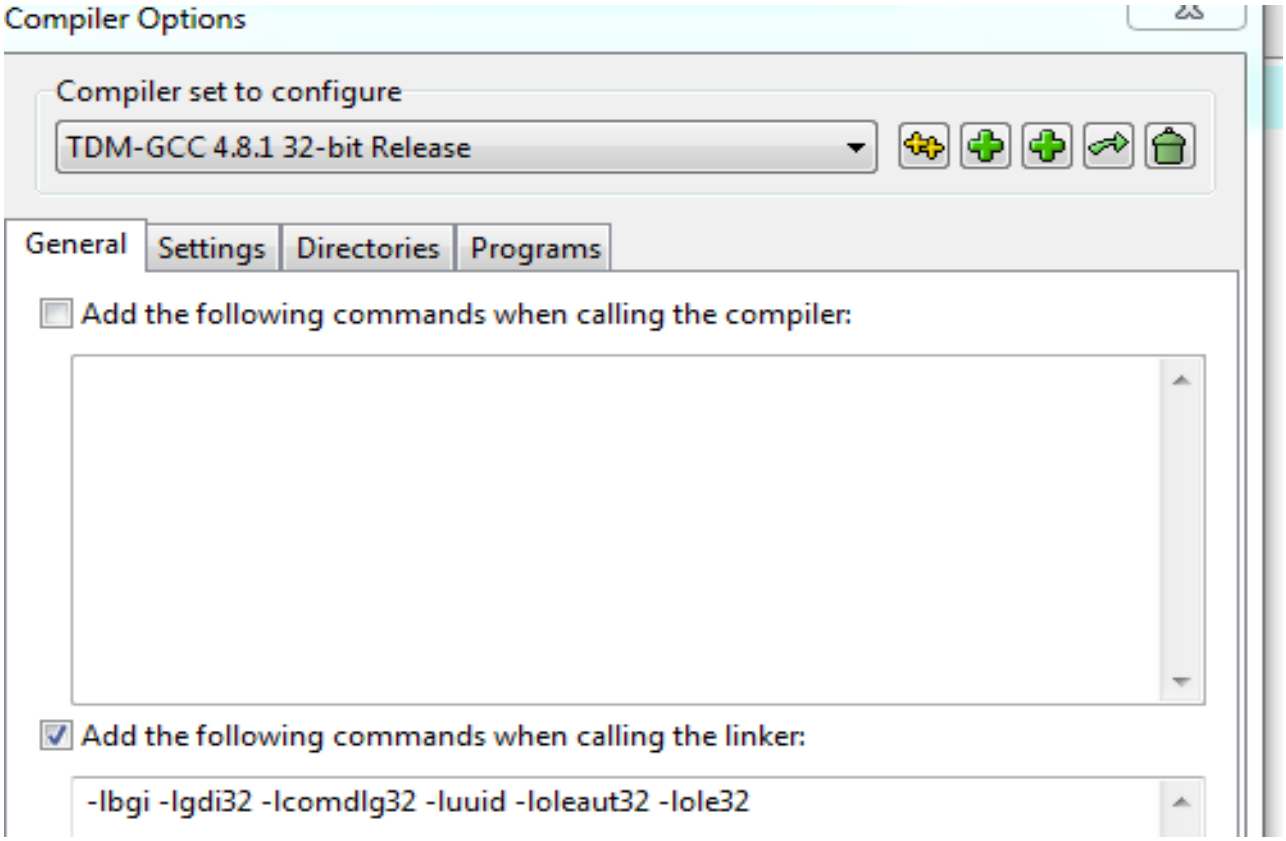
2. graphics .h faylini C:\Dev-Cpp\include\katologiga ko‘chiring;

3. libbgi.h faylini C:\Dev-Cpp\include\katologiga ko‘chiring;

4. Dev-C++ ni ishga tushirish va Tools bo‘limidan Compiler options bo‘limini tanlang;

1-*misol* uchun masalaning qo‘yilishi quyidagicha bo‘lsin:

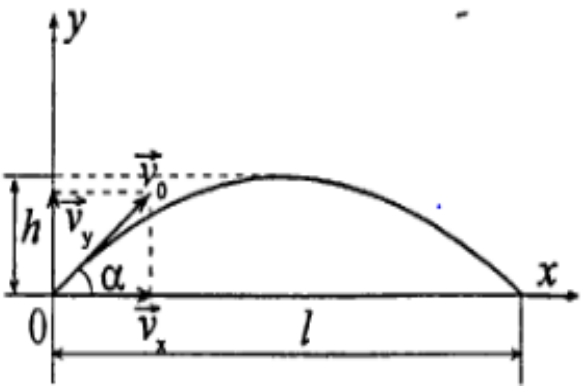
Koptok gorizontga nisbatan 40° burchak ostida 10 m/s tezlik bilan uloqtirildi. To‘p qanday balandlikka ko‘tariladi? U uloqtirilgan joydan qancha masofada yerga tushadi? U qancha vaqt harakatda bo‘ladi? [3]

Yechish:

Yo‘lning vertikal tashkil etuvchisi: $S_y = (v_0 sin\alpha) * t - g * \frac{t^2}{2}$ - (1), tezlikning vertikal tashkil etuvchisi esa:$v_y = v_0 sin\alpha - gt/2$ - (2). Yo‘lning gorizontal tashkil etuvchisi: $S_x = (v_0 cos\alpha) * t$ – (3). t=t_1 bo‘lganda $S_y = h$, $v_y = 0$ tengliklar o‘rinli. Ikkinchi tomondan, (2)dan quyidagiga ega bo‘lamiz: $v_0 sin\alpha = gt_1$- (4). (1) dan h = $(v_0 sin\alpha)$t-g$t^2_1/2$ – (5), (4) dan t_1 ni topamiz: $t_1 = v_0 sin\alpha / g$, buni (5) ga qo‘yamiz: h=$\frac{(v_0{}^2 sin^2\alpha}{g} - \frac{g v_0{}^2 sin^2\alpha}{2g^2}$=5 m; t=$2t_1$, bo‘lganda $S_x = l$, shunda to‘liq uchish vaqti: t=$\frac{2v_0 sin\alpha}{g}$=1,5 s, (3) tenglamadan: $l = v_0 cos\alpha$=10 m.

Ushbu usulda olingan grafigi quyidagicha:

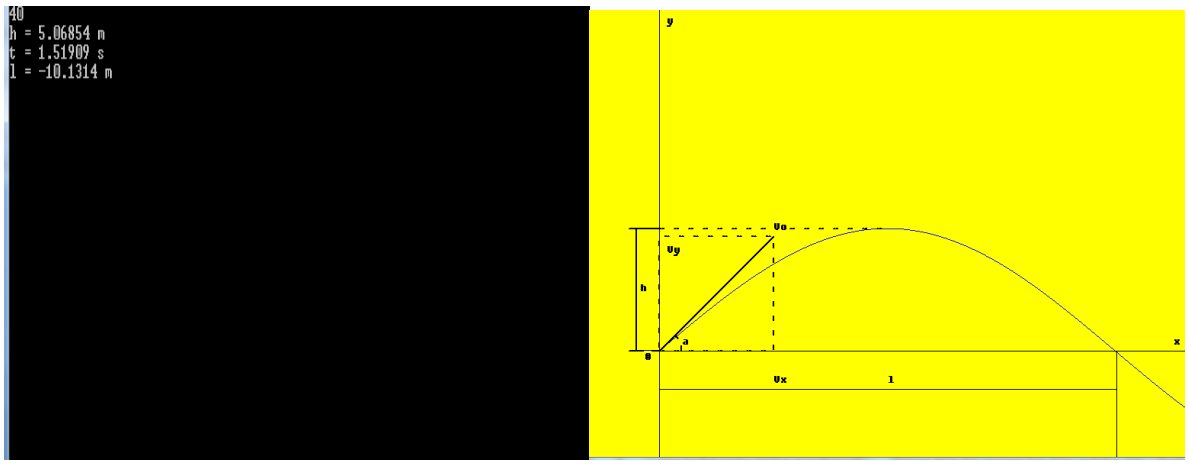

1-rasm. Analitik yichim

Endi ushbu masalani C^{++} da yechishning va grafigini tuzishning dastur kodini keltiramiz: [2]

```
#include <iostream>
#include <graphics.h>
#include <conio.h>
#include <math.h>
using namespace std;
int main(){
 float V0 = 10, h, t, g = 9.81, pi =
3.1415, l;
 float a = (2 * pi) / 9;
 a = a * 180 / pi;
 cout << a << endl;
 h = (V0 * V0 - pow(sin(a),2)) / (2 * g);
 t = (2 * V0 * sin(a)) / g;
 l = (V0 * cos(a)) * t;
 cout << "h = " << h << " m" << endl;
 cout << "t = " << t << " s" << endl;
 cout << "l = " << l << " m" << endl;
 initwindow(800, 600);
 setbkcolor(BLUE);
 cleardevice();
 setcolor(0);
 line(100, 0, 100, 600);
 line(100, 450, 800, 450);
 line(100, 500, 700, 500);
 line(700, 450, 700, 600);
 setlinestyle(5, 0, 2);
 int x, y;
 float v0 = 800; g = 10, pi = 3.1415;
 for(int i = 0; i < 800; i++){
 x = 100 + i;
 y = 450 - (2 * v0 * sin((i / 3.32) * pi /
180))/ g;
 putpixel(x, y, 1);
 delay(10);
 }
line(100, 450, 250, 300);
 line(100, 450, 250, 300);
 line(60, 290, 100, 290);
 line(60, 450, 100, 450);
 line(70, 290, 70, 450);
 setlinestyle(4, 59, 2);
 rectangle(100, 450, 250, 300);
line(100, 290, 400, 290);
 outtextxy(75, 360, "h");
 outtextxy(110, 10, "y");
 outtextxy(775, 430, "x");
 outtextxy(250, 280, "Vo");
 outtextxy(110, 310, "Vy");
 outtextxy(80, 450, "0");
 outtextxy(130, 430, "a");
 outtextxy(250, 480, "Vx");
 outtextxy(400, 480, "l");
 arc(100, 450, 0, 45, 30);
 getch();
 closegraph();
}
```

Ushbu dasturni ishga tushirib quyidagi natijalarga ega bo‘lamiz:

2-rasm. C++ dasturi orqali olingan natijalar

Ko‘rinib turibdiki analitik usulda olingan yechimlardan hamda grafikdan C++ dasturi orqali olingan yechim va grafik deyarli farq qilmaydi.

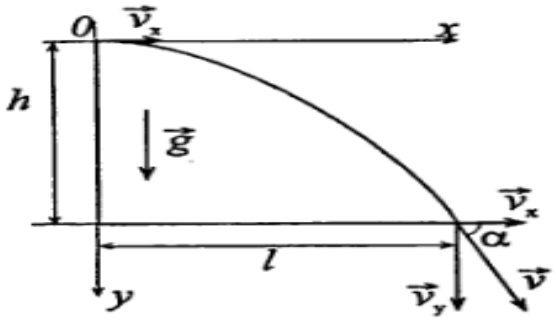
2-masala quyidagicha qo‘yilgan bo‘lsin:

Balandligi h=25m bo`lgan minoradan $v_x = 15\,m/s$ tezlikda gorizontal ravishda tosh uloqtirildi. Bu tosh qancha vaqtgacha harakatda bo‘ladi? Minora poydevoridan qancha masofada yerga tushadi? U qanday tezlik bilan tushadi? Yerga tushish nuqtasida gorizont bilan toshning trayektoriyasi qanday burchak hosil qiladi? [3]

Yechish:

Yo‘lning vertikal tashkil etuvchisi: $S_y = h = gt^2/2$ – (1), gorizontal tashkil etuvchisi esa: $S_x = l = v_x t$ (2), (1) dan: t=$\sqrt{\frac{2h}{g}}$ =2,26 s, (2) dan: $l = v_x t$=33,9. Toshning tezligi: $= \sqrt{{v_x}^2 + {v_y}^2}$, Tezlikning vertical tashkil etuvchisi: $v_y = gt$.

Bunga ko‘ra $v = \sqrt{{v_x}^2 + (gt)^2}$ va quyidagi grafikdan ko‘rinadiki: $cos\varphi = \frac{v_x}{\sqrt{{v_x}^2+(gt)^2}}$=0,91 $\varphi = 91°$.

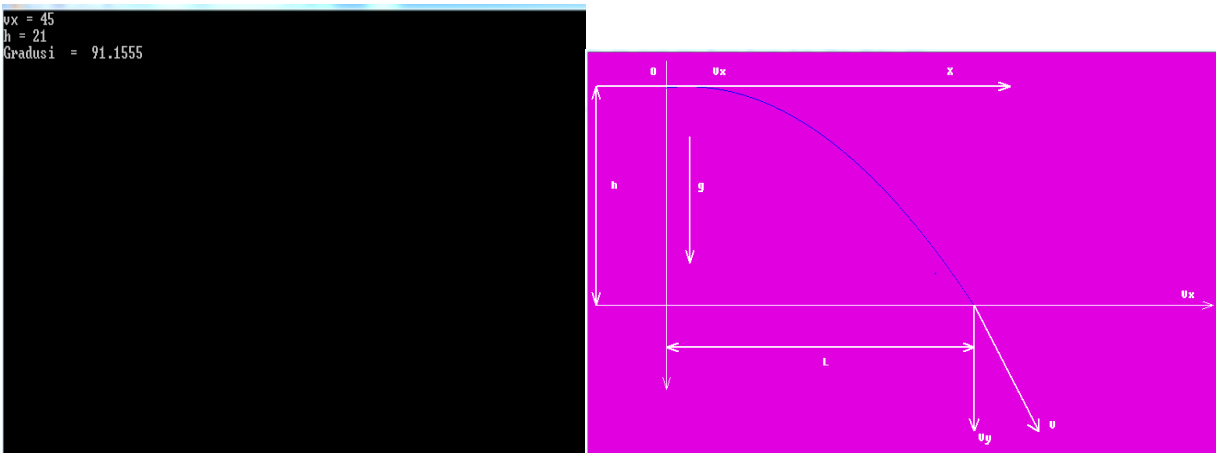
3-rasm. Analitik yechim

Endi ushbu masalani C++ da yichishning va grafigini tuzishning dastur kodini keltiramiz: [1]

```
#include<iostream>                    setcolor(15);
#include<graphics.h>                  line(10,40,540,40);
```

```
#include<conio.h>
#include<math.h>
using namespace std;
int main(){
 float w, l, f, t, vx, h, g = 9.81,
pi=3.1415;
 cout << "vx = "; cin>>vx;
 cout << "h = "; cin >> h;
 t=sqrt((2*h)/g);
 w=vx/sqrt(pow(vx,2)+g*g*t*t);
 f=w*100;
 cout <<"Gradusi = "<<f << endl;
 initwindow(850, 600);
 setbkcolor(BLUE);
cleardevice();
 setcolor(15);
line(100, 10, 100, 400);
 line(10, 300, 800, 300);
 line(800,300,785,295);
 line(800,300,785,305);
 line(100,400,105,385);
 line(100,400,95,385);
 //line(100,480,600,480);
 //line(100,570,600,570);
 setcolor(RED);
 int x, y;
 g = 0.75;
 for(int t = 0; t < 395; t++){
 setlinestyle(0,1,2);
 putpixel(x, y, 1);
 x = 100 + t;
 y = 42 - 0.1 * t + g * t * t / 390;
 putpixel(x, y, 2);
 delay(10);
 }
 line(10,40,10,300);
 line(10,40,5,55);
line(10,40,15,55);
 line(10,300,5,285);
 line(10,300,15,285);
 line(540,40,525,35);
 line(540,40,525,45);
 line(100,350,494,350);
 line(100,350,115,345);
 line(100,350,115,355);
 line(130,100,130,250);
 line(130,250,135,235);
 line(130,250,125,235);
 line(494,350,480,345);
 line(494,350,480,355);
 line(494,300,577,450);
 line(577,450,562,442);
  line(577,450,577,435);
  line(494,450,494,300);
  line(494,450,500,435);
  line(494,450,488,435);
  outtextxy(140,150,"g");
  outtextxy(490,450," Vy ");
  outtextxy(590,435,"V");
  outtextxy(20,150," h ");
  outtextxy(150,15," Vx ");
  outtextxy(450,15," X ");
  outtextxy(750,280," Vx ");
  outtextxy(70,15," O ");
  outtextxy(300,360,"L");
  getch();
  closegraph();
  return 0;
 }
```

Ushbu dasturni ishga tushirib quyidagi natijalarga ega bo‘lamiz:

4-rasm. C++ dasturi orqali olingan natijalar

Bu erda ham ko‘rinib turibdiki analitik usulda olingan yechimlardan hamda grafikdan C++ dasturi orqali olingan yechim va grafik deyarli farq qilmaydi.

Xulosa o‘rnida: fizikadan mashg‘ulotlar jarayoniga dasturiy vositalarni qo‘llash nafaqat fanlararo integratsiyani ta’minlaydi, balki talabalarda bu ikki fanga bo‘lgan qiziqishni, ijodiy va ilmiy faolligini oshirish uchun ham xizmat qiladi va bu ta’lim metodi ta’lim sifatiga ulkan ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Волькенштейн В. С. Умумий физика курсидан масалалар тўплами. – Тошкент: Ўқитувчи, 1969.

2. Глушаков С. В. и др. Язык программирования С++. – Харьков: Фолио, 2001.

3. Либерти Жесс. Освой самостоятельно С++ за 21 день. – Санкт-Петербург, 2000.

4. Nazirov E. N., Xudaybergenova Z. A., Safiulna N. X. Mexanika va molekulyar fizikadan praktikum. – T.: O‘qituvchi, 1979.

5. www.mathsoft.com

SIRDARYO VILOYATI MIRZAOBOD TUMANI DEFOLIANTLAR HUDUDIDAGI TUPROQ NAMUNASI TARKIBINING TAXLILI

Jumaboyeva Iroda Muratkasimovna, Guliston davlat universiteti Experimental biologiya laboratoriyasi tayanch doktoranti
e-mail: irodajumaboyeva88@gmail.com
Mamatkulova Nodira Maxsumovna, Sobir Yunusov nomidagi O‘simlik moddalar kimyosi instituti katta ilmiy hodimi, texnika fanlari nomzodi

Annotatsiya. Maqolada Sirdaryo viloyati Mirzaobod tumani hududidan kuz mavsumida olingan tuproq namunasining tarkibidagi zaharli organik geterohalqali birikmalar va og‘ir metallarning miqdori va ularning inson salomatligiga salbiy ta’sirining muammosi Eksperimental biologiya laboratoriyasida ko‘rib chiqildi. Tahlil natijasida tuproqni pH muhiti, tarkibidagi defoliant saqlagan moddalar 14,924 minutda 2-(1-fenil-etilamino)-2-tiokso-asetamid; 14,831 minutda etil efir N-benzoilglitsina (N-benzoilglisin etil efiri); 14,066 minutda 5-fenil-N-butil- 5-fenil-N-butil; 14,979 minutda penta-2,4-dien kislota; 8,445 minutda 1,3,5,7-siklooktatetraen va og‘ir metallar tahlil qilindi. Maqolada Cr, Hg, Cu, Pb kabi elementlarning harakatchan shakllari aniqlangan.

Kalit so‘zlar: Sirdaryo viloyati, Mirzaobod tumani, pestitsid, tuproq namunasi, defoliant, MSD detektor, geterohalqali birikmalar, og‘ir metallar.

АНАЛИЗ СОСТАВА ПРОБЫ ПОЧВЫ В РАЙОНЕ ДЕФОЛИАНТОВ МИРЗААБАДСКОГО РАЙОНА СЫРДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотатция. В статье в лаборатории экспериментальной биологии рассмотрено количество токсичных органических гетероциклических соединений и тяжелых металлов в пробе почвы, взятой в осенний период Мирзаабадского района Сырдарьинской области, и проблема их негативного влияния на здоровье человека. В результате анализа pH среды почвы дефолиант содержал в 14,924 мин. 2-(1-фенил-этиламино) - 2-тиоксо-ацетамид; Этиловый эфир N-бензоилглицина (этиловый эфир N-бензоилглицина) при 14,831 мин; 5-фенил-N-бутил-5-фенил-N-бутил при 14,066 мин; пента-2,4-диеновая кислота при 14,979 мин; 1,3,5,7-циклооктатетраен и тяжелые металлы. анализировали через 8,445 мин. В статье определены подвижные формы таких элементов, как Cr, Hg, Cu, Pb.

Ключевые слова: Сырдарьинская область, Мирзаабадский район, пестицид, образец почвы, дефолиант, детектор МСД, гетероциклические соединения, тяжелые металлы.

ANALYSIS OF THE COMPOSITION OF THE SOIL SAMPLE IN THE AREA OF DEFOLIANTS OF MIRZAABAD DISTRICT OF SYRDARYA REGION

Abstract. inthe article, the amount oftoxic organicheterocycliccompounds andheavymetalsinthe soilsample takeninthe autumnseasonfromthe territory of Mirzaabaddistrict of Sirdarya region andthe problem oftheirnegative impact onhumanhealthwasconsideredinthe laboratory of experimentalbiology. As a result ofthe analysis, the pH environment ofthe soil, the defoliantcontainedin 14.924 minutes 2-(1-phenyl-ethylamino) - 2-thioxo-acetamide; Ethyl ether-N-benzoylglycine (N-benzoylglycine ethyl ether) at 14.831 minutes; 5-phenyl-N-butyl- 5-phenyl-N-butyl at 14.066 min; penta-2,4-diene acid at 14.979 min; 1, 3, 5, 7-cyclooctatetraene andheavymetalswere analyzed at 8.445 minutes. Mobile forms of elementssuch asCr, Hg, Cu, Pb are definedinthe article.

Keywords: Sirdarya region, Mirzaabad region, pesticide, soilsample, defoliant, MSD detector, heterocycliccompounds, heavymetals.

Kirish. O‘zbekiston diyorimizda kimyo sanoatini rivojlantirish hamda ishlab chiqarishni takomillashtirishda tevarak-atrofdagi og‘ir va zaharli hamda kantserogen metall ionlarini aniqlashning “gibrid” usulini ishlab chiqish va takomillashtirishga alohida e’tibor qaratilmoqda.

Hozirgi vaqtda tuproqning ekologik holati va tarkibidagi o‘zgarishlar bo‘yicha tadqiqotlar kengaymoqda. Tuproq, shuningdek, tuproqning agrokimyoviy holatining ekologik buzilishi va qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining ifloslanishi ortmoqda. Pestidsidlar va og‘ir metallar qishloq xo‘jaligida tuproq, suv, atmosfera havosi, o‘simlik va hayvonot dunyosi ta’sir qiladi va katta zarar keltiradi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 16-dekabrdagi “Mamlakatimizning oziq-ovqat xavfsizligini yanada ta’minlash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF 5303-son Farmoni, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 23-oktyabrdagi PF-5853 sonli “O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020-2030-yillarga mo‘ljallangan strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi va O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 17-iyundagi PF-5742 sonli “Qishloq xo‘jaligida yer va suv resurslaridan samarali-foydalanish chora- tadbirlari to‘g‘risida”gi farmon, qarorlarda va boshqa me’yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda xizmat qiladi [1, 54-55 b].

Sanoat energetikasi va transport kommunikatsiyalarining jadal rivojlanishi, foydali qazilmalarni qazib olish, qishloq xo‘jaligini faol kimyoviylashtirish sharoitida tabiiy muhit va birinchi navbatda tuproq va o‘simliklarning ifloslanish darajasi keskin oshmoqda. So‘nggi vaqtlarda pestidtsidlar va og‘ir metallar eng xavfli ifloslantiruvchi moddalar qatoriga kiritilmoqda. Ularning migratsiyasi ekotizm tarkibiy qismlarida haddan ko‘p tarqalishi ham tabiiy omillarning butun majmuasiga va tabiatiga bog‘liq [2, 125-130 b].

Atrof-muhitni og‘ir metallar, jumladan qo‘rg‘oshin bilan zaharlanishning asosiy sabablaridan biri bu sanoatda keng miqyosda qo‘llanilishi bilan bog‘liq. Og‘ir metallar tuproq ifloslanishini asosiy manbalaridan biri hisoblanadi. Tuproqning og‘ir metallar bilan ifloslanishiga turli metallar ayniqsa Cu, Ni, Cd, Zn, Cr va Pb lar bo‘ladi. Og‘ir metallar va pestidtsidlarni qoldiqlari ham tuproqqa toksik ta’sir ko‘rsatadi. Og‘ir metallarni o‘simliklar tomonidan o‘zlashtirilishi va keyinchalik oziq-ovqat zanjiri bo‘ylab to‘planishi inson salomatligi uchun katta tahdiddir. Og‘ir metallarning ifloslanishi odamlar uchun va boshqa tirik organizmlarga katta xavf tug‘diradi, chunki og‘ir metallar ko‘pincha tuproqda va o‘simliklar organizmda ko‘p miqdorda to‘planadi. Eng keng tarqalgan motor yoqilg‘isi – bu benzin hisoblanadi. Benzin yoqilg‘isidan ya’ni tetraetil qo‘rg‘oshin ajraladi bu juda zaharli birikma. Eng ko‘p zararli elementlarga simob, qo‘rg‘oshin, kadmiy, rux, mishyak kiradi [3, 729-732b].

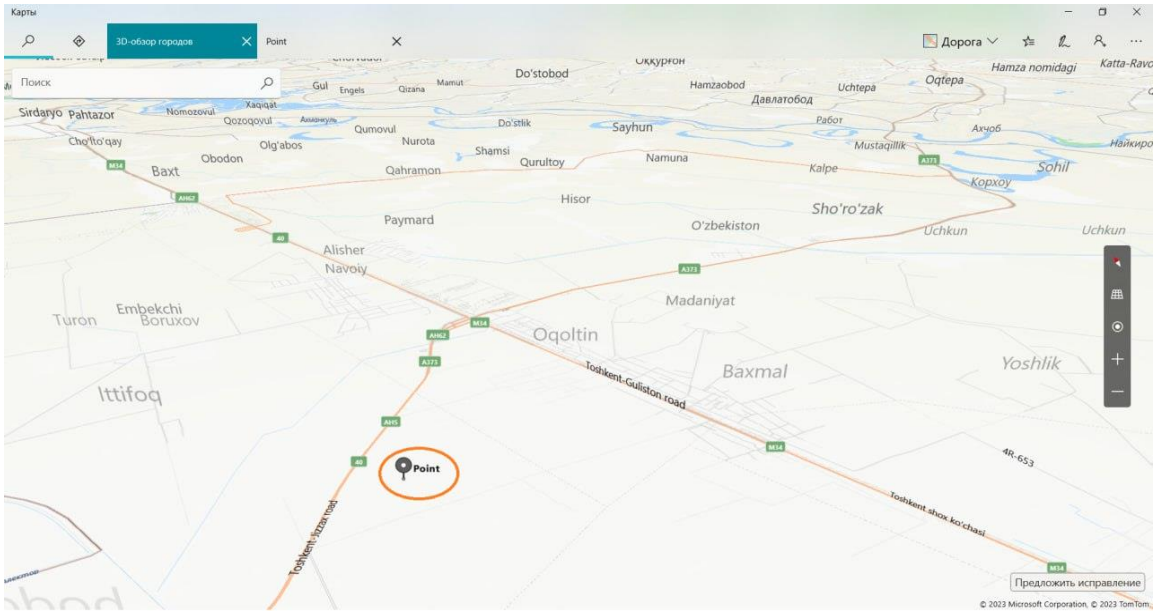
Zararkunandalarga qarshi kurash choralari ko‘rilmaganda, hosilning yo‘qotilishi hosilning 13% gacha etishi mumkin. yuqori texnologik sifatlarga ega bo‘lgan xomashyo juda muhim rol o‘ynaydi defoliantlar deb ataladigan kimyoviy moddalar yordamida terim oldidan g‘o‘zaning bargini to‘kish muhim rol o‘ynaydi. Ushbu preparatlarga bir qator talablar qo‘yiladi: ular zaharli xususiyati kamligi, gektar iste’mol darajasi pastligi, yuqori samarali bo‘lishi, g‘o‘za bargining 80% dan ortiq tushishini ta’minlashi, O‘simliklarga “yumshoq” ta’sir qilishi, shuning uchun ularga salbiy ta’sir ko‘rsatmasligi kerak, ya’ni paxta xomashyosi hosildorligi va uning sifatini pasaytirmaydi [3, 5-6 b].

Defoliantlar o‘simliklar almashinuvining turli tomonlarini buzadi. Xususan, butifos va butilkaptax kabi dorilar Hill reaksiyasini, siklik va siklik bo‘lmagan fotofosforlanishni to‘sqinlik qiladi, o‘simliklarda uglevod almashinuvini buzadi va oksidlovchi fosforlanishni ajratadi. Shubhasiz, o‘simlik hujayralarining metabolizmidagi bunday sezilarli o‘zgarishlar, shuningdek, fitogormonal muvozanatdagi o‘zgarishlar yangi, auksin tashilishining pasayishi, etilenning to‘planishi va oxir-oqibat barglarning tushishiga olib keladi [4, 179-b]. G‘o‘za defoliatsiyasi – to‘plangan paxta hosilini o‘z vaqtida yig‘ib olishga g‘o‘za tayyorlashning agrotexnikasi. [5, 40-b]. Noorganik kelib chiqadigan defoliantlarning mavjud assortimentlari orasida ishlab chiqarish va foydalanish nuqtayi nazaridan eng qulayi xlorat o‘z ichiga olgan preparatlardir (natriy, kalsiy va magniy xloratlar). Shu munosabat bilan triazol qo‘shilgan xloratli defoliantlarni takomillashtirish va assortimentini kengaytirish alohida qiziqish uyg‘otadi, ular orasida bir qator nitrifikatsiyaning faol moddasi bo‘lgan 4 - amino-1, 2, 4-triazol ham bor. ingibitorlar, defoliantlar va o‘simliklarning o‘sish regulyatorlari alohida qiziqish uyg‘otadi [6].

Defoliantning bir martalik inyeksiyasi organning kortikal va medulla hujayralarida strukturaviy, gemodinamik buzilishlar va degenerativ o‘zgarishlarga olib keladi. Buyrak usti bezlarining nisbiy og‘irligi nazorat bilan solishtirganda sezilarli darajada oshdi. Buyrak usti bezlari korteksining va uning zonalarining nisbiy kengligining kengayishi mavjud. Nazorat bilan solishtirganda kortikal va xromafin hujayralarining yadrolari hajmi sezilarli darajada oshdi. Pestitsidni bir

marta yuborgandan so‘ng, kortikal modda zonalari hujayralarida sekretsiya siklining sintetik jarayonlarida pasayish kuzatiladi va lipidlar va askorbin kislotasi miqdorining pasayishi gormonlar ajralib chiqish fazasining oshishini ko‘rsatadi. [7, 18-b]. N-benzoilglisin (1a) (5,58 mmol, 1,00 g) suvsiz toluolda (16 ml) eritildi, DMFDMA (22,3 mmol, 2,97 ml) qo‘shildi va reaktsiya aralashmasi 30 daqiqa davomida 90^0 ga qizdirildi. Uchuvchi komponentlar vakuumda bug‘landi va qoldiq etanol va suv aralashmasidan kristallandi [8].

Sirdaryo viloyati Mirzaobod tumani hududuning xaritasi (geolokatsiyasi)

Tadqiqot obyekti va usullari. Sirdaryo viloyati Mirzaobod tumani defoliantlar saqlangan hududidan tuproqlar namunasi olib kelindi. Eksperimental biologiya” laboratoriyasining kimyoviy tahlil bo‘limidagi Xromatek Kristal 9000 NP (Rossiya) massa spektrometrik detektori qurilmasi tadqiqot uchun tanlab olindi. Komponentlar “Wiley8 – Mass Spectral Library" va “NIST-17.1” massa spektrlarining integratsiyalangan kutubxonalari yordamida aniqlandi. Olingan ma’lumotlarni qayta ishlash “GCMSsolution” va “LabSolutions Insight” dasturi yordamida amalga oshirildi.

Tuproq namunalari zanglamaydigan po‘latdan yasalgan belkurak bilan sirt qatlamidan 15-50 sm chuqurlikda va konvert usulida yig‘ildi. Tuproq namunasi maydalab, analitik torozida (XYSCALE, FA2204N) 300 gr dan o‘lchab olindi. O‘lchangan tuproq namunasini (Haver blocker 59302 OELDE (Germany)) 200 mkm elakdan o‘tkazildi. Elakdan o‘tgan tuproq namunasini 100 ml atsetonda ekstraksiya qildik, ekstraksiya jarayoni ultratovushli aralashtirgich (GT SONIC Professional ultrasonik cleaner, China) da 30 minut aralashtirildi.

Ekstraksiya ustiga 400 ml (ximreaktivsnab (XRS) S6 N14, chda, partiya 4-160153) geksanda qo‘shib qayta ekstraksiya qildik va yana 30 minut ultratovushda aralashtirgichda aralashtirildi. So‘ng bidistillangan suvdan 100 ml qo‘shildi. Geksan qismini ekstraktdan ajratib olib rotorli bug‘latgichda bug‘latib, qolgan qoldiq 20 ml qismiga suvsiz natriy sulfat (Na_2SO_4) tuzidan 5 grdan qizdirib

solindi. Bir sutkaga qoldirildi va filtrlab olindi. Filtrlangan qismni avtonamunalar olish qismiga ya'ni vialga 1 ml ni joylashtirildi va analizga berildi. Analiz natijasiga ko'ra hosil bo'lgan moddalar MSD detektorda NIST dasturidagi kutubxonaga solishtirildi, va quyidagi moddalar aniqlandi.

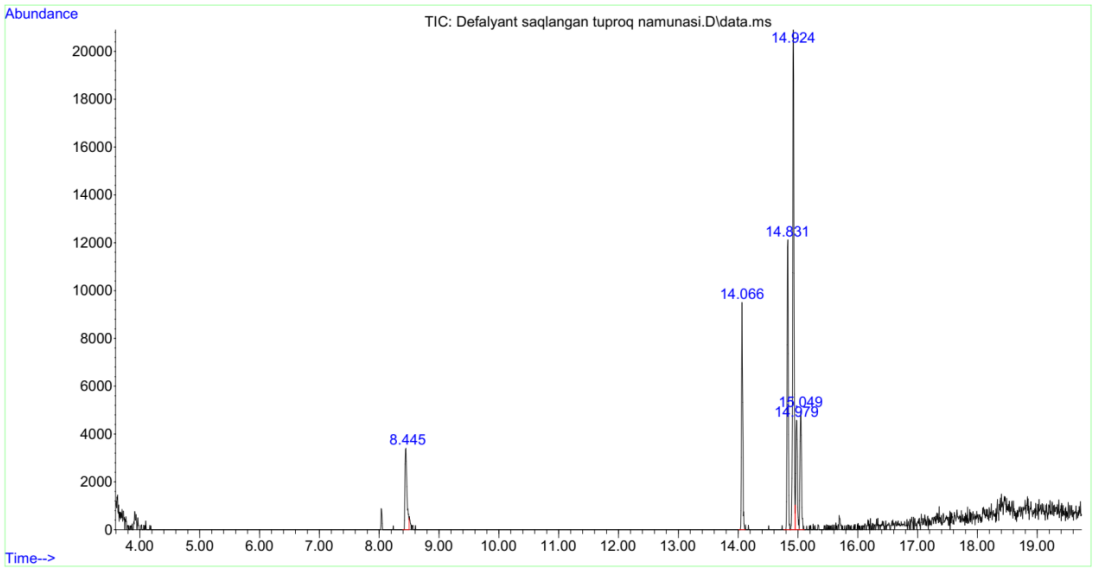
14,924 minutda 2-(1-fenil-etilamino)-2-tiokso-asetamid; 14,831 minutda etil efir N-benzoilglitsina (N-benzoilglisin etil efiri); 14,066 minutda 5-fenil-N-butil- 5-fenil-N-butil; 14,979 minutda penta-2,4-dien kislota; 8,445 minutda 1, 3, 5, 7-tsiklooktatetraen kabi moddalar aniqlandi.

1-*jadval*

MSD detektorni mass-spektrlarini holati

Temperatura bug'latgichi	**280 °C**
Termostat harorat dasturi	**100 °C/1 min, 160 °C/20 min, 240 °C/8 min, 280 °C/15min.**
Temperatura ion harorati	**230 °C**
Interfeys harorati	**280 °C**
Kolonka orqalitashuvchigaztezligi	**1.35 sm3/min**
Koeffisient bo'linish nisbati	**1 : 5**
Energiya ionizatsiyasi	**70 eV;**
Bosim detektori	**7 min**
Umumiy analiz vaqti	**56 min**

1-rasm. MSD tuproq analizining xromatogrammasi

2-rasm. Xromatogrammadagi hosil bo'lgan moddalar nomi va vaqti

Namunalar tarkibidagi makro va mikroelementlarni AVIO 200 (ISP – OES) optik emission spektrometrik usulida aniqlash

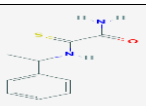
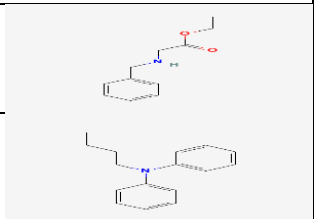
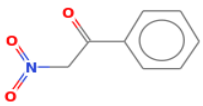
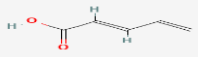
Sirdaryo viloyati Mirzaobod tumanidan olib kelingan tuproq namunasidan maydalandi, 10 gr torozida tortib olib distillangan suvda suvli so'rim tayyorlandi.

Tuproq eritmasini muxiti PHS-3E (Ph Meter) da tekshirildi, pHq6,39 ga teng ekanligi rN metrda aniqlandi.

Pk#	RT	Area%	Library/ID	Ref#	CAS#	Qual
1	8.445	8.83	D:\MassHunter\Library\NIST17.L 1,3,5,7-Cyclooctatetraene	5416	000629-20-9	72
2	14.066	14.61	D:\MassHunter\Library\NIST17.L Valeramide, 5-phenyl-N-butyl-	104912	1000420-50-4	40
3	14.831	19.16	D:\MassHunter\Library\NIST17.L N-Benzoylglycine ethyl ester	77668	001499-53-2	35
4	14.924	37.33	D:\MassHunter\Library\NIST17.L 2-(1-Phenyl-ethylamino)-2-thioxo-acetamide	78332	1000275-68-0	25
5	14.979	10.04	D:\MassHunter\Library\NIST17.L Penta-2,4-dienoic acid, 5-(2-furyl)-3-methyl-	49608	100340-71-4	17
6	15.049	10.03	D:\MassHunter\Library\NIST17.L .alpha.-Nitroacetophenone	38903	000614-21-1	10

2-jadval

Tuproq analizini tahlili natijasida xromatogrammada ko‘ringan moddalaning kimyoviy xususiyatlari

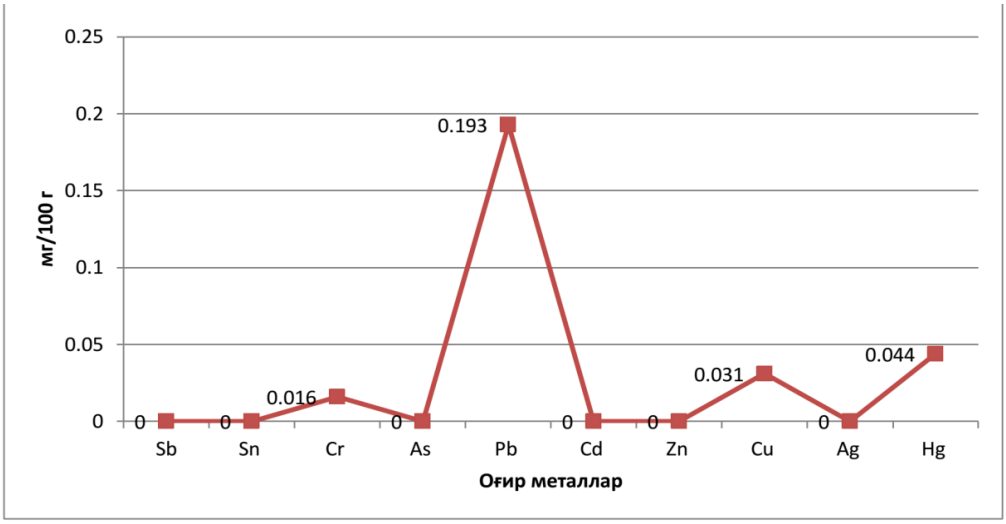
Tuproq analizi tahlili				
Chiqish vaqti minutda	Moddaning nomi	Kimyoviy formulasi	Molekulyar og‘irligi	Kimyoviy tuzilishi
14,924 min	2-(1- phenyl-ethylamino)-2-thioxo-acetamide	$C_{10}H_{12}N_2OS$	208,28	
14, 831 min	N-Benzoylglycine ethyl ester	$S_{11}H_{15}NO_2$	193,24	
14,066 min	5-phenyl-N-butyl-	$C_{11}H_{19}N$	225.33	
15,049 min	alpha.-Nitroacetophenone	$C_8H_7NO_3$	165.1461	
14,979 min	Penta-2,4-dienoic acid, 5-(2-furyl)-3-methyl-	$C_{11}H_{15}NO_2$	193,24	
8,445 min	1,3,5,7-Cyclooctatetraene	C_8H_8	104.1491	

Olib kelingan namunasidan tahlil qilish maqsadida tarkibidagi namlikni quritish uchun dastlab quritish shkafida (VWR DRY-line, Germaniya) massasi o‘zgarmay qolguncha quritib olindi. To‘liq quritilgan namunani minerallash uchun ya’ni tiniq eritma holiga keltirish uchun 200 mg miqdorda analitik tarozida (FA220 4N) tortib olinadi. Namunani mineral holga o ‘tkazish uchun minerallash qurilmasi (MILESTONE Ethos Easy, Italiya) dan foydalanildi. Buning uchun qurilmaning probirkasiga namuna (200 mg), distillash asosida tozalangan 6 ml nitrat kislota (HNO_3) ya’ni infraqizil nur asosida ishlaydigan kislota tozalash (Distillacid BSB-939-IR) qurilmasida distillangan kislota va oksidlovchi sifatida 2 ml vodorod peroksidi (H_2O_2) solinadi. 20 min, davomida 180^0S da barcha aralashma mineral holga keltiriladi.

Minerallash jarayoni yakunlangach, probirkadagi aralashma alohida konussimon o‘lchov kolbaga solinib 25 ml bo‘lguncha disstillangan suv (BIOSAN, Latviya) bilan suyultiriladi.

Kolbadagi eritma Avtonamuna olish bo‘limidagi maxsus probirkalarga solinib analiz olish uchun joylashtiriladi. Tayyorlangan namuna analiz uchun Avio200 ISP – OES Induktiv bog‘langan plazmali optik emission spektrometr (Perkin Elmer, AQSh)da analiz qilindi. Qurilmaning aniqlik darajasi yuqori bo‘lib, eritma tarkibidagi elementlarni 10^{-9}g aniqlikkacha o‘lchash imkonini beradi.

Mirzaobob tumanidagi tuproq namunasidagi zaharli og‘ir metallar miqdori diogrammasi

Xulosa. Sirdaryo viloyati Mirzaobod tumani tuproqlari tarkibida 14,924 minutda 2-(1-fenil-etilamino)-2-tiokso-asetamid; 14,831 minutda etil efir N-benzoilglitsina (N-benzoilglisin etil efiri); 14,066 minutda 5-fenil-Nbutil-5-fenil-N-butil; 14,979 minutda penta-2,4-dien kislota; 8,445 minutda 1,3,5,7-tsiklooktatetraen kabi moddalar va og‘ir metallardan qo‘rg‘oshin metalining miqdori eng yuqoriligi, simob va mis og‘ir metallarinining miqdori qo‘rg‘oshin metalining miqdorida nisbatan kamligi va surma bilan qalay metallari uchramasligini birinchi marta Eksperimental biologiya laboratoriyasida tahlil qilindi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Davlat tabiatni muhofaza qilish qo‘mitasi. O‘zbekiston Respublikasida atrof-muhit holati va tabiiy manbalardan foydalanish to‘g‘risida Milliy ma’ruza (1988-2007 yillar bo‘yicha retrospektiv tahlil). – T.: 2008. – B. 54-55.
2. Адилов З. Х., Эргашев Д. А., Тожиев Р. Р., Хамдамова Ш. Ш. Получение хлорат содержащих дефолиантов, обладающих инсектицидными свойствами. Монография. – Фергана: Винница «Европейская научная платформа, 2021. – С. 5-6.
3. Даль Л. И. Эколого-геохимическая оценка почвенного покрова нефтегазовых районов // Современные научные исследования и инновации. 2015. № 11. (55). – С. 729-732.
4. Очилов К. Р. Воздействие различных дефолиантов на энергетические протсессы митохондрий печени крыс ин витро. Биология ва тиббиёт муаммолари, 2017. №2 (94). – С. 179.
5. Прохорова Н. В., Матвеев Н. М. “Тяжелые металлы в почва и растениях в условиях техногенеза” Вестник СамГУ.1996. Специалный выпуск.
6. Умиров Ф. Е., Худойбердиев Ф. И., Тухтаев С. Т., Муродова С. Д. Получение дефолиантов на основе 4-амино-1.2.4- триазола с хлоратами натрия и магния. Вестник наука и образавания №3 (39).2018. – С. 16.
7. Умиров Ф. Э., Номозова Г. Р., Шодикулов Ж. М. Физико-химические свойства и агрохимическая эффективност новых дефолиантов на основе хлоратов натрия, магния и калсия, содержащих пав. Универсум. 2021. № 1.
8. Design, Synthesis and Biological evaluation of Novel Thienylpylpyridyl- and Thieoether-Containing Acetamides and Their Derivatives as Pesticidal Agents. Huan Li, Na Yang, Lixia Xiong, Baolie Wang. Molecules 2021. 26(18) 5649. – P. 21-34.
9. Stanovnik B.; Svete J.; Tišler M.; Žorž L.; Hvala A.; Simoniˇc I. Transformation of Amines and N-Heteroarylformamidines into Esters of Substituted β-Amino-α,β-dehydro-α-amino Acids. Heterocycles 1988. N 27. – P. 903-909.

INTELLIGENCE OF THE SYSTEM OF MATHEMATICAL PACKAGES IN E-LEARNING MATHEMATICS

Saxobidinova Ozodaxon Isamidinovna, Engineer of Scientific Department at Gulistan State Pedagogical Institute
e-mail: sahobidinova@mail.ru
Kurbanova Husniya Shuhrat qizi, Teacher-trainee at Gulistan State Pedagogical Institute
e-mail: husniyakurbanova20@gmail.com

Abstract. In this paper, We discuss the role of intelligent, systems in education, where the subject is seen teaching mathematics. The paper argues the benefits of mathematical software packages, including system MathCAD, in e-learning of the discipline. At the same, particular emphasis is placed on presenting some examples, which examines the known problems of mathematical analysis.

Keyworlds: including system, particular emphasis, systems in education, mathematical software packages, perform convenient functions, mathematical calculations, algorithm creation, modeling, data analysis, research and visualization, scientific and engineering graphics, application development.

ELEKTRON MATEMATIKANI O‘QITISHDA MATEMATIK PAKETLAR TIZIMINING INTELLEKTUALLIGI

Annotatsiya. Ushbu maqolada matematikani o‘rgatishda ta’limdagi aqlli tizimlarning roli muhokama qilingan. Maqolada intizomni elektron o‘rganishda matematik dasturiy ta’minot paketlari, jumladan MathCAD tizimi afzalliklari haqida bahs yuritiladi. Shu bilan birga, matematik tahlilning ma’lum muammolarini o‘rganuvchi ba’zi misollar keltirishga alohida e’tibor beriladi.

Kalit so‘zlar: tizim, xususan, ta’lim tizimidagi tizimlar, matematik dasturiy ta’minot paketlari, qulay funktsiyalarni bajarish, matematik hisoblar, algoritm yaratish, modellashtirish, ma’lumotlarni tahlil qilish, tadqiqot va vizualizatsiya, ilmiy va muhandislik grafiklari, ilovalarni ishlab chiqish.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОСТЬ СИСТЕМЫ МАТЕМАТИЧЕСКИХ ПАКЕТОВ В ЭЛЕКТРОННОМ ОБУЧЕНИИ МАТЕМАТИКЕ

Аннотатция. В данной статье рассматривается роль интеллектуальных систем в образовании, где рассматривается предмет обучения математике. В статье аргументированы преимущества пакетов математических программ, в том числе системы MathCAD, в электронном обучении дисциплине. При этом

особый акцент сделан на приведении некоторых примеров, в которых рассматриваются известные проблемы математического анализа.

Ключевые слова: в том числе система, особый акцент, системы в образовании, пакеты математических программ, выполнение удобных функций, математические расчеты, создание алгоритмов, моделирование, анализ данных, исследования и визуализация, научная и инженерная графика, разработка приложений.

Introduction. A new system of personnel training was developed for the development of the country, and a firm conclusion was reached that the quality and efficiency of training in continuous education is determined by the professional, moral and moral training of the young generation. It is important to improve the mechanisms of developing spiritual culture in mature youth on the basis of raising physically healthy, spiritually and mentally developed, independent thinking, loyal to the motherland, with a firm outlook on life, deepening democratic reforms and increasing their social activity in the process of developing civil society [1].

The situation in the field of development and application of modern information and communication technologies is changing very quickly. Coming today, there are several flaws determined in the recent technologies which we considered outstanding news in the beginning. Operating systems have been developed for computers that allow to work on tasks in a package style in multiprogram mode. The task scheduler, supervisor, and I/O manager are the main components of the operating system. The operating system provides a set of ready-made programs for organizing the exchange of information. Mathematical systems are mainly used to perform convenient functions: mathematical calculations, algorithm creation, modeling, data analysis and research and visualization, scientific and engineering graphics, application development, etc [4].

In recent years, mathematical modeling has become a topical issue. The reason for this is that mathematical models in learning, along with a more accurate description of processes, cause new effects and require new methods and creativity in solving such problems. The number of scientific works dedicated to the study of such processes has become a reality. The latest achievements and results of mathematical models in our country and abroad are analyzed based on a new approach and these approaches need to be studied.

Mathematical modeling has entered the everyday life of not only scientists and researchers, but also ordinary citizens. The use of information and communication technologies significantly expands the possibilities of modeling, which allows the creation of “virtual reality”. Mathematical modeling methodologies, as well as the concept of “virtual reality” are important for the acquisition of modern knowledge and their use not only in the natural and technical fields, but also in the study of “humanitarian” knowledge in social fields. A package of practical programs is a complex of interrelated programs designed to solve any problem in a specific field. The advantage of the application package is that the library programs can be used independently, while the package programs are designed to be used in various combinations with each other. Programmers develop an algorithm for solving a

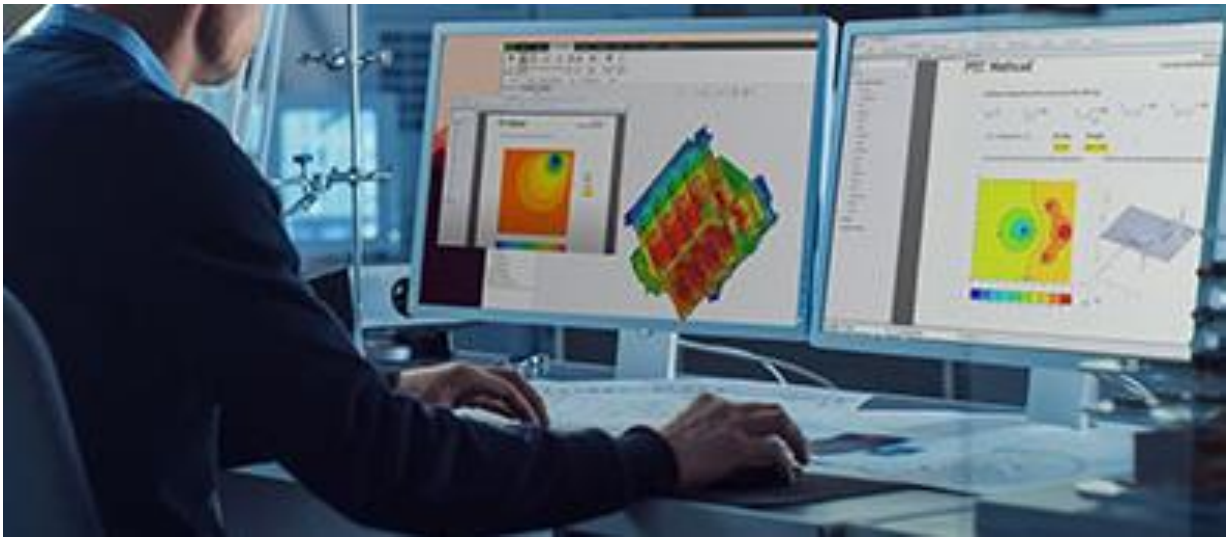
small problem and write a corresponding program, usually called a module. A set of modules makes up the functional (task) complement of the package [5].

It is important that the user's language of communication with the application package is simple, flexible and convenient. Currently, many modern operating systems have been created, including Matlab, Mathcad, Mathematica, Maple, etc. Using Matlab, Mathcad, Mathematica, Maples which provide great opportunities for problem solving or problem description [2]-[3].

It should be noted that the achievements in the field of creation of the user interface of the Personal Computer (PC) are so extensive that they led to a sharp change in the methodological approach to the research of circuits. The use of computer science led to the creation of virtual laboratories as an alternative to traditional educational laboratories. A virtual laboratory, in general, is a numerical calculation program with an interface that simulates the actions (work) of a researcher in a real laboratory. With the help of numerical methods of calculations on modern personal computers with high speed and a large amount of memory, even complex models can be studied with an accuracy that is not inferior to the accuracy of the results obtained in experiments on real objects.

In the current modern stage, the support and adjustment of new pedagogical, information and communication technologies, and the wide use of modern teaching methods and active methods are envisaged to explore students' interests, precautions and equipment. Practical and cross-disciplinary issues help these packages help solve visual problems and provide detailed information on mathematical problems in the study.

The company of Inc. Volfram Research of the United States created the Mathematica system was proposed by the physicist Stefan Wolfram in 1987 and in this year, the first version of the Mathematica system was submitted to public judgment.

Picture 1. The working space screen of MAPLE and MathCAD interface

The Mathematica software system was voted by the American public as one of the 10 greatest technical and mathematical inventions of the year 1988. Although the first version of Mathematica was designed mainly for Macintosh type computers,

soon (after 6 months) a new version of Mathematica was released, which works in the environment of the MS-DOS operating system. In 1991, Mathematica 2 version of the system was offered, and in 1996, Mathematica 3.0 versions were offered.After that, this software system is more than 20 operating systems, namely Microsoft Windows. Windows NT. OS/2 was adapted to work in Linux, Unix and other operating system environments [2-7].

The MAPLE system is a computer system designed for accurate, fast and efficient solution of analytical and numerical solutions of various fields: economic, mechanical, mathematical, physical, engineering problems. MathCad is a unique collection of modern numerical methods of computer mathematics. It includes experiences, rules and mathematical calculation methods accumulated as a result of the development of mathematics over the years [2].

Solving equations and inequalities To solve equations in Maple, there is a universal solve(eq, *x*) command, where eq is an equation, *x* is a variable. Example of solving the equation:

```
solve(a*x^2 + b*x + c = 0, x);
```

Example of solving the inequality:

```
solve(5*x > 2*x - 1, x);
```

For the numerical solution of the equation there is a function fsolve(eq, *x*).

Example:

```
fsolve(x^5 - 4*x + 2 = 0, x);
```

Solve equations numerically [edit]

The following code numerically calculates the roots of a high-order polynomial:

```
f := x^53-88*x^5-3*x-5 = 0

fsolve(f)

-1.097486315, -.5226535640, 1.099074017
```

The same command can also solve systems of equations:

```
f := (cos(x+y))^2 + exp(x)*y+cot(x-y)+cosh(z+x) = 0:

g := x^5 - 8*y = 2:

h := x+3*y-77*z=55;

fsolve( {f,g,h} );

{x = -2.080507182, y = -5.122547821, z = -0.9408850733}
```

Examples:

a) $f(x) := \sin(x) + x^2 - \cos(x)^2$ finding productive function

> f4=sin(*x*)+*x*^2-cos(*x*)^2;

$f4 = \sin(x) + x^2 - \cos(x)^2$

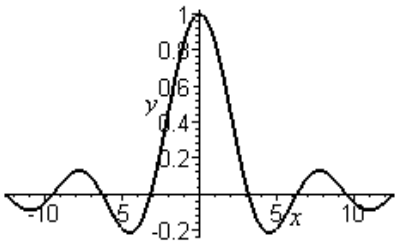
b) > C:=Matrix([[5,-1,3],[0,2,-1],[-2,-1,0]]);

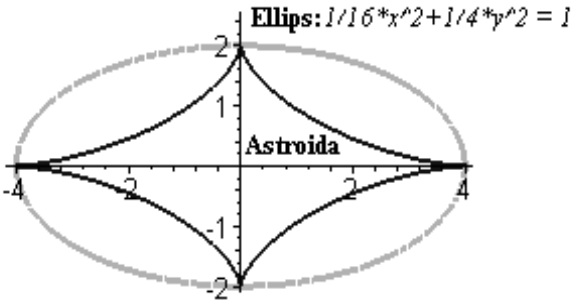
$$C := \begin{bmatrix} 5 & -1 & 3 \\ 0 & 2 & -1 \\ -2 & -1 & 0 \end{bmatrix}$$

c) $y = \frac{\sin x}{x}$ graphic of function [-4π; 4π] in Maple

```
> plot(sin(x)/x, x=-4*Pi..4*Pi, labels=[x,y],labelfont=[TIMES,ITALIC,12], thickness=2);
```

d) $x = 4\cos^3 t,\ x = 2\sin^3 t\ \ (0 \le t \le 2\pi)$ astroid functions and $\frac{x^2}{16} + \frac{y^2}{4} = 1$ formation of ellipse graphic in a single coordinating axe for creating Maplestate

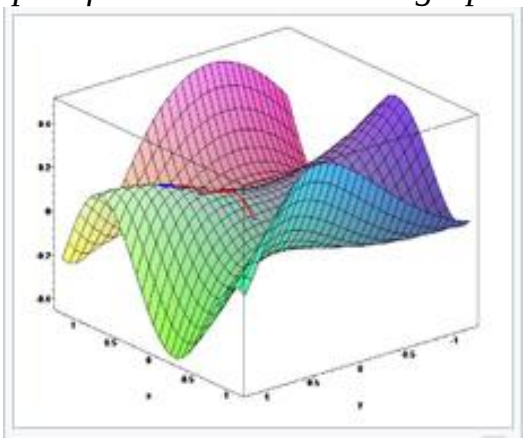

Example: The following code calculates the solution of a linear differential equation $\frac{d^2y}{dx^2} - 3y(x) = x$ with initial conditions $y(0) = 0,\ \left.\frac{dy}{dx}\right|_{x=0} = 2$:

```
dsolve({diff(y(x), x, x) - 3*y(x) = x, y(0)=0, D(y)(0)=2}, y(x));
```

Example of a three-dimensional graph created in Maple

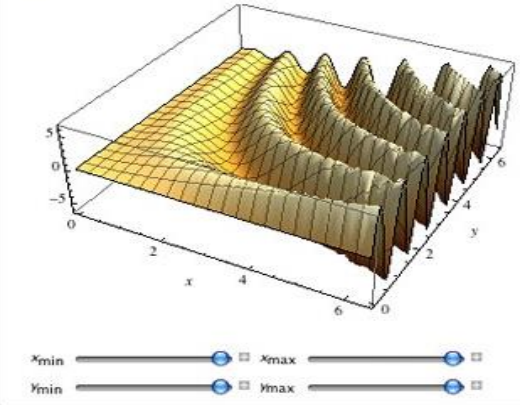

plot of x sin(xy)

Input interpretation:

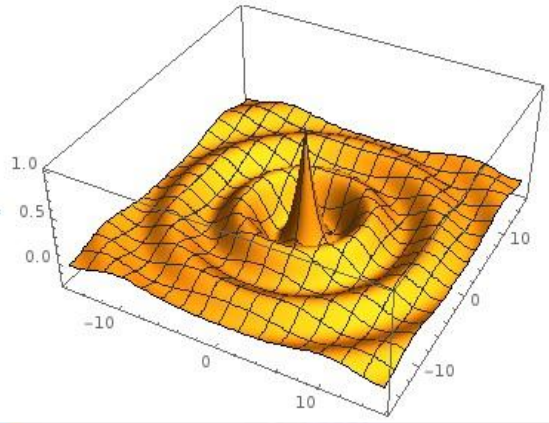
plot	$x \sin(x\, y)$

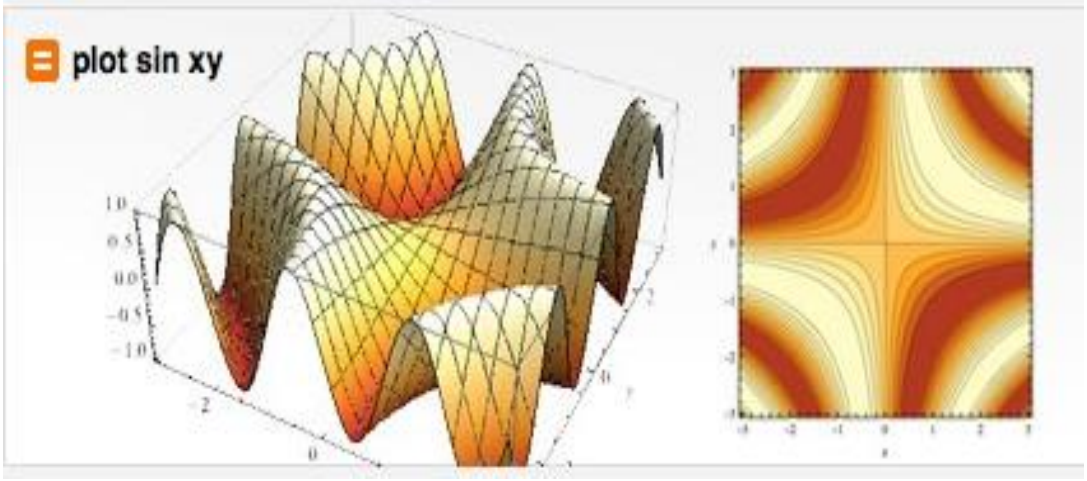
3D plot:

In[23]:=
```
Plot3D[Cos[Sqrt[x^2 + y^2]]/(1 + Sqrt[x^2 + y^2]), {x, -5 π, 5 π}, {y, -5 π, 5 π},
 PlotRange → All, PlotPoints → {100, 100}]
```

Out[23]=

Bivariate Polynomial Regression

Define Model Equation

The general form of a bivariate polynomial of total degree *n* is given by:

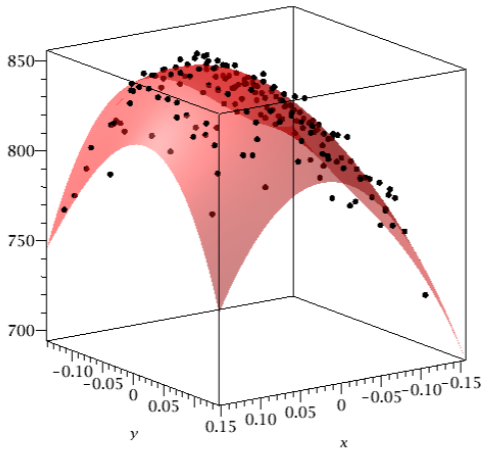
$$f := n \to \sum_{j=0}^{n} \left(\sum_{i=0}^{n} a_{i,j} x^i y^j \right)$$

$$n \to \sum_{j=0}^{n} \sum_{i=0}^{n} a_{i,j} x^i y^j \qquad (1.1)$$

Next, we choose the order of the bivariate polynomial which we will fit to the points. Increasing this value will refine the fit.

$poly := unapply(f(3), x, y)$

$$(x, y) \to x^3 y^3 a_{3,3} + x^3 y^2 a_{3,2} + x^2 y^3 a_{2,3} + x^3 y a_{3,1} + x^2 y^2 a_{2,2} + x y^3 a_{1,3} + x^3 a_{3,0} + x^2 y a_{2,1} + x y^2 a_{1,2} + y^3 a_{0,3} + x^2 a_{2,0} + x y a_{1,1} + y^2 a_{0,2} + x a_{1,0} + y a_{0,1} + a_{0,0} \qquad (1.2)$$

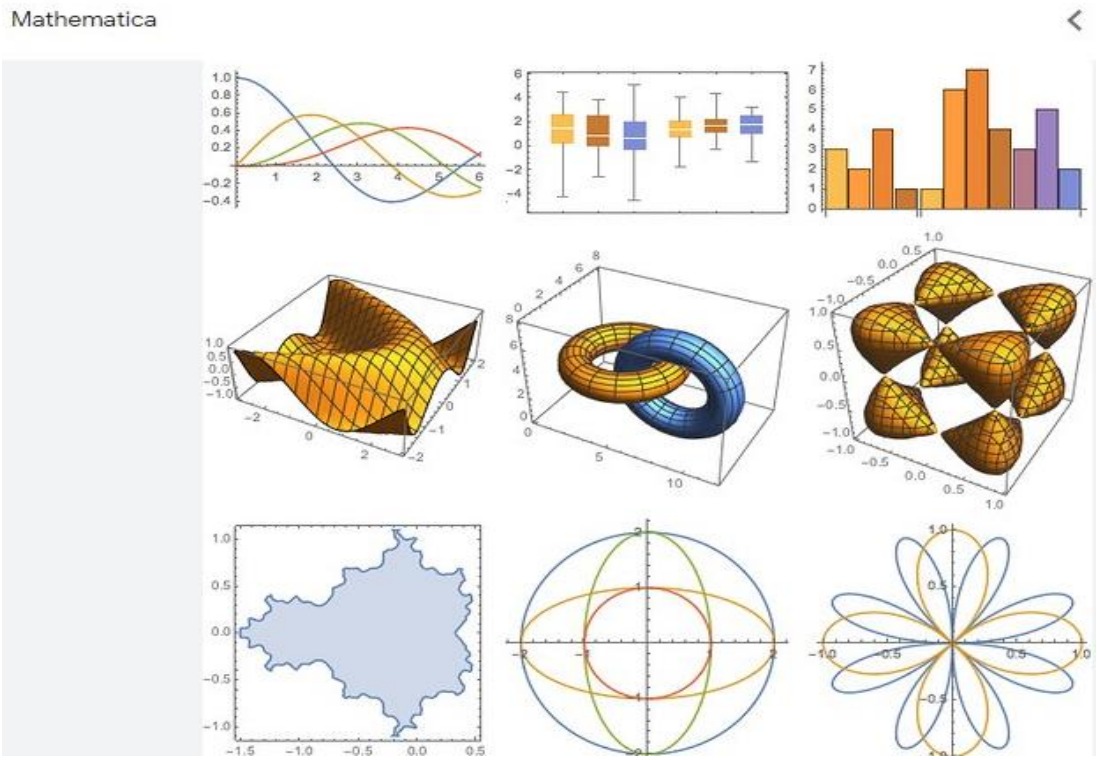

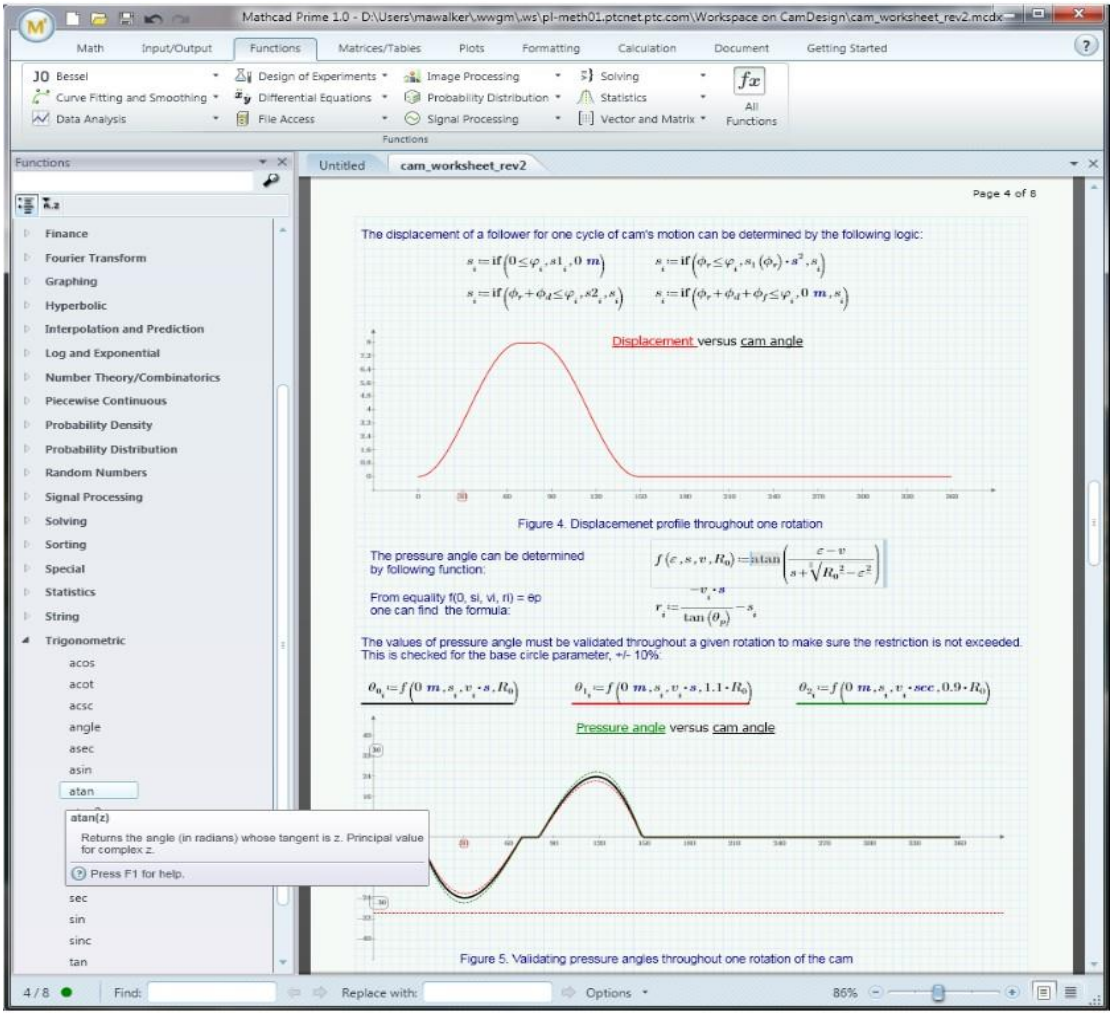
Specify the Data Set

Below we include some sample point data in a DataTable component and associate it with the variable *data*.

	X	Y	Z
1	-6059.36	-5227.76	774.0
2	-5165.25	4856.31	728.0
3	-5098.9	1553.98	758.0
4	-5092.68	-3018.86	772.0
5	-5066.15	-4868.94	792.0

Alternatively, this data could be imported from an external source using the Import command.

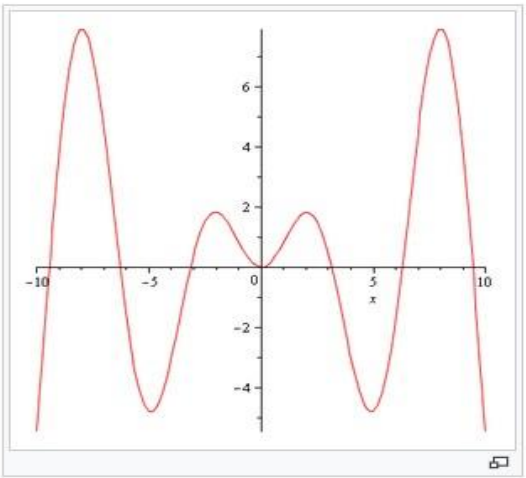

Plotting of function of single variable [edit]

Plot $x\sin(x)$ with x ranging from -10 to 10:

```
plot(x*sin(x), x = -10..10);
```

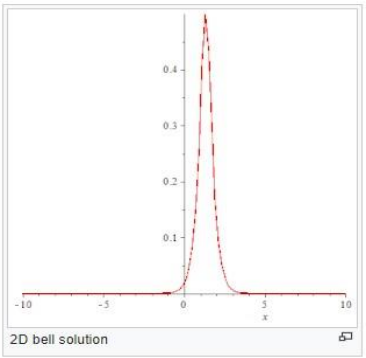

Animation of functions [edit]

- Animation of function of two variables

$$f := \frac{2k^2}{\cosh^2(xk - 4k^3t)}$$

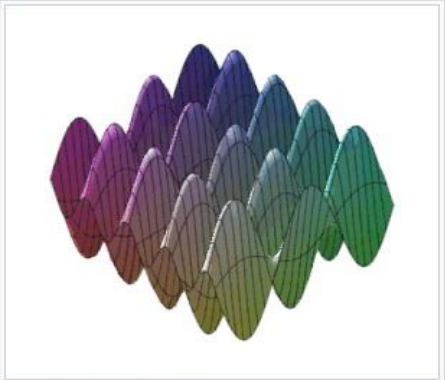
```
plots:-animate(subs(k = 0.5, f), x=-30..30, t=-10..10, numpoints=200, frames=50, color=red, thickness=3);
```


2D bell solution

- Animation of functions of three variables

```
plots:-animate3d(cos(t*x)*sin(3*t*y), x=-Pi..Pi, y=-Pi..Pi, t=1..2);
```

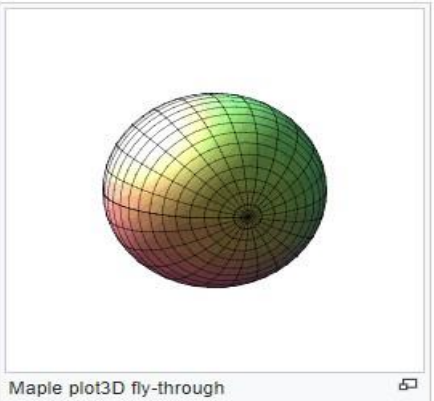

3D animation of function

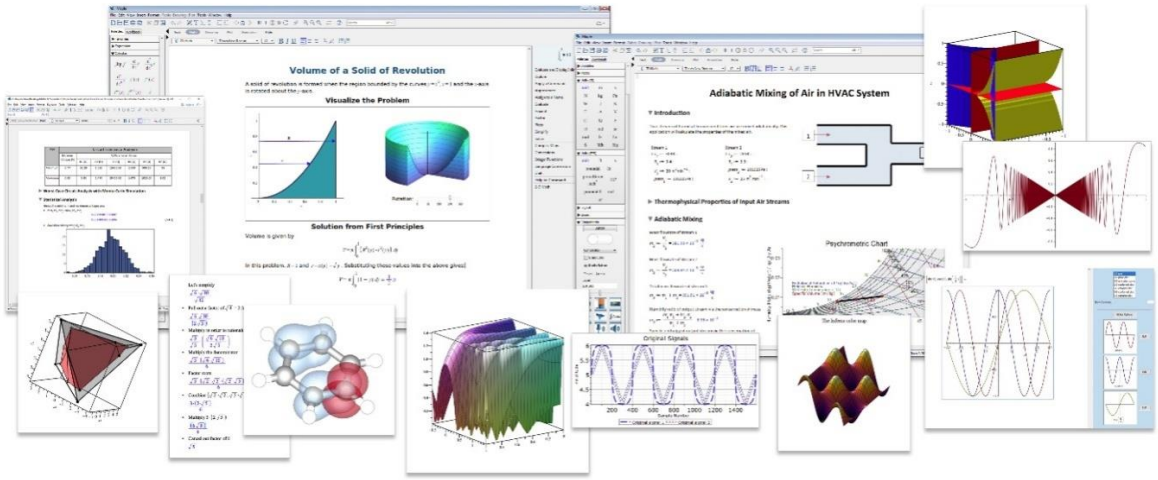
The purpose of learning how to use these packages is to deepen and expand the speaking skills of those interested, to work with students during the lesson, to use the time resources correctly, to use pre-prepared handouts on the topic, to use the achievements of information technology in the coverage of the selected topic, and to form knowledge, skills and competencies [3-7].

- Fly-through animation of 3-D plots.[28]

```
M := Matrix([[400,400,200], [100,100,-400], [1,1,1]], datatype=float[8]):
plot3d(1, x=0..2*Pi, y=0..Pi, axes=none, coords=spherical, viewpoint=[path=M]);
```


Maple plot3D fly-through

References:

1. Aripov M. «Applied mathematics in natural science & technology». Part II, Methodic pointer. – Tashkent: NUUz, 2013. – 264 p.

2. Bogdanov A. V. «Mathematica package for engineering computing». Part 1. Textbook. – Tomsk: Polytechnic University. – 97 p.

3. Resolution of the President of the Republic of Uzbekistanof. 2019. – P. 4433. «About measures for enhancement of system of involvement of youth to science and support of its initiatives», (as amended of the Presidential decree of the Republic of Uzbekistan of 01.04.2021 No. UP-6198).

4. Samarsky A. A., Mikhailov M. «Mathematical modeling: idea, methods primers». – Moscow: Fiz.Matt.lit., 2005. – 320 p.

5. Saxobidinova O. I. «MathCad 2000 working with package». Autor G. Gulom Gulistan State Universitet XXXII, Gulistan, 2007. – P. 43-45.

6. Tashpulatov F. A., Abdullayeva N. F., Varlamova L. P. Sakhobidinova O.I. «Intelligence of Mathcad systems in the electronic study of mathematics». Transactions of the international scientific conference «Modern problems of applied mathematics and information technologies-al-Khorezmiy». Vol. № 2. – Samarkand, 2014. – P. 144-146.

7. Aladev V. Z., Boyko V. K., Rovba E. A. «Programming and application development in Maple». – Tallinn, 2014. – 458 p.

ELEKTRON BIZNESNING XAVFSIZLIGI MUAMMOLARI VA ULARNI YECHISH USULLARI

Ubaydullayev Oybek Ulug‘bekovich, Guliston davlat universiteti “Ta’limda axborot texnologiyalar” mutaxassisligi magistranti
e-mail: magistr2021yil@gmail.com

Annotatsiya. Elektron biznes xaridor va sotuvchi orasidagi aloqani tashkil etish, buyurtmani ifodalash, muhokama qilish, o‘zgartirish, tovarlarni va xizmatlarni sotish usullarini hamda to‘lovni amalga oshirish jarayonlarini o‘zgartirish uchun yangi texnologiyalardan foydalanadi. Hozirda elektron tijorat va biznesning aksariyat muammolari axborot xavfsizligi bilan bog’liq, ya’ni xavfsizlik muammolari elektron tijorat va biznes rivojidagi jiddiy to‘siq hisoblanadi. Har qanday tijorat kompaniyasining boshqa kompaniyalar bilan yoki ushbu kompaniyaning bo‘limlari orasida aloqa o‘rnatilishi zarur. Hozirda global Internet tarmog’i o‘zining uzellari o‘rtasida ishonchli va arzon axborot almashinuvini ta’minlaydi. Ochiq global Internet tarmog’i kanallaridan faol foydalanuvchi elektron biznesning ishlashi jarayonida ko‘pgina xavf-xatarlar paydo bo‘ladi

Kalit so‘zlar: elektron biznes, axborot xavfsizligi, kiberjinoyat, internet o‘g‘rilari, raqiblar.

ПРОБЛЕМЫ БЕЗОПАСНОСТИ ЭЛЕКТРОННОГО БИЗНЕСА И СПОСОБЫ ИХ РЕШЕНИЯ

Аннотация. Электронный бизнес использует новые технологии для организации связи между покупателем и продавцом, для выражения заказа, для резервирования, для изменения, для изменения способов продажи товаров и услуг, для изменения процессов оплаты. В настоящее время большинство проблем электронной коммерции и бизнеса связаны с информационной безопасностью, то есть проблемы безопасности являются серьезным препятствием в развитии электронной коммерции и бизнеса. Связь любой коммерческой компании с другими компаниями или между отделами этой компании необходима. В настоящее время глобальная сеть Интернет обеспечивает надежный и доступный обмен информацией между ее узлами. В процессе функционирования электронного бизнеса, активно использующего открытые каналы глобальной сети Интернет, возникает множество рисков.

Ключевые слова: электронный бизнес, информационная безопасность, киберпреступность, интернет-воры, оппоненты.

E-BUSINESS SECURITY PROBLEMS AND WAYS TO SOLVE THEM

Annotation. The electronicbusiness uses new technologies to organize communication between the buyer and the seller, to express the order, to make a reservation, to change, to change the methods of selling goods and services, and to change the processes of payment. Currently, most of the problems of e-commerce and business are related to information security, that is, security problems are a serious obstacle in the development of electroniccommerce and business.Communication between any commercial company with other companies or among the Departments of this company is necessary. Currently, the global Internet network provides reliable and affordable information exchange between its nodes. In the process of operation of an electronicbusiness that actively uses open global internet network channels, many risks arise.

Keywords: Electronic business, information security, cybercrime, internet thieves, opponents.

Kirish. Internetdan foydalanish kanallari kompaniyaning axborot resurslaridan chetdan foydalanishga imkon berishi mumkin. Kommunikatsion, xususan HTTP - protokol asosidagi dasturlardan ehtiyotsizlik bilan foydalanish axborot tizimining ishga layoqatligini buzuvchi va yoki axborot tizimi ma’lumotlarini buzuvchi maxsus dastur - "Troyan otlarining" kirishiga olib kelishi mumkin. Bu xil dasturlarning ichida viruslar eng ko‘p tarqalgan. O‘ziga xos malakali mutaxassislar korporativ axborot tarmoqlariga bilinmasdan kirish uchun ko‘pincha umummaqsad tarmoqlardan foydalanadilar.

Elektron qutisining tez-tez ishlatilishi niyati buzuq odamlarga elektron biznes bilan shug‘ullanuvchi tashkilot foydalananuvchilari nomlarini obro‘sizlantirishga yordam berishi mumkin. Foydalanuvchilar ma’lumotlarini (ismlar, parollar, PIN-kodlar va h.) saqlovchi tizimining zaif joylarini qidirishdan tarmoqda keng ishlatiluvchi maxsus dasturlardan foydalanish mumkin [1, 32-b.].

Internet konfidentsial axborotni dunyoning istalgan nuqtasiga yuborishi mumkin, ammo agar u yetarlicha himoyalanmagan bo‘lsa, ushlab qolinishi, nusxalashtirilishi, o‘zgartirilishi hamda har qanday chetdagi foydalanuvchilar -niyati buzuq odamlar, raqiblar va oddiy qiziquvchilar tomonidan o‘qilishi mumkin. Masalan, yetarlicha himoyalanmagan to‘lov topshirig‘i yoki kredit kartochka nomerini jo‘natayotganda esda tutish lozimki, jo‘natish xususiy/shaxsiy tarmoq orqali amalga oshirilmayapti va chetdagi foydalanuvchilar xabaringizni manipulyatsiya qilish imkoniyatiga ega. Undan tashqari xabaringiz almashtirilib qo‘yilishi mumkin: xabarlarni xuddi V foydalanuvchidan yuborilganidek A foydalanuvchidan yuborish usullari mavjud. Internet tarmog’i mahsus paket, tamomila qonuniy paketlar, sonining haddan tashqari ko‘pligi uzatishdagi buzilishlar, tarmoq komponentlarining nosozligi tufayli ishga layoqat bo‘lmasligi mumkin. Bunday hollar “xizmat qilishdan voz kechish” deb ataladi va elektron tijorat uchun eng jiddiy tahdid hisoblanadi.

Tadqiqot materiallari va metodologiyasi. Axborot xavfsizligi elektron biznes tizimining eng muhim elementlaridan biri hisoblanadi va usullar va vositalarning butun bir to‘plami yordamida ta’minlanishi shart. Elektron tijorat sohasidagi savdo ko‘lami Internet xavfsizligi masalalaridan tashvishlangan xaridorlar, sotuvchilar va moliya institutlarining boshidan kechiruvchi qo‘rquvlari bilan chegaralanadi. Bu qo‘rquvlar, hususan, quyidagilarga asoslanadi:

- konfidensiallikka kafolatning yo‘qligi-kimdir ma’lumotlaringizni uzatilayotganida ushlab qolishi va qiymatli axborotni (masalan, kredit kartochkangizning nomerini, tovar yetqazib berish sanasi va adres) topishga urinishi mumkin;

- amalda ishtirok etuvchilarni tekshirish darajasining yetarli emasligi - tranzaktsiya qatnashchilari tekshirilmaganida tomonlarning biri “maskarad” uyushtirishi mumkinki, uning oqibati ikkinchi tomonga ancha qimmatga tushadi. Masalan, xaridor saytga kirib undagi kompaniyaning haqiqiyligiga shubha qiladi, shunday hol ham ro‘y berishi mumkinki, xaridor kredit kartochkasining nomerini yetarlicha vakolatga ega bo‘lmagan shaxsga beradi;

- sotuvchida buyurtma bergan xaridor kredit kartochkasining qonuniy egasi ekanliginining tekshirish imkoni yo‘q;

- kredit kartochkasining bank - emitenti to‘lovni bajarishga talab qo‘ygan sotuvchini tekshirishni istab qolishi mumkin;

- ma’lumotlar yaxlitligiga kafolat yo‘q - xatto ma’lumotlarni jo‘natuvchi indentifikatsiyalangan bo‘lsada, uchinchi tomon ma’lumotlarni, ular uzatilishi vaqtida, o‘zgartirish imkoniyatiga ega. [2, 12-b.]

Tadqiqot natijalari. Axborot xavfsizligini ta’minlash nuqtayi nazaridan elektron tijoratning namunaviy qo‘llanilishini - Internet orqali mahsulotga va xizmatlarga ega bo‘lishni ko‘raylik. Ushbu jarayon quyidagi bosqichlar orqali ifodalanishi mumkin.

Buyurtmachi Web-server orqali mahsulot yoki xizmatni tanlaydi va mos buyurtmani rasmiylashtiradi.

Buyurtma magazinning buyurtmalar ma’lumotlari bankiga kiritiladi.

Buyurtma berilgan mahsulot yoki xizmatni olish mumkinligini ma’lumotlarning markaziy bazasi orqali tekshiriladi.

Agar mahsulotning olinishi mumkin bo‘lmasa, buyurtmachi u to‘g‘rida ogohlantiriladi va mahsulot yoki xizmatga ega bo‘lish jarayoni to‘xtatiladi. Mahsulotga so‘rov boshqa skladga (buyurtmachi roziligida) yo‘naltirilishi mumkin.

Agar maxsulot yoki xizmat mavjud bo‘lsa buyurtmachi to‘lovni tasdiqlaydi va buyurtma mos ma’lumotlar bazasiga kiritiladi. Elektron magazin mijozga buyurtma tasdig’ini yuboradi. Ko‘pgina xollarda (ayniqsa endigina ish boshlagan kompaniyalarda) buyurtmalar, tavarlarning borligini tekshirish va h. uchun yagona ma’lumotlar bazasi mavjud.

Mijoz onlayn rejimida buyurtma xaqini to‘laydi.

Tovar buyurtmachiga yetkaziladi.

Elektron tijorat bilan shug‘ullanadigan kompaniyalar yuqorida keltirilgan bosqichlarda duch keladigan tahdidlar quyidagilar:

elektron magazin Web-saytining sahifasini almashtirib qo‘yish. Bu tahdidni amalga oshirishning asosiy usuli - foydalanuvchi so‘rovini boshqa serverga yo‘llash. Bu tahdid oltinchi bosqichda buyurtmachi kredit kartochkasining nomerini kiritganda kuchayadi;

yolg’on buyurtmalar berish va elektron magazin xodimlari tomonidan firibgarlik qilish. Hozirda ichki/tashqi tahdidlar munosabati 60/40ni tashkil etadi;

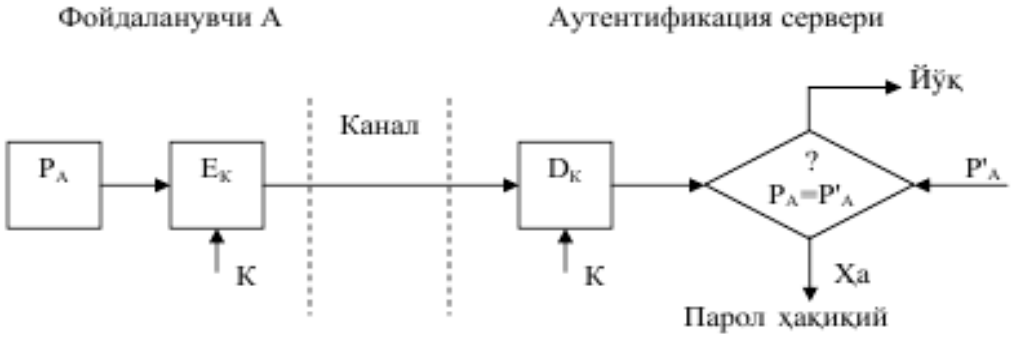
elektron tijorat tizimida uzatiladigan ma’lumotlarni ushlab qolish. Buyurtmachining kredit kartasi xususidagi axborotni ushlab qolish o‘zgacha xavf-xatarni tug‘diradi;

kompaniyaning ichki tarmog‘iga kirish va elektron magazin komponentlarini obro‘sizlantirish;

“xizmat qilishdan voz kechish” (denial of service) hujumini amalga oshirish va elektron tijorat ishlashini yoki uning uzelini buzish [3].

Ushbu tahdidlar natijasida kompaniya - elektron bitim provayderi - mijozlar ishonchini yo‘qotadi, moddiy zarar ko‘radi. Ba’zi hollarda bu kompaniyalarga kredit kartochka nomeri fosh qilingani uchun da’vo qo‘zg‘atilishi mumkin. “Xizmat qilishdan voz kechish” hujumi natijasida elektron magazinning ishlashi buzilishi mumkin, uning ishga layoqatligini tiklashga inson, vaqt va material resurslari talab etiladi.

Eng keng tarqalgan usul - foydalanuvchilar parolini tizimli fayllarda, ochiq holda saqlash usulidir. Bunda fayllarga o‘qish va yozishdan himoyalash atributlari o‘rnatiladi (masalan, operatsion tizimdan foydalanishni nazoratlash ruyxatidagi mos imtiyozlarni tavsiflash yordamida). Tizim foydalanuvchi kiritgan parolni parollar faylida saqlanayotgan yozuv bilan solishtiradi. Bu usulda shifrlash yoki bir tomonlama funksiyalar kabi kriptografik mexanizmlar ishlatilmaydi. Ushbu usulning kamchiligi - niyati buzuq odamning tizimda ma’mur imtiyozlaridan, shu bilan birga tizim fayllaridan, jumladan parol fayllaridan foydalanish imkoniyatidir.

1-rasm. Autentifikatsiya qilish sxemasi

Oddiy autentifikatsiyani tashkil etish sxemalari(1-rasm) nafaqat parollarni uzatish, balki ularni saqlash va tekshirish turlari bilan ajralib turadi. Eng keng tarqalgan usul – foydalanuvchilar parolini tizimli fayllarda, ochiq holda saqlash usulidir. Ushbu usulning kamchiligi - niyati buzuq odamning tizimda ma’mur imtiyozlaridan, shu bilan birga tizim fayllaridan, jumladan parol fayllaridan foydalanish imkoniyatidir.

Xavfsizlik nuqtai nazaridan parollarni bir tomonlama funktsiyalardan foydalanib uzatish va saqlash qulay hisoblanadi. Bu holda foydalanuvchi parolning ochiq shakli urniga uning bir tomonlama funktsiya h(.) dan foydalanib olingan tasvirini yuborishi shart. Bu o‘zgartirish g’anim tomonidan parolni uning tasviri orqali oshkor qila olmaganligini kafolatlaydi, chunki g’anim yechilmaydigan sonli masalaga duch keladi.

Ko‘p martali parollarga asoslangan oddiy autentifikatsiyalash tizi-mining bardoshligi past, chunki ularda autentifikatsiyalovchi axborot ma’noli so‘zlarning nisbatan katta bo‘lmagan to‘plamidan jamlanadi. Ko‘p martali parollarning ta’sir muddati tashkilotning xavfsizligi siyosatida belgilanishi va bunday parollarni muntazam ravishda almashtirib turish lozim. Parollarni shunday tanlash lozimki, ular lug‘atda bo‘lmasin va ularni topish qiyin bo‘lsin.

Bir martali parollarni generatsiyalash apparat yoki dasturiy usul oqali amalga oshirilishi mumkin. Bir martali parollar asosidagi foydalanishning apparat vositalari tashqaridan to‘lov plastik kartochkalariga o‘xshash mikroprotsessor o‘rnatilgan miniatyur qurilmalar ko‘rinishda amalga oshiradi. Odatda kalitlar deb ataluvchi bunday kartalar klaviaturaga va katta bo‘lmagan displey darchasiga ega.

Muhokama. Foydalanuvchilarni autentifikatsiyalash uchun bir martali parollarni qo‘llashning quyidagi usullari ma’lum:

1. Yagona vaqt tizimiga asoslangan vaqt belgilari mexanizmidan foydalanish.
2. Legal foydalanuvchi va tekshiruvchi uchun umumiy bo‘lgan tasodifiy parollar ruyxatidan va ularning ishonchli sinxronlash mexanizmidan foydalanish.
3. Foydalanuvchi va tekshiruvchi uchun umumiy bo‘lgan bir xil dastlabki qiymatli psevdotasodifiy sonlar generatoridan foydalanish.

Birinchi usulni amalga oshirish misoli sifatida SecurID autentikatsiyalash texnologiyasini ko‘rsatish mumkin. Bu texnologiya Security Dynamics kompaniyasi tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, qator kompaniyalarning, xususan Cisco Systems kompaniyasining serverlarida amalga oshirilgan [4].

Vaqt sinxronizatsiyasidan foydalanib autentifikatsiyalash sxemasi tasodifiy sonlarni vaqtning ma’lum oralig‘idan so‘ng generatsiyalash algoritmiga asoslangan. Autentifikatsiya sxemasi quyidagi ikkita parametrdan foydalanadi:

• har bir foydalanuvchiga atalgan va autentifikatsiya serverida hamda foydalanuvchining apparat kalitida saqlanuvchi noyob 64-bitli sondan iborat maxfiy kalit; • joriy vaqt qiymati.

Autentifikatsiyaning bu sxemasi bilan yana bir muammo bog‘liq. Apparat kalit generatsiyalagan tasodifiy son katta bo‘lmagan vaqt oralig‘i mobaynida haqiqiy parol hisoblanadi. SHu sababli, umuman, qisqa muddatli vaziyat sodir bo‘lishi mumkinki, xaker PIN-kodni ushlab qolishi va uni tarmoqdan foydalanishga ishlatishi mumkin. Bu vaqt sinxronizatsiyasiga asoslangan autentifikatsiya sxemasining eng zaif joyi hisoblanadi [5].

Foydalanuvchini autentifikatsiyalash uchun bir martali paroldan foydalanishning uchinchi usuli foydalanuvchi va tekshiruvchi uchun umumiy bo‘lgan bir xil dastlabki qiymatli psevdotasodifiy sonlar generatoridan

foydalanishga asoslangan. Bu usulni amalga oshirishning quyidagi variantlari mavjud:

• o‘zgartiriluvchi bir martali parollar ketma-ketligi. Navbatdagi autentifikatsiyalash sessiyasida foydalanuvchi aynan shu sessiya uchun oldingi sessiya parolidan olingan maxfiy kalitda shifrlangan parolni yaratadi va uzatadi;

• bir tomonlama funktsiyaga asoslangan parollar ketma-ketligi. Ushbu usulning mohiyatini bir tomonlama funktsiyaning ketma-ket ishlatilishi (Lampartning mashhur sxemasi) tashkil etadi. Xavfsizlik nuqtai nazaridan bu usul ketma-ket o‘zgartiriluvchi parollar usuliga nisbatan afzal hisoblanadi.

XULOSA

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, axborot texnologiyalaridan foydalanishning muhim xususiyati axborot resursini himoya qilish muammosini samarali hal etish zarurati bo‘lib, bu foydalanuvchilar o‘rtasida ma’lumotlarni himoya qilish choralarini tarqatishni nazarda tutadi. Axborot xavfsizligi tizimi-davlatning axborot sohasidagi siyosatini mamlakatda milliy xavfsizlikni ta’minlash davlat siyosati bilan chambarchas bog‘laydi. Bunda axborot xavfsizligi tizimi davlat siyosatining asosiy tashkil etuvchilarini yaxlit bir butunlikka biriktiradi. Bu esa axborot xavfsizligining roli va uning mamlakat milliy xavfsizligi tizimidagi mavqeini belgilaydi.

Axborot xavfsizligi sohasida davlat siyosatini amalga oshirishga imkon beruvchi sharoitlarni yaratish, mamlakatni iqtisodiy va ilmiy-texnikaviy taraqqiyotiga ko‘maklashish, axborotni muhofaza qilishning usul va vositalarini yaratish dolzarb masalalardan biridir.

Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, axborotni muhofaza qilishda yetarli darajadagiyutuqlarga erishish uchun huquqiy, tashkiliy va texnik choralani birgalikda amalga oshirish zarur. Bu himoyalanadigan axborotning konfedensialligi, tahdidning tasnifi va himoya vositalarining mavjudligi bilan belgilanadi. Umumiy holda xavfsizlikni ta’minlashning kompleks choralariga:

- ruhsatsiz foydalanishdan kompleks himoya qilish vositalari;
- apparat-dasturiy vositalar;
- kriptografik muhofaza qilishning kompleks vositalari;
- injener-texnik tadbirlar;
- texnik kanallarni blokirovkalash kompleks vositalari;
- obyektlarni jismoniy qo‘riqlashni kiritish mumkin.

Bu choralarning har biri boshqasini to‘ldiradi, bironta usulning yo‘qligi yoki yetishmasligi yetarli darajadagi himayaning buzilishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Девянин П.Н. Модели безопасности компьютерных систем. – М.: Академия, 2005.

2. KarimovI.M. Axborot xavfsizligi asoslari. – T.: IIV Akademiyasi, 2013.

3. S.K. G’aniev, Karimov M.M., Toshev K.A. «Axborot xavfsizligi. Axborot - kommunikatsion tizimlari xavfsizligi». – T.: Aloqachi, 2008.

4. Yuldashev U.A. Use of video lesson creative technologies in the process of electronic education/ / Scientific-Methodical Journal. – T., 2021.

HOZIRGI ZAMON KIMYO FAN TARMOQLARINI O‘QITISHDA MOBIL SIMULYASION LABORATORIYALARNING O‘RNI

Baratova D. B., Sh. Rashidov tuman 14-umumiy o‘rta ta’lim o‘qituvchisi
Pardayev Sh. M., Jizzax davlat pedagogika universiteti katta o‘qituvchisi

Annotatsiya. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari vositalarining o‘quv jarayoniga kirib borishi an’anaviy o‘qitish usullaridan tashqari o‘qitishning yangi shakli bo‘lgan masofadan o‘qitishni yaratishda omil bo‘ldi. Masofaviy ta’limda tarbiyachi va o‘qituvchi maxsus yaratilgan o‘quv kurslari, nazorat shakllari, elektron aloqa va Internetning boshqa texnologiyalaridan foydalangan holda bir-biri bilan uzluksiz aloqa o‘rnatadilar. Internet texnologiyasini qo‘llash asosida masofadan o‘qitish dunyo axborot ta’limi tarmog‘iga kirishni ta’minlaydi.

Kalit so‘zlar: Virtual labaratoriya, simulyasiya, masofaviy ta’lim, texnologiya smartfon, mobil dastur, mobil ilova, mobil loborotoriya, kimyoviy reksiya, heterojen reaksiya, konsentratsiya.

РОЛЬ МОБИЛЬНЫХ СИМУЛЯЦИОННЫХ ЛАБОРАТОРИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ СОВРЕМЕННЫХ ОТРАСЛЕЙ ХИМИИ

Аннатация. Проникновение современных информационных и коммуникационных технологий в образовательный процесс стало фактором создания дистанционного образования, новой формы обучения в дополнение к традиционным методам обучения. В дистанционном обучении воспитатель и преподаватель устанавливают непрерывную связь друг с другом с помощью специально созданных учебных курсов, контрольных форм, электронной связи и других технологий сети Интернет. Дистанционное образование на основе использования интернет-технологий обеспечивает доступ к всемирной информационной образовательной сети.

Ключевые слова: Виртуальная лаборатория, имитационное моделирование, дистанционное обучение, технология смартфона, мобильное приложение, мобильное приложение, мобильная лаборатория, химическая реакция, гетерогенная реакция, концентрация.

THE ROLE OF MOBILE SIMULATION LABORATORIES IN TEACHING MODERN BRANCHES OF CHEMISTRY

Annotation. The penetration of modern information and communication technologies into the educational process has become a factor in the creation of

distance education, a new form of education in addition to traditional teaching methods. In distance learning, the educator and teacher establish continuous communication with each other using specially created training courses, control forms, electronic communications and other Internet technologies. Distance education based on the use of Internet technologies provides access to the worldwide information educational network

Keywords: Virtual laboratory, simulation, distance learning, smartphone technology, mobile application, mobile application, mobile laboratory, chemical reaction, heterogeneous reaction, concentration

Kirish. O‘zbekistonda axborot texnologiyalarining barcha tarmoqlarini rivojlantirish maqsadida Prezident Shavkat Mirziyoyev rahbarligida mamlakat taraqqiyotini yangi bosqichga ko‘tarish bo‘yicha amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli islohotlar tufayli sohada tub o‘zgarishlar ro‘y bermoqda, xalqimizning dunyoqarashi, ongu tafakkuri yuksalmoqda [1, 2].

Bugungi kunda inson shunchakibittatugmani bosish orqalie-mail, audio yoki video orqali har qanday ma’lumotni uzatish yoki qabul qilish imkoniyatiga yega bo‘lmoqda [3]. Texnologiyalarning ta’limga ta’siri juda katta va bu ushbu sohada mobil ilovalar ishlab chiqarishga olib keladi. Bolalar va o‘smirlar endi o‘z smartfonlari va boshqa shu kabi elektron vositalardan ajralmas bo‘lib qolishmoqda. Ammo ta’lim uchun mobil ilovalarning kiritilishi foydali bo‘ldi. Endilikda o‘quvchi istalgan ma’lumotni istalgan joydan, barmoq uchida olishi mumkin. O‘qish, aslida, uzluksiz jarayonva diqqatmarkazlariendibutunlaye-Learningtizimig ao‘tdi. Smartfonlar va turli xil xususiyatlarga yo‘naltirilgan o‘quv dasturlari yordamida o‘quvchilar o‘zlarining xohlagan narsalarini o‘rganishlari va har xil narsalarni tushunishga vaqt ajratishlari mumkin, chunki hamma narsa shunchaki bosish orqali amalga oshiriladi [4,5].

Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari vositalarining o‘quv jarayoniga kirib borishi an’anaviy o‘qitish usullaridan tashqari o‘qitishning yangi shakli bo‘lgan masofadan o‘qitishni yaratishda omil bo‘ldi. Masofaviy ta’limda tarbiyachi va o‘qituvchi maxsus yaratilgan o‘quv kurslari, nazorat shakllari, elektron aloqa va Internetning boshqa texnologiyalaridan foydalangan holda bir-biri bilan uzluksiz aloqa o‘rnatadilar. Internet texnologiyasini qo‘llash asosida masofadan o‘qitish dunyo axborot ta’limi tarmog‘iga kirishni ta’minlaydi [6,7].

Bugungi kunda kimyo va umuman ushbu fan tarmoqlarida laboratoriya ishlarini bajarish, amaliy ko‘nikmalarga e’tibor qaratish uchun asbob-uskunalar yoki kerakli elementlarni topish muammo bo‘lmoqda. Aksincha, barcha kerakli vositalar bo‘lsada, reaksiya natijasini tahlil qilish va xulosalash uchun yana qo‘shimcha texnika talab etilishi holatlari ham kuzatiladi. Albatta bunday holatda butun dunyo ilm fani virtual laboratoriyalarga murojaat qiladi. Ulardan esa faqat ilmiy tashkilotlar foydalanadi ya’ni foydalanish huquqi cheklangan. Xususan, O‘zbekistonda ham xuddi shunday amaliyot qo‘llanib kelinmoqda.

Yuqoridagi muammolarni bartaraf etish uchun biz barcha uchun qulay bo‘lgan, qimmat va «katta» raqobatchi analoglaridan farqli bo‘lgan «Bo‘lajak kimyogar»

kimyoviy laboratoriya simulyasion dasturiy ta’minotini dars jarayonlarida qo‘llashda, laboratoriya ishlarini bajarishda foydalanishni taklif qilmoqchimiz.

Bizning dasturiy ta’minotimizning asosiy innovasion yondashuvi elementlar va laboratoriya jihozlarining 2D animasion ko‘rinishi, kimyoviy reaksiya tenglamalarini nafaqat nazariy o‘rganishga balki, virtual amaliyot orqali sinab ko‘rishga, yanada muhim jihati reaksiya natijasini ma’lum vaqt davomida kuzatibborishga va tahlil qilish imkoniyati taqdim etiladi.

«Bo‘lajak kimyogar»kimyoviylaboratoriyasimulyasiondasturiyta’minoti umumiyo‘rtata’limmaktablari(pedagogikasohasi) uchun elektron ta’lim resursi vazifasini bajarishga, oliy ta’lim muassasalarida virtual laboratoriya muhitini shakllantirishda va fan tarmoqlari bo‘yicha ixtisoslashgannodavlat ta’lim muassasalarida kimyo va biologiya kurslarini o‘qitish jarayonida o‘qituvchi-mutaxassislar va o‘quvchi-talabalar foydalanishlari uchun mo‘ljallangan.

Bundan tashqari dasturiy ta’minotning mobililovasi istalgan yosh toifasi vakili uchun mo‘ljallangan bo‘lib, foydalanish vaqtida hech qanday ortiqcha bilim yoki ko‘nikima talab qilinmaydi.

Axborotlashgan jamiyat sharoitida ta’limni axborotlashtirishning dasturiy va metodik ta’minoti yaratilgani, ularni amaliyotga joriy etish natijasida bir qator quyidagi samaradorliklarga erishildi: elektron ta’lim resursidagi animasion elementlar kimyo darslarida ko‘rgazmalikning ta’minlanishiga, kimyoviy reaksiya tenglamalarini nafaqat nazariy o‘rganishga balki, virtual amaliyot orqalitatbiq etishga, reaksiya natijasini ma’lum vaqt davomida kuzatib borishga, dasturiy ta’minotningamaldagi darslik asosida shakllangan bazaviy bilimlarining mavjudligi va uyg‘unligida, mobil va kompyuter qurilmalaridagi foydalanish qulayliklari, o‘quvchilarniamaliy bilimlar orqali fan sohasiga qiziqtirishga va jalb etishda yangicha yondashuvni kasb etishida, bundan tashqari dasturiy ta’minotdagi qo‘shimcha foydalanish manbalarining mavjudligi ta’lim jarayonining sifat va samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

«Bo‘lajak kimyogar» kimyoviy laboratoriya simulyasion dasturiy ta’minoti o‘quvchilarga laboratoriya tajribalarini mobil ilova orqali bajarishga va kimyo fanlari laboratoriyasiga kirmasdan mavhum tushunchalar va murakkab nazariyalarni o‘rganishga imkon beradi. «Bo‘lajak kimyogar» simulyasiyasi fanni molekulyar darajada tasavvur qilib, foydalanuvchilarga ochiq kirishni taklif qiladi. Keyin ular o‘zlarining ilmiy bilimlarini qo‘llashlari va davriy jadval elementlari va tabiatdagi boshqa moddalarning tabiatini o‘rganishga, kimyoviy reaksiyalar va reaksiya natijasida vujudga kelgan xulosalardagi haqiqiy muammolarni hal qilish uchun ilg‘or mobil laboratoriya uskunalaridan foydalanishlari mumkin.

Loyihani amalga oshirish tufayli erishiladigan yechim sifatida shuni hisobga olishimiz mumkinki, kimyo va biologiya fan sohalarini mustaqil o‘rganuvchi o‘quvchilar yoki abituriyentlar uchun amaliy laboratoriya ishlarini virtual holda mobil ilovaning o‘zida bajarish imkoniyatini taqdim etadi. Bundan tashqari odatdagi virtual laboratoriyalarning eng katta muammosi bu hosil bo‘lgan natijani kuzatish va tahlil qilish imkoniyati mavjud emasligida edi, ammo, «Alkimyogar» dasturiy ta’minoti bu imkoniyatni taqdim etmoqda. Bundan tashqari, o‘qituvchilar uchun

ham bir qancha qulayliklar yaratilgan bo‘lib, «Bo‘lajak kimyogar» dasturiy ta’minotini veb platforma shaklidagi xizmatidan foydalanishlari mumkin. Bu esa dars jarayonlarini tashkil etishda bir nechta ustunlikni ta’minlaydi.

«Bo‘lajak kimyogar» kimyoviy laboratoriya simulyasion dasturiy ta’minoti maktab o‘quvchilari, o‘qituvchilar va barcha qiziquvchilar uchun interaktiv kimyo mobil laboratoriyalarini taklif etadi. O‘zbekistonda virtual laboratoriyalar albatta mavjud ammo, ularning juda qimmatligi va xorijiy asbob-uskunalardan foydalanilishi tufayli deyarli mamlakatning ko‘pgina ta’lim muassasalarida foydalanish imkoniyatidan mahrum etadi. Garchi, analog virtual laboratoriyalarning zamonaviyligi va virtuallik xususiyatlari reallikga yaqin bo‘lsada, yuqoridagi omillar tufayli ichki bozorga kirib kelaolmayapti. Bundan tashqari ta’lim muassasalarida kimyoviy laboratoriyalar zamonaviy jihoz va elementlarga ega bo‘lsada, ulardan foydalanish mushkul yoki xavfli bo‘lishi mumkin. Abituriyentlarning nazariy bilimlarni o‘zlashtirish mobaynida laboratoriyada sinab ko‘rish ehtiyoji ushbu qatlam uchun haqiqiy muammo tug‘dirib kelmoqda. «Bo‘lajak kimyogar» mobil laboratoriyalari orqali har qanday kimyoviy reaksiya mahsulotining yakuniy konsentratsiyasini, heterojen reaksiyaning eruvchanlik mahsulotini va reaksiyaningyarim umrini hisoblash mumkin bo‘ladi. Dasturiy ta’minotlarda tezlik qonunlari, bir jinsli va geterogenreaksiyalar bilan bog‘liq ko‘plab mashqlar mavjud. Bu esa o‘z navbatida turli qatlam vakillariningloyiha xizmatlariga jalb etishda juda katta imkoniyat bo‘la oladi.

Dasturiy ta’minotni doimiy rivojlantirish, reaksiya natijalarini yanada animatsiyalashtirish va ma’lumotlar bazasini yangilashga ehtiyoj mavjudligi tufayli loyihani yana rivojlantirish talab etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M.Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag‘ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo‘shma majlisidagi nutq. – Toshkent:O‘zbekiston, 2016.

2. Raxmatov D. R., Axatov A. R. Sun’iy tafakkurning insoniyatga ta’siri: yutuq va inqirozlar tahlili / “Etika va estetikaning dolzarb masalalari” davriy jurnali. 2021. № 5. – B. 171-175.

3. Raxmatov D., Axatov A.R. Kiber jinoyatlarning yuzaga kelish omillari va kiber etika: muammo va istiqbollar / Science and Education. 2020. 1(1). – P. 227-234.

4. Adkins S.S. The US Marketfor Mobil e-Learning Productsand Services: 2008-2013. Forecast and Analysis / Ambient Insight. RetrievedJune 8, 2009. – P. 5.

5. Rakhmatov D., Akhatov A. & Rakhmatov D. Researchon Effective Ways to Intelligence Quotientof Perception Through Mobile Games. The American Journal of Applied Sciences. 2020. 2(08). – C. 89-95.

6. Rakhmatov D. R., Nomozova E. The use of multimedia technologies in the educational system and teaching methodology: problems and prospects /

International Journal of Discourse on Innovation, Integration and Education. 2020. 1 (2). – P. 28-32.

7. Rakhmatov D. Modern Information Technologies in Education. Scholars' Press, 2021.

ZARAFSHON VODIYSI ASSIMILYATSION JARAYONLARINING BRONZA DAVRI MODDIY MADANIYATIGA TA'SIRI

Axmadali Asqarov, O'zbekiston Fanlar Akademiyasi akademigi., tarix fanlari doktori,
Djurayev Ikrom Nematovich, Guliston davlat pedagogika instituti dotsenti v.b., tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

Annotatsıya. Ushbu maqolada Andronovo nomli ko'chmanchi chorvadorlar madaniyati sohiblarining O'rta Osiyoga, Zarafshon vohasi hududlariga kirib kelishi va o'troq aholi madaniyati bilan qorishuvi yoritilgan. Bundan tashqari miloddan avvalgi II ming yillik o'rtalaridan Yevrosiyo chorvador oriylarining janubga migratsiyasi arxeologik yodgorliklar va moddiy manbalarda aks etishi berilgan.

Kalit so'zlar: Andronovo madaniyati, migratsiya, ko'chmanchi chorvador, lyapis-lazur, aqiq, feruza, zmeevik, xrizofraz, yashma, kaolin, marmar, dasht madaniyati, Gurdush, Gujayli, Mo'minobod, Saygus, Sarazm.

ВЛИЯНИЕ АССИМИЛЯЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ ЗАРАФШАНСКОЙ ДОЛИНЫ НА МАТЕРИАЛЬНУЮ КУЛЬТУРУ БРОНЗОВОГО ВЕКА

Аннотация. В данной статье освещается приход кочевников-скотоводов Андроновской культуры в Среднюю Азию, в Зарафшанскую область и смешение их с культурой оседлого населения. Кроме того, в археологических памятниках и материальных источниках отражена миграция евразийских арийцев-скотоводов на юг с середины II тыс. до н.э.

Ключевые слова: андроновская культура, миграция, скотоводческое племя, ляпис-лазурь, агат, бирюза, змеевик, хризофраз, яшма, каолин, мрамор, степная культура, Гурдуш, Гуджайли, Муминабад, Сайгус, Саразм.

THE INFLUENCE OF ASSIMILATION PROCESSES OF THE ZARAFSHAN VALLEY ON THE MATERIAL CULTURE OF THE BRONZE AGE

Abstract. This article highlights the arrival of the nomadic cattle breeders of the Andronovo culture in Central Asia, in the Zarafshan region and their mixing with the culture of the settled population. In addition, the archaeological monuments and material sources reflect the migration of the Eurasian Aryan pastoralists to the south from the middle of the 2nd millennium BC.

Keywords: Andronovo culture, migration, pastoral tribe, lapis lazuli, agate, turquoise, serpentine, chrysophraz, jasper, kaolin, marble, steppe culture, Gurdush, Gujaili, Muminabad, Saigus, Sarazm.

Kirish. Miloddan avvalgi II ming yillikning ikkinchi yarmi boshlarida Janubiy Orol hududlariga kirib kelgan shimoliy mintaqalarning chorvador dasht qabilalari janubiy Qizilqum orqali Buxoro vohasining shimoli-g‘arbiy hududlariga, Zarafshon vodiysining Mohondaryo quyi havzalariga ham kirib keladilar. Ular ushbu zaminning Zamonbobo madaniyati aholisini an’anaviy rivojlanish jarayoni ildizlariga putur yetkazib, ularni iqtisodiy va etnomadaniy inqirozga olib keladi.

Dashtliklar tezda butun Zarafshon vodiysi bo‘ylab keng tarqaladi. Ularning moddiy madaniyat izlari Zarafshon vodiysining deyarli barcha hududlarida mavsumiy manzilgohlar, qabriston va yolg‘iz qabrlar ko‘rinishidagi yodgorlik sifatida bizgacha yetib kelgan. Ular quyidagilar:

Gujayli yoki Gurdush manzilgohlari Qorako‘l tumanining shimoli-g‘arbiy chegaralarida, ko‘chma qumliklar oralab o‘tgan Mohondaryoning Gujayli (Gurdush) o‘zani sohillari, Zamonbobo ko‘lidan to Kichiktuzkon, Kattatuzkon va Kaptarning qumigacha yoyilgan toshqin suv chegaralari, shuningdek, Qashqadaryoning Mohondaryo tomon irmoq otgan quyi o‘zanlarining Qumsulton chegarasigacha cho‘zilgan o‘zanlari havzalarida 30 ta punktda mavsumiy manzilgohlar topib o‘rganilgan [1].

Gujayli qabristoni Chorvador urug‘ jamoalarining qadimgi qabristoni 1953-yilda Y.G‘ulomov tomonidan Zamonbobo ko‘lidan 3 km.lar chamasi shimoliy-g‘arbda, ustki qismi shamol va qor-yomg‘irlar ta’sirida buzilgan taqir qatlami maydonidan topilgan. Ushbu qabristondan topilgan sopol idishlar shakliga ko‘ra, ko‘zasimon tuvak va xurmachalardan iborat. Ular ostiga tosh terilgan, usti yopiq, yarim yer osti xumdonlarda, cho‘g‘ ustiga terilib pishirilgan. Shu bois sopollar qoramtir kulrang tusda, idish devorlari qalin, og‘ir, osti tekis kesilgan konus shaklida yasalgan. Idishlarning sirti chizma naqshlar bilan bezatilgan. Bezaklar chizma va chekich gulli uslubda egri va kesilgan chiziqlar qatoridan, archasimon tik va egri qisqa chiziqlardan to ochiq va yopiq uchburchak, murakkab meandrlar, ichi chiziqlar bilan qoplangan romb va tomchi gulli naqshlar kompozitsiyasidan iborat. Ular idish sirtiga bir tekis tartibda chizilgan. Idishlar naqshi ularning gardish ostida ham uchraydi. Xurmacha bo‘g‘izi naqshlanmagan, naqshlar asosan idishlar yelkasi va qornini qoplagan. Xuddi shunday tartibda naqshlangan sopol idishlar Gujayli manzilgohlarining barchasida uchraydi. Demak, Gujayli yodgorliklarining har ikkala turi ham bir madaniyat, ya’ni Tozabog‘yob tipidagi cho‘l mintaqalari qabilalari madaniyatiga tegishlidir.

Manzilgohlarda keramikadan tashqari aksariyat ko‘pchilikni tashkil etgan arxeologik materiallardan biri bu chaqmoqtoshdan yasalgan ikki qirrali paykonlardir. Ular asosan, madaniy qatlami buzilib ketgan mavsumiy manzilgoh maydonlaridan terib olingan. Qabrlarda bironta ham tosh paykon uchramaydi. Ulardan ikkitasi Gujayli 9 manzilgohining ostidan topilgan. Ular ishlanish texnikasi va shakli jihatidan lavr bargsimon shaklda bo‘lib, Zamonbobo paykonlaridan mutlaqo farq qilmaydi. Ayniqsa, oynadek silliq va tiniq ishlangan tosh munchoqlar

va chaqmoqtoshdan yasalgan paykonlar kelib chiqishi jihatidan Zamonbobo madaniyatiga borib taqaladi. Tosh munchoqlar G. Ilinskiy xulosalariga ko‘ra, lyapis-lazur, aqiq, feruza, zmeevik, xrizofraz, yashma, kaolin, marmar va kreminlashib borayotgan ohak toshlardan yasalgan [2]. Madaniy qatlamlari buzilgan Gujayli manzilgohlaridan topilgan bu tosh munchoq va paykonlar Zamonbobo madaniyati jamoalariga tegishli bo‘lishi kerak. Chunki, Andronovo oriylari ushbu zaminga kirib kelgan damlarda mazkur joylarda zamonboboliklar yashar edilar. Chorvador Andronovoliklarning bu joydagi harbiy-siyosiy ustunligi Zamonbobo jamoalari turmush tarzini mutlaqo o‘zgartirib yuborgan bo‘lishi tarixiy haqiqatga yaqindir.

Qizilqir 1 yolg‘iz qabri va Qizilqir II manzilgohi. Qizilqir 1 yolg‘iz qabri 1958-yilda Ya. G‘ulomov tomonidan Koxishtuvon cho‘lining Qizilqir nomli antik davr qishloq xarobasida arxeologik qazishmalar olib borish chog‘ida, uning ostidan topilgan. Qabr oval shaklida, odam skeleti g‘ujanak holatda chap tomoni bilan, bosh chanog‘i g‘arbga qaratilgan holda yotgan. Qabr juda inventarlarga boy bo‘lib, sakkiz raqam shaklida bronza baldoq, skeletning ko‘krak qismidan oltin va qimmatbaho toshlardan ishlangan munchoqlar va qabrning g‘arbiy qismida 2 ta sopol idish topilgan [3].

Novqatepa manzilgohi 1960-yilda Y. G‘ulomov Zarafshon vodiysi bo‘ylab arxeologik izlanishlar olib borish chog‘ida antik davri yodgorligi Novqatepada bo‘lib, uning maydonidan bronza davrining chorvador urug‘ jamoalariga tegishli sopol idish bo‘lagini topib oladi. Sopol parchasida ikki chiziq chizma naqshlar bo‘lib, uning og‘zi osti bo‘ylab odimlovchi uchburchaklar, yelkasida ikki qator tengyonli uchburchaklar bilan naqshlangan edi. Sopol naqshining to‘g‘ri chiziqlarga bo‘linishi va idishning naqshi Andronovo madaniyatining Fyodorov bosqichiga monand bo‘lib, uning yil sanasini miloddan avvalgi XIII asr bilan belgilash mumkin.

Sazog‘on–2 manzilgohi Zarafshon vodiysining o‘rta havzasi hududlarida Sazog‘on yodgorliklari majmuasida nafaqat mezolit va neolit, balki turli etnik guruhlarga tegishli ob’ektlar orasida bronza davriga tegishli Sazog‘on–2 manzilgohi ham topilgan [4]. Uning maydonida turli davrlarga oid sopol parchalari kompleksi orasida dasht qabilalar madaniyatiga tegishli sopollar ham uchraydi. 1981-yilda ushbu manzilgohda arxeologik izlanishlar olib boriladi. Ushbu ob’ektda solingan stratigrafik shurfning yer sathidan 40 smlar chamasi chuqurligida, 20 sm qalinlikda zamonaviy xo‘jalik ekinlari tufayli buzilib ketgan madaniy qatlam qoldiqlari uchraydi. Ushbu qo‘zg‘atilgan qatlamdan hayvon suyaklarining parchalari, Kuchuk 1 va Andronovo madaniyatlariga tegishli sopol parchalari, tosh va bronzadan ishlangan mehnat qurollari topilgan. Bronza predmetlari orasida ikki parrakli lavr bargsimon paykon ham bo‘lib, u dasht qabilalari madaniyatiga tegishli edi [4].

To‘qayli manzilgohi 1987 yilda Samarqand shahridan 16 km sharqda, Zarafshon daryosining chap sohilidan topilgan. Uni arxeolog N.A. Avanesova boshchiligida SamDU arxeologlari o‘rganadi [4]. Ob’ektni mikrotopografiyasini o‘rganish vaqtida Zarafshon suvi o‘pirgan yer kesmasida yer sathidan 2,4 *m* chuqurlikda yerto‘la qoldig‘ining bir cheti uchraydi. Aynan shu joyda, 216 kvadrat

metr maydon ochilib, yerto‘la qoldig‘i to‘lig‘icha ochiladi. U to‘rtburchak shaklida bo‘lib, uning atigi 3x3 m. maydoni saqlanib qolgan. Yerto‘laning katta qismini Zarafshon suvi buzub ketgan.

Yerto‘la maydoni hududida saqlanib qolgan madaniy qatlam yer sathidan 60 sm chuqurlikda uchray boshlaydi. Yerto‘la ichida saqlangan madaniy qatlam 70 sm gacha boradi [4]. Uning ustki qismi va butun qazishma maydoni so‘ngi davr xo‘jalik qurilishlari tufayli buzilib ketgan. Qazishma davomida, qo‘zg‘atilmagan madaniy qatlam yuqori chegarasidan boshlab tosh devor qoldiqlari chiqa boshlaydi. Yerto‘laning saqlangan devori uch qator tosh balandligida bo‘lib, uning yuqori qismi so‘ngi davr qurilishlari tufayli buzilib ketgan ko‘rinadi. Chunki, devor osti sathida yerto‘la tag qismi (poli) ochilgan. Yerto‘la tag qismi somon suvoq bilan suvalgan. Yerto‘la ichidan ko‘plab hayvon suyaklari, qo‘lda va kulolchilik charxida yasalgan sopol parchalari, chaqmoqtoshdan yasalgan nafis paykonlar, toshbolta va toshgurzi siniqlari, bronzadan yasalgan turli bezaklar, chig‘anoq, lojuvard va giltoshdan yasalgan munchoqlar, sopol idishlarga sayqal beruvchi suyakdan yasalgan kulolchilik pichoqlari va boshqalar topilgan [4].

Yerto‘ladan 20 metrlar chamasi g‘arbda, daryo qirg‘og‘ining o‘pirilgan tik joyida, yer sathidan 2,2 m. chuqurlikda ruda eritish qo‘rasi topiladi. Qo‘ra aylana shaklida bo‘lib, uning diametri 40 sm, chuqurligi esa 60 sm bo‘lgan. Uning ichida qalinligi 30 smli ko‘mir kul qatlami bo‘lib, qatlamda olovda yongan suyak parchalari uchraydi. Qo‘ra devorlari 15sm.gacha qalinlikda toshqolga aylangan. Qo‘ra atrofida keng maydonda izlanishlar olib boriladi. Natijada 32 kvadrat metr maydon doirasidan (bu metallni rudadan ajratib olish ustaxonasi bo‘lgan ko‘rinadi) mis toshqollar, oksidlangan ruda qoldiqlari, metall eritish qozonlarining parchalari tosh bolg‘a va xovoncha dastalarining siniqlari, rudani maydalash uchun granit tagtoshlari, rudani yanchib maydalovchi tosh qurollar topib olingan [4].

E’tiborli tomoni shundaki, To‘qayli manzilgohi va ustaxonasi sopollari majmuasida dasht etnik guruh jamoalari madaniyatini xarakterlovchi sopol idishlar ko‘pchilikni tashkil etadi. Ular bankasimon, tuvaksimon idishlar bo‘lib, ularning sirtiga shtrixlangan uchburchak, siniq chiziq shaklida tasvirlangan naqshlar, to‘lqinsimon va tarnovsimon shakllar bilan bezatilgan. Shakllar tasviri to‘g‘ri bosma va qo‘ng‘irali bosma usulda bajarilgan. Ba’zi idishlarda archa shaklidagi naqshlar ham uchraydi. Bularning barchasi o‘z uslubi va texnik jihatlari bilan Andronovo madaniyatining Olako‘l varianti sopollarini eslatadi. To‘qayli arxeologik kompleksida dashtliklar madaniyatiga xos suyakdan yasalgan to‘qa ham topilgan.

Saygus mozori 1980-yillarda Urgut tumanining Saygus qishlog‘ida shaxsiy xo‘jalik tomorqasida chuqur qazish vaqtida oval shakldagi chuqurchada oyoq-qo‘llari buklanib, chap yoni bilan yotqizilgan odam skeleti topiladi. Skeletning bilak suyagida bronza listdan ishlangan bilakuzuk, ko‘krak qafasi ustida silindrokonus shaklida bronza munchoqlar, oyoq suyagida bir shoda bronza biser munchoq bo‘lgan. Skeletning bosh tomonida bitta tuvaksimon sopol idish, ko‘krak suyaklari yaqinida jez oyna topilgan[5]. Skeletning yotish holati, bronza bilakuzuk va sopol idish, uning sirtiga chizilgan naqshiga ko‘ra, ushbu qabrni bronza davri dasht qabilalari madaniyatiga tegishli, degan xulosaga kelish mumkin.

Mo‘minobod qabristoni, 1965- yilda Mo‘minoboddan ashyoviy dalillarga boy qadimgi qabr topib o‘rganiladi. Qabrda ayol kishining skeleti chap biqini bilan oyoq-qo‘llari buklangan holatda uchraydi. Skeletning bosh tomonida 2 ta sopol xurmacha, ko‘krak qafasida munchoqlar, quloq qismida bronza baldoq, bilagida qo‘shaloq bilakuzuklar, oltin suvi yurgizilgan halqalar, bronza oyna va boshqa qator buyumlar yotganini kuzatadi. Mo‘minobod qabristonini o‘rganish ishi bilan arxeolog A. Asqarov shug‘ullanadi [6].

Yuqorida qabrlarga skeletlar yon tomoni bilan, oyoq-qo‘llari bukilgan holatda, boshi g‘arb tomonga burib ko‘milgan edi. Qabrda skeletlarning bosh tomonida 2-3 tadan sopol idishlar qo‘yilgan. Qabrlarning birida ayol skeletining quloq qismida karnaygul shaklida ishlangan bronza baldoq, qabr ichida mayda munchoq shodalari sochilib yotgan. Bundan tashqari, 7 ta qabrda bronza bilakuzuk topilgan. Mozorlarning birida tosh yorg‘uchoq, boshqa birida skeletning quloq qismida karnaygul shaklida ishlangan oltin baldoq topilgan. Shunga o‘xshash oltin baldoq skeletning burun tomonidan topilgan. Jasadlarning qo‘llarida uchtadan bronza bilakuzuk bo‘lgan. Skeletining chap ko‘krak tomonida suyakdan ishlangan musiqa asbobi-nay topilgan. Naychaning o‘rta qismida romb shaklida teshikchasi bor. Uning ikki uchi qiyaroq kesilib, ustiga oynadek silliq sayqallangan. Naycha teshikchasi atrofida qizil rang izlari uchraydi. Bu nay O‘rta Osiyo hududida bronza davriga oid ilk bor topilgan musiqa asbobi hisoblanadi. Uning birinchi musiqa asbobi sifatida ilmiy ahamiyati kattadir. Qabr ashyoviy dalillari orasida bronzadan yasalgan bilakuzuklar, karnaygul shaklli baldoqlar, munchoq va biserlar ko‘pchilikni tashkil etadi. Bilakuzuklarning uchlari ilon boshiga o‘xshash shaklda ishlangan. Oltin suvi yurgizilgan karnaygulli sirg‘alar Janubiy Sibir va Qozog‘iston dashtlarining Andronovo madaniyati chorvador qabilalari mozorlarida ham uchraydi [7]. Bunday shakldagi sirg‘alar Andronovo madaniyatiga tegishlidir.

Mo‘minobod qabristonidan topilgan odam bosh chanoqlari O‘rta Osiyoning neolit va eneolit davri odamlari bilan genetik jihatdan yaqin ekanligini ko‘rsatadi[8]. V. Zezenkova xulosasiga ko‘ra, o‘rganilgan bosh chanoqlar tip jihatidan Andronovo odamlarini eslatsa-da, ammo ular dolixokefal, ya’ni uzunchoq oval shaklida, Andronovo odamlaridan yuz tuzilishini uzunchoqligi va o‘rtacha tor qirra burun hamda bodom qovoqligi bilan ajralib turadi.

Mo‘minoboddagidek Andronovo madaniyatiga xos ashyoviy dalillarning O‘rta yer dengizi antropologik tipidagi odamlar skeleti bilan birga uchrashi O‘rta Osiyo dasht qabilalari madaniyatida ko‘p uchraydi. Antropolog T. A. Trofimova Tozabog‘yob madaniyatiga tegishli Ko‘kcha 3 qabristoni antropologik seriyasi ichida Andronovo madaniyatiga xos protoyevropoidlar bilan O‘rta Osiyoning qadimgi aholisiga xos O‘rta yer dengizi tipi aralash holda ko‘p uchrashini bildiradi [9].

T. Trofimova bu holatdan xulosa qilib, ushbu tip O‘rta Osiyo va Shimoliy Hindiston (Pokiston) hududlarida bronza davrida keng tarqalgan qadimgi O‘rta yer dengizi tipi bilan umumiy o‘xshashlikka egadir, degan xulosaga keladi [9]. Ko‘rinib turibdiki bularning barchasi bir tomondan, O‘rta Osiyo bronza davri dasht madaniyatlari aholisining etnik tarkibi qanchalar murakkab ekanligidan dalolat

bersa, ikkinchi tomondan, turli etnik guruhlar o‘rtasida iqtisodiy xo‘jalik va etnomadaniy aloqalarning keng ko‘lami haqida tahliliy xulosalarga olib keladi, ya’ni o‘zbek xalqi etnogenezining boshlanishi bronza davriga borib taqalishiga ishora qiladi.

Dashti Qazo qabristoni Dasht qabilalarining ma’dan konlariga bo‘lgan extiyoji ularni Yuqori Zarafshonda ochilgan mis va qo‘rg‘oshin konlari yaqinida joylashishi va bu joyda o‘z manzilgohlarini barpo etishiga, bu yerda ularning qabristonini paydo bo‘lishiga olib kelgan.

Darhaqiqat, Zarafshon tog‘ tizmalarining vodiyga yaqin joyida, qadimdan mahalliy aholi orasida Kanchach, Yori va Jilau nomlari ostida polimetall konlari ma’lum bo‘lib, arxeologik ma’lumotlarga ko‘ra, ana shu ma’dan konlari tufayli Zarafshon vodiysining boshlanish nuqtasida eneolit va bronza davrining Sarazm qishlog‘i tashkil topgan. Qishloq aholisining an’anaviy mashg‘uloti dehqonchilik bo‘lib, qadimgi dehqon jamoalar Zarafshon tog‘ tizmalarining tog‘ oldi adirlari oralab vodiy tomon yo‘l olgan Otchopar soyi hosil qilgan Oyimko‘l shimolidagi adirlikka kelib o‘rnashadilar. Sharqdan g‘arbga cho‘zilgan adirlikning uzunligi 1,5 km, kengligi sharqda 800 m., g‘arbda 400 m. Ushbu adirlik Zarafshon daryosi bilan Oyimko‘l oralig’ida joylashgan. Bu joylar qadimda “Sari-zamin” atalib, yodgorlik sug’dcha “Sarazm”, ya’ni yerning boshlanishi, vodiyning boshlanishi ma’nosini anglatgan. Aslida, Sarazmda Zarafshon vodiysi qadimgi dehqon jamoalarining qishlog‘ining paydo bo‘lishi, ushbu zaminning ma’dan konlarini o‘zlashtirish bilan bog‘liq edi. Natijada, Sarazm Zarafshon vodiysining metallurgiya markazlaridan biriga aylanadi. Tezda Sarazm metallurgiya markazining dovrug‘i nafaqat janubiy mintaqalar, balki shimoliy chorvador jamoalariga ham yetib boradi.

Miloddan avvalgi II ming yillik o‘rtalaridan Yevrosiyo chorvador oriylarining janubga migratsiyasi munosabati bilan bu ma’dan konlari ular qo‘liga o‘tib, Dashti Qazoda, ya’ni bevosita konlar yaqinida chorvador oriylarning manzilgohlari va qabristoni paydo bo‘ladi. Ushbu tarixiy voqeliklardan yodgorlik sifatida bizgacha ma’dan konida ishlagan tutqunlarning qabristoni saqlanib qolgan.

Foydalanilgan ababiyotlar

1. Археологическая поездка в северо-западную часть Каршинской степи // ИМКУ. Вып. 5. – Ташкент, 1964. – С. 28-36;
2. Аскаров А. Могильник эпохи бронзы в Муминабаде. КСИА АН СССР. Вып. 122. – Москва, 1970. – С. 65.
3. Аскаров А. Памятники андроновской культуры в низовьях Зарафшана // ИМКУ. Вып. 3. – Ташкент, 1962. – С. 28-35;
4. Аскаров А. Раскопки могильника эпохи бронзы в Муминабаде // ИМКУ. Вып. 8. 1969. – С. 56-62.
5. Гулямов Я.Г. и другие. Первобытная культура в низовьях Зарафшана. – Ташкент, 1966. – С. 153.
6. Джураев И. Миграционний процес центрально азиатских скотоводческих племен на юг //традиційні та інноваційні підходи до наукових досліджень. 2021. – С. 225.

7. Трофимова Т. А. Древнее население Хорезма по данным антропологии. МХЭ. Вып. 2. – М., 1959. – С. 15-29.
8. Jo‘raqulov M., Avanesova N. A., Amirqulov B. A. Zarafshon vohasining ibtidoiy madaniyati. – Samarqand, 1994. – B. 112 .

O‘ZBEKISTONDAGI TARIXIY DEMOGRAFIK JARAYONLAR DINAMIKASI

Murtazayeva Rahbarxon Hamidovna, O‘zMU professori, tarix fanlari doktori
Mirzaliyev Ulug‘bek Begmurzayevich, GulDPI dotsenti v.b., tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Maqolada so‘nggi yillarda O‘zbekistonda kuzatilayotgan tug‘ilishning pasayishi, aholi miqdorini takror ishlab chiqarishdagi muammolar tahlil qilindi. Bu jarayonlarga ta’sir ko‘rsatuvchi omillar va muammolarni bartaraf qilish yo‘llari xususida xulosalar chiqarildi

Kalit so‘zlar: aholi, tug‘ilish, takror ishlab chiqarish, demografiya, migratsiya.

ДИНАМИКА ИСТОРИЧЕСКИХ ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация. В статье анализируются наблюдаемые в последние годы в Узбекистане снижение рождаемости, проблемы воспроизводства численности населения. Сделаны выводы о факторах, влияющих на эти процессы, и путях решения проблем.

Ключевые слова: население, рождаемость, воспроизводство, демография, миграция.

DYNAMICS OF HISTORICAL DEMOGRAPHIC PROCESSES IN UZBEKISTAN

Abstract. This article analyzes observed in recent years in Uzbekistan birth rate, the number of reproductive problems of the population. The conclusions about the factors influencing these processes and ways of solving problems.

Keywords: population, fertility, reproduction, demography, migration

Jahon amaliyotida u yoki bu mamlakatdagi iqtisodiy taraqqiyot tahlili berilmoqda. Ayniqsa, iqtisodiy jihatdan faol aholini takror ishlab chiqarishning asosiy omili hisoblangan tug‘ilish rivojining xususiyatlari ham e’tiborni tortmoqda. Negaki, tug‘ilishning kamligi – bu faqat bolalar sonining kamligi emas, balki uzoq muddatli istiqbolda tug‘ilishning kamligi – bu iqtisodiyotdagi potensial iste’molchilar sonining pasayishi, mehnatga qobiliyatli yoshlarning kamligi ham demakdir. Tug‘ilishning pasayishida turar joylarga talab pasayadi, tadbirkorlik qaltisliklariga tayyor bo‘lgan kishilar soni ham pasayadi. Zamonaviy jamiyatda insonlar ularning iqtisodiy mahsuldorligi asosida baholanadilar.

Iqtisodiyot tug‘ilishga to‘g‘ridan-to‘g‘ri emas, balki bevosita, ko‘plab kanallar orqali ta’sir o‘tkazadi. Tarixan tug‘ilishning evolyusiyasi jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti bilan belgilanadi. XIX asrda va XX asrning 70-chi yillarigacha O‘zbekiston hududida ayollar 5-7 ta bola tug‘ardilar. Keyinchalik tug‘ilish pasaya boradi. Tug‘ilishning yuqori darajasi sanoatning rivoji, qo‘riq va bo‘z yerlarning o‘zlashtirilishi bilan ham bog‘liq. Chunki 1956-yildan boshlab O‘zbekistonga butun sobiq Sovet Ittifoqi hududlaridan ko‘plab yoshlarning, ayniqsa, yosh erkaklarning kelishi kuzatildi. Bu jarayon ayniqsa Mirzacho‘lni o‘zlashtirish va Toshkentni zilziladan keyin tiklash paytida kuzatildi. Tug‘ilish darajasining pasayishi esa Ikkinchi jahon urushi yillarida va 1940-yillarning oxirigacha kuzatilgan edi. Demografik disbalans urush, qatag‘onliklar, umrning uzoqligi, hamda ayollarga nisbatan erkaklarning o‘lim miqdorining yuqoriligi sababli sodir bo‘ldi. Bu davrda deyarli barcha industrial mamlakatlarda erkaklar umrining uzoqligi ayollarnikidan kam bo‘lishi kuzatigan. Faqat ayrim istisnolar bor, xolos. Masalan, 1970-yillarda istisnolar qatorida uchinchi dunyo mamlakatlari – Shri Lanka, Hindiston, Pokiston, Kampuchiya, Yuqori Volta keltirilgan edi. Bu mamlakatlarda industrlashtirish hali erkaklar hayoti uchun vayronkor bo‘lgan natijalar keltirmagan edi.

Tug‘ilishning va aholini takror ishlab chiqarishning pasayishi muammosiga doir ikkita asosiy nuqtai nazar mavjud. Birinchi yondashuv – tug‘ilishning pasayishi o‘sib borayotgan ehtiyojlar va ularni qondirish imkoniyatlari o‘rtasidagi uzilish bilan izohlanadi. Ikkinchi yondashuv asosida moddiy va madaniy omillarning tug‘ilishga ta’sir ko‘rsatishi konsepsiyasi yotadi. Moddiy omil va madaniy omil qarama-qarshi yo‘nalishlarda amal qilishadi. Hayot darajasining yuksalganida moddiy omil bolalarga bo‘lgan ehtiyojni qondirishga oid moddiy imkoniyatlarni tavsiflaydi. Ikkinchi omil esa, yangi talablarni yuzaga keltirishi tufayli, ehtiyojlarning butun tizimini o‘zgarishiga bog‘liq. Ana shu ikki omilning birgalikda amal qilishi tug‘ilish darajasining yakuniy o‘zgarishlariga olib keladi. Hayot darajasining ko‘tarilishi bilan tug‘ilish darajasi tushib qoladi, chunki daromadlarning o‘sishi bilan madaniy daraja ham o‘sadi, madaniy darajaning o‘sishi bilan esa ota-onalarning bolalarni tarbiyalash borasidagi axloqiy mas’uliyati ham oshib boradi.

So‘nggi yillarda bozor iqtisodiyotiga o‘tish davrida aholi turmushining barcha sohalarida ulkan o‘zgarishlar yuz berdi. O‘zbekiston iqtisodiyotining isloh qilinishi va ushbu jarayon bilan bog‘liq bo‘lgan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar, ishlab chiqarishning va aholi daromadlarining pasayishi va boshqa holatlar demografik jarayonlarga salbiy ta’sir ko‘rsatdi.

Olimlar demografik xulqka ta’sir ko‘rsatuvchi siyosiy, madaniy, diniy, tibbiy, biologik, iqlimiy va boshqa ko‘plab omillar orasida ijtimoiy-iqtisodiy omillar alohi o‘rin tutib, demografik xulqka o‘ziga xos ta’sir ko‘rsatadi, deb ta’kidlashmoqda. Biroq, bu omillarni demografik jarayonlarning sabablari bilan moslab bo‘lmaydi.

Ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlar hamda aholining tabiiy va mexanik harakati o‘rtasidagi o‘zaro aloqadorlik juda murakkab va hanuz to‘liq o‘rganilmagan. O‘tish davrida yuz bergan inqiroziy hodisalar mehnat bozoridagi vaziyatni murakkablashtirdi hamda aholining bandlik darajasining qisqarishi va ishsizlikning

kuchayishiga olib keldi. Aholining qashshoqlik, kambag‘allik darajasi keskin ko‘tarildi. Oilalarning iste’molchilik tuzilmasi yomonlashdi. Buning sababi oilaviy byudjetlardagi eng oddiy ehtiyojlarga, avvalambor oila a’zolarini oziq-ovqat bilan ta’minlashga qilinayotgan sarf-harajatlar ulushining keskin ko‘tarilishidan iboratdir. Ko‘pchilik uy xo‘jaliklarining byudjetlari amalda tirikchilik byudjetiga aylanib qoldi-ki, buning natijasida oilalarning ko‘plab funksiyalari (shu jumladan, reproduktiv funksiyasi ham) ma’yuslik holatiga tushib qolishdi va, o‘z moddiy asosini yo‘qotib, inqirozga yuz tutishdi.

Rossiya va boshqa MDH davlatlaridagi demografik vaziyatni, shuningdek, Yevropa mamlakatlaridagi demografik vaziyatni olimlar inqirozli yoki halokatli deb baholashmoqda. Ikkinchi jahon urushidan keyin birinchi marta, 1992 yildan boshlab (ya’ni iqtisodiy islohotlarning dastlabki bosqichidan boshlab), MDH mamlakatlarida, shu jumladan O‘zbekistonda ham, aholi soni qisqara boshladi. Misol uchun, Rossiyadagi aholi soni 1992-2008 yillar davrida 6505, 9 ming kishiga qisqardi.

Aholi sonining qisqarishi tabiiy kamayish (-12258, 5 ming kishi) va migrasion o‘sish (+5752, 6 ming kishi) hisobiga sodir bo‘ldi [1]. Bunda shahar aholisi sonining qisqarish tezligi qishloq aholisinikiga qaraganda ancha yuqoriroqdir. Bunday vaziyatning xavfi quyidagi iqtisodiy-geografik xususiyatlar bilan belgilanishi mumkin:

- mamlakat hududining ko‘lamdorligi;
- aholi joylashuvining va hududning xo‘jalik o‘zlashtirilganligining bir tekis emasligi,
- kuchli tabiiy-resurs potensiali;
- aholi tarkibining ko‘p millatliligi;
- mintaqalarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi bo‘yicha differensiatsiyasi.

Ma’lumki, tug‘ilish jarayonlari aholini takror ishlab chiqarishning asosiy tarkibiy ko‘rsatkichi hisoblanadi. So‘nggi yillarda esa ko‘pchilik mamlakatlarda tug‘ilishning qisqarib ketishi kuzatilmoqda. Ko‘pchilik demograf olimlarning bahosiga ko‘ra, tug‘ilishning pasayish jarayonlari 1960-yillardan boshlanganki, bunda “farzandlar avlodi ota-onalar avlodidan miqdor jihatidan kamroq bo‘lib qoldi” [2]. Bu davrdagi tug‘ilishning pasayishidagi sabablar shuki, 1960-yillar o‘rtalaridan boshlab reproduktiv yoshdagi ayollar tuzilmasi o‘zgardi, bu yillarda reproduktiv yoshga urush davrida va urushdan keyingi dastlabki yillarda tug‘ilgan kamsonli ayollar avlodi kirib kelgan edi. Ular asosan faol mehnat faoliyati, yuqori ta’lim va kasbiy maqomga erishishni, turmush darajasini yuksaltirishni maqsad qilib olgan edilar. Ayniqsa, shaharlardagi ayollarning reproduktiv maqsadlari pasayib, ular kambolali oila qura boshladilar. Bundan tashqari, Ikkinchi jahon urushi davrida ko‘plab erkak aholi xalok bo‘lgani va tug‘ilishlar soni qisqargani tufayli, rasmiy nikohlar soni qisqardi va o‘ziga xos demografik inqiroz boshlangan edi.

1980-yillarga kelib, demografik siyosatning choralari natijasida tug‘ilish o‘sdi, biroq 1980-yillar oxiriga kelib reproduktiv yoshdagi ayollarning ko‘psonli avlodi

o‘rniga 1960-yillarda tug‘ilgan kamsonli avlodi keldi. Buning natijasida, 1992-yilda tug‘ilish keskin pasaya boshladi (3).

O‘tish davridagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishdagi o‘ziga xos xususiyatlar tug‘ilish miqdoriga salbiy ta’sir ko‘rsatdi. Birinchidan, iqtisodiy qiyinchiliklar va beqarorlik aholi turmush darajasi va sifatini pasaytiradi, hamda “rasional prokreasion xulq iqtisodiy nazariyasiga muvofiq” bolalarni boqish va tarbiyalashga sarflanadigan qo‘shimcha harajatlarni kamaytirish maqsadida tug‘ilishning pasayishiga olib keladi. Demograf-olim A.Sovining fikricha, “agar bevosita ishsizlik tahdidiga uchrayotgan aholi qismida nikoh munosabatlari pasaysa, unda tug‘ilish miqdori xatto ishsizlik bevosita qamrab olmagan ijtimoiy guruhlarda, masalan, davlat xizmatchilari guruhida, ham pasayishi mumkin”. Shuningdek, ko‘pbolali oilalarni ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, bolalar nafaqasi hajmining o‘sishi yoki pasayishi ham tug‘ilishga ta’sir ko‘rsatadi.O‘tish davridagi ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlar daromadning yashash uchun zarur bo‘lgan minimumga to‘g‘ri kelmasligiga olib keldi, aholining katta qismi turmushni yaxshilash va oilani moliyaviy ta’minlash muammolariga duch kelib, ularni yaxshilash maqsadida, bolalar tug‘ilishini chetga surib qo‘yishdi. Bu borada demograf B. Ya. Smulevich: “...aholini takror ishlab chiqarish jarayonlariga ta’sir ko‘rsatuvchi xilma-xil omillarga qaramay, bu jarayonlarni belgilab beruvchi asosiy omillar bo‘lib ishlab chiqarish munosabatlari, mehnatkashlarning ish haqi bilan ta’minlanganligi, ertangi kunga ishonchning mavjudligi, oilaning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli hisoblanadi”, degan edi [4].

Aholi tug‘ilishiga turmush darajasining yomonlashuvi, daromadlarning pasayishi, ishsizlik ham ta’sir ko‘rsatadi. Shuningdek, reproduktiv maqsadlarni shakllanishida uy-joy bilan ta’minlanganlik ham katta ahamiyat kasb etadi. Yaxshi uy-joy bilan va turmush sharoitlari bilan ta’minlanganlik aholi reproduktiv xulqiga ijobiy ta’sir ko‘rsatsa-da, bu omil ham daromadlar darajasiga borib taqaladi.

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda qishloq joylarida uy-joylarning qurilishi, aholini yer uchastkalari bilan ta’minlanishi demografik vaziyatning ham yaxshilanishiga olib kelmoqda.. Demak, aholining uy-joy bilan ta’minlanishi, uning narxi daromadlarga mos kelishi tug‘ilishning o‘sib borishida muhim ijtimoiy va moddiy omil hisoblanadi.

Aholi turmushidagi ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlarni (daromadlar o‘sishi, uy-joy sharoitlarining yaxshilanishi) yaxshilash sharti bilan tug‘ilishning ko‘payishini ma’lum darajada ta’minlash mumkin hamda reproduktiv maqsadlarni amalga oshirilishini to‘xtatib turayotgan to‘siqlarni bartaraf qilish mumkin bo‘ladi.

O‘zbekiston aholi miqdori bo‘yicha Markaziy Osiyodagi eng yirik davlat hisoblanadi. O‘zbekiston ulushiga mintaqadagi aholi umumiy miqdorining 44% to‘g‘ri keladi. L. Maksakovaning ta’kidlashicha, O‘zbekiston, boshqa mamlakatlarga qiyoslaganda, 1,1 - 1,2% doirasidagi har yilgi aholi ko‘payishiga ega bo‘lgan ko‘payayotgan aholiga ega bo‘lsa-da, so‘nggi yillarda demografik o‘sishda sekinlashish kuzatilmoqda [5]. Hozirgi kunda aholining o‘sish sur’atlari 1990-yillar boshlariga qaraganda ikki barobar past, 1980-yillarga qaraganda esa 2,5 barobar

pastroq. Bu hol respublikada aholi tug‘ilishining pasayishi va migrasion ko‘chishlarning o‘sishiga bog‘liqdir.

Shuni ta’kidlash kerakki, O‘zbekistonda tug‘ilish pasayishi kuzatilsa ham, umuman olganda kengaytirilgan takror ishlab chiqarish rejimi, ayniqsa qishloq joylarida, saqlab qolinmoqda. Kelgusida esa, O‘zbekiston aholisining reproduktiv rejalari bitta farzandlikka emas, balki ikki-uch va xatto to‘rt bolali oilalarga qaratilgan. Mamlaktimizda aholi miqdor ko‘rsatkichiga migratsiya ham ta’sir ko‘rsatmoqda. Hisob-kitoblarga qaraganda, hozirgi migrasion oqim har yili respublika aholisining 0,3%ni olib ketmoqda. Asosan, aholining etnik migratsiyasi sodir bo‘lib, ruslar, nemislar, qrim tatarlari, yahudiylar, ukrainlar, qozoqlar, qirg‘izlar o‘z tarixiy vatanlariga ko‘chib ketishmoqda. Shuningdek, ommaviy mehnat migratsiyalari ham aholining oilaviy tarkibiga, uning jins va yosh tuzilmasiga, aholini takror ishlab chiqarish rejimiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda, chunki mehnat migratsiyasida asosan yosh va o‘rta yoshdagi erkaklar va ayollar ishtirok etishmoqda.Prognozlashtirish va makroiqtisodiy tadqiqotlar institutining (Toshkent sh.) ilmiy xodimi L. A. Sxayning ko‘rsatganidek, 1991-2005-yillarda tug‘ilishning kamayishi, o‘lim darajasining pastligi (har 1000 kishiga 6 holgacha), migratsiya manfiy saldosi o‘sishi muhitida, aholi soni o‘sishi sur’atlarining 2,6 % dan 1,2 % gacha pasayishi kuzatilgan. 2006-2013 yillarda esa 20-29 yoshli ayollar soni ko‘paygani tufayli (ularning ulushiga ko‘p tug‘ishlar to‘g‘ri keladi), tug‘ishlar soni va tug‘ilishning umumiy koeffisiyenti o‘sib borgan. Bunda o‘limlar darajasi pastligicha saqlanib qolgan (1000 kishiga 5 holgacha) va migratsiya oqimi barqarorlashib, aholi o‘sishi sur’ati yiliga 1,7 % gacha ko‘tarilgan [6]. L. Sxayning fikricha, O‘zbekistonda tug‘ilish dinamikasining tahlili shuni ko‘rsatmoqdaki, istiqbolda mamlakatimizda tug‘ilishning nisbatan yuqori darajasi saqlanib qoladi va asta-sekin tug‘ilishlar soni optimal dajaragacha (har 1000 kishiga 17-18 tug‘ilish) pasayib borishi mumkin [6].

Xulosa tariqasida quyidagilarni ta’kidlash mumkin:

O‘tish davrida o‘zgarayotgan iqtisodiyotning o‘ziga xos ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlari va aholida reproduktiv maqsadlarga oid stereotiplarning o‘zgarishi oilalardagi reproduktiv xulq va qarashlarga ma’lum ta’sir o‘tkazdi. Buning natijasida aholi reproduktiv potensialini amalga oshirish imkoniyatlarini cheklandi hamda tug‘ilish darajasi pasaydi.

Shunga qaramay, O‘zbekiston Respublikasidagi tug‘ilish potensiali yetarlicha yuqori bo‘lib qolmoqda, biroq uni amalga oshirish darajasi past. Demografik jarayonlarning rivojlanishida bunday ahvol davom etaversa, istiqbolda tug‘ilishning yanada qisqarishi kuzatilishi mumkin.

Tug‘ilishni yuksaltirishga qaratilgan demografik siyosatdagi chora-tadbirlarni ishlab chiqishda demografik tuzilma va aholining reproduktiv xulqi omillarining ularni tug‘ilish darajasiga ko‘rsatayotgan ta’siri borasidagi o‘zaro nisbatini hisobga olish zarur hamda aholida mavjud bo‘lgan reproduktiv potensialning amalga oshirilish darajasini ko‘tara oladigan reproduktiv xulqka faol ta’sir ko‘rsatish kerak bo‘ladi.

Ijtimoiy-iqtisodiy va demografik rivojlanishning darajasi va xarakteri o‘rtasida nafaqat bevosita, to‘g‘ri aloqa, balki teskari aloqa ham mavjud. Bir tomondan, iqtisodiyotning ahvoli (birinchi navbatda – daromadlar darajasi orqali) tug‘ilishga ta’sir ko‘rsatsa, boshqa tomondan, aholida demografik xulqdagi o‘zgarishlar aholi soniga (miqdoriga), uning jinsiy va yoshga oid tuzilmasiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Bu esa yaqin kelajakda iqtisodiyotga noqulay ta’sir ko‘rsatishi mumkin, chunki bugun tug‘ilmagan farzandlar – bu ertangi mehnat resurslarining yetishmasligi (defisiti) demakdir. Shuning uchun ana shu muammoning o‘tkirlashmasligi uchun, uni muvaffaqiyatli hal qilish lozim.

Bu borada O‘zbekistonda 2016-yilning “Sog‘lom ona va bola” yili deb e’lon qilinishi muhim voqea bo‘ldi. Hukumatimiz tomonidan qabul qilingan chora-tadbirlar dasturida 2016-yilda, aholi o‘rtasida tibbiy madaniyatni oshirish, sanitariya-gigiyena sohasidagi ishlarni yanada kuchaytirish, homilador ayollarni asrab-avaylash, yosh onalar va bolalarni talab darajasida parvarish qilish va boshqa ishlar amalga oshirildi. Bularning barchasi esa oilaning sog‘lomligiga olib keladi. Oila sog‘lom bo‘lsa, aholining reproduktiv potensiali ijobiy holatga keladi. Davlatimiz aholini bebaho kapital sifatida baholaydi. So‘nggi yillarda O‘zbekiston hukumati tomonidan aholi ijtimoiy muhofazasini mustahkamlash borasida ma’lum ishlar amalga oshirilmoqda. Ayniqsa, sog‘liqni saqlash sohasidagi siyosat mamlakatimizda inson kapitali darajasini yuksaltirishga xizmat qilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Сови А. Общая теория населения. – М., 1977. Т. 2. – С. 193.

2. Захаров О. Д., Акопян А. С., Харченко В. И. Эволюция рождаемости в России во II половине XX века: история, современность и перспективы // Проблемы прогнозирования. 2002. № 6. – С. 94-106;

3. Ионцев В. А., Алешковский И. А. Природа и факторы демографического кризиса в современной России // Национальная идентичность России и демографический кризис : материалы Всероссийской научной конференции (20-21 октября 2006 года). – М., 2007. – С. 111.

4. Россинская Г. М., Скрябина Я. А. Влияние особенностей трансформационной российской экономики на репродуктивное поведение и рождаемость // Демографические исследования. № 12. www.demographia.net/

5. Смулевич Б. Я. Критика буржуазных теорий и политики народонаселения. – М., 1959. – С. 74.

6. Максакова Л. Демографический путь Узбекистана // Демоскоп weekly. 01.03.2006.

7. Цхай Л.А. К вопросу о рождаемости в Узбекистане // Демоскоп weekly. - № 617 – С. 618. 3-16 ноября 2014 года. [Электронный ресурс] http://www.demoscope.ru/weekly/2014/0617hp/analit02.p

ERKINLIK G‘OYASI JAMIYAT TARAQQIYOTINING OMILI SIFATIDA

Shermuhammedova Nigina Arslonovna, O‘zMU professori, falsafa fanlari doktori
Tursinqulov Nurali Anarbaevich, Guliston davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi
e-mail: nurturon@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada inson tafakkuri mahsuli bo‘lgan erkinlik g‘oyasining jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyati ilmiy-falsafiy jihatdan yoritib beriladi. Erkinlik g‘oyasi dolzarb va chuqur falsafiy izlanishlar olib boriladigan inson tafakkurining mahsulidir. Ushbu g‘oya nafaqat mutafakkirlar tomonidan, balki butun falsafiy tendentsiyalar tomonidan ko‘rib chiqilgan bo‘lib, erkinlik insoniyat fikrini tarannum etishga bag‘ishlash bilan ishlashga majbur qiladigan chinakam falsafiy muammolardan biridir.

Kalit so‘zlar: erkinlik, jamiyat, tafakkur erkinligi, transandantal, ekzistensial, genesis, dogmatizm

Аннотация. В статье подчеркивается значение идеи свободы, являющейся продуктом человеческого мышления, в развитии общества с научной и философской точки зрения. Идея свободы есть продукт человеческого мышления, являющийся предметом актуального и глубокого философского исследования. Эта идея рассматривалась не только мыслителями, но и всеми философскими течениями, и это одна из настоящих философских проблем, над которой свобода заставляет работать, посвященная прославлению человеческой мысли.

Ключевые слова: свобода, общество, свобода мысли, трансцендентальное, экзистенциальное, генезис, догматизм.

Abstrast. The article emphasizes the importance of the idea of freedom, which is a product of human thinking, in the development of society from a scientificand philosophical point of view. The idea of freedom is a product of human thinking, which is the subject of actual and deep philosophical research. This idea has been considered not only by thinkers, but by all philosophical currents, and this is one of the real philosophical problems that freedom forces to work on, dedicated to the glorification of human thought.

Keywords: freedom, society, freedom of thought, transcendental, existential, genesis, dogmatism

Kirish. Erkinlik tushunchasi inson va jamiyat faoliyatining barcha sohalarini qamrab oladi. Erkinlik insonning dunyoga munosabatining eng muhim uslubidir va

uning hayotiy intilishlarining epitsentrida joylashgan. Erkinlik qanday tushunilishidan kelib chiqib, hayotning mazmuni va qadriyatiga oid turli xil tushunchalarni yuzaga keltiradi. Erkinlik va jamiyat tushunchalari bir-biri bilan chambarchas bog‘langan. Jamiyat erkinlik g‘oyasi asosida muayyan maqsadlar, manfaatlar asosida uyushgan kishilarning birligidir. Kishilar erkinlik g‘oyasining har qanday darajasiga faqat jamoaga birlashib, yashab, mehnat qilgandagina yetisha oladilar. Erkinlik insonga o‘ziga xos betakror mohiyat, imkoniyat baxsh etadi, jamiyat a’zolarini birlashtiradi, uyushtirib turadi. Erkinlik shaxsning, insonning, xalqning, davlatning, jamiyatning harakatga keltiruvchi kuchi, taraqqiyotini, imkoniyatlari va istiqbollarini belgilovchi g‘oyaviy omilidir.

Jamiyat taraqqiyoti va kishilarning erkinligi bir-biri bilan bog‘langan, biri ikkinchisisiz voqe bo‘lmaydigan murakkab jarayonidir. Shuning uchun ham insoniyat tarixining barcha davrlarida olimlar bu jarayonning ichki mohiyatini, qonunlarini anglashga, ularga yo‘nalish berishga harakat qilganlar.

Tafakkur erkinligi taraqqiyot modeli taqozo etadigan eng dolzarb muammolardan biridir. Milliy yuksalish va taraqqiy etish uchun erkin fikr yuritish masalalariga yetarlicha e’tibor qaratish zarur. Chunki tafakkur qanchalik erkin va ijodkor, izlanuvchan va mas’ul bo‘lsa, taraqqiyot modeli ham shunchalik qayishqoq, ijodiy yangilanishlarga moyil va har jihatdan samarador bo‘ladi.

Ijtimoiy borliq ijtimoiy ongni belgilaydi, degan g‘oya jamiyat taraqqiyotining dialektik mohiyati bir yoqlama talqin etishga olib keladi. Ijtimoiy borliq ijtimoiy ongga katta ta’sir ko‘rsatishi shubhasizdir. Lekin erkinlikni to‘la qamrab oluvchi ijtimoiy ong borliqning oddiy, passiv in’ikosi emas, albatta. Inson voqelikni his qilibgina qolmaydi, balki o‘z manfaatlari yo‘lida unga faol ta’sir ko‘rsatadi, o‘zlashtiradi va o‘zgartadi. Erkinlik darajasiga ko‘tarilgan ong voqealar yo‘nalishini oldindan ko‘ra bilishga, ularni inson, insoniyat maqsadlari va manfaatlari bilan bog‘lashga imkon beradi.

Materiallar va metodlar. Erkinlik butun ijtimoiy tarix davomida insoniyat va inson shaxsi hayotining dolzarb muammolaridan hisoblanadi. Chunki erkinlik ijodiy, yaratuvchi, faol, o‘z oldiga qo‘ygan maqsadi sari harakat qiluvchi insonning ehtiyoji bo‘lib, uning tabiati bilan bog‘liqdir. Inson hayoti g‘oyat murakkab aloqadorliklar orqali kechishi, munosabatlari g‘oyat xilma-xil sohalarda namoyon bo‘lishi tufayli uning erkinligi ham ko‘p qirrali. Dastavval, buni so‘z erkinligi, shaxsning tanlov erkinligi, diniy e’tiqod erkinligi va hokazolarda ko‘rish mumkin.

Har qanday faollik tamoyillari harakatlar erkinligiga zamin yaratishi, unga suyanishi kerak. Aks holda boqimandalik illatlari surunkali kasallikka aylanadi. Demak, har qanday xatti-harakat, har qanday intilish o‘z-o‘zidan bunyodkorlik, yaratuvchilik ruhi bilan yo‘g‘rilgan bo‘lishi darkor. Ana shunda erkinlik samarasiz, faoliyatsiz hodisaga aylanmaydi [1, 282].

Erkinlik nafaqat insonning bilish faoliyatining maqsadi, balki barcha qadriyatlarning qiymati, barcha tamoyillarning prinsipidir. Inson erkinligining mohiyati, uning genezisi to‘g‘risida xabardor bo‘lish falsafani nafaqat ilm, kasb va dunyoqarash sifatida, balki hayotning o‘zi, insonning yashash tarzi, uning chuqur mulohazalari va tajribalari dunyosi sifatida tushunishga olib keladi hamda

o‘zini-o‘zi rivojlantirish yo‘lini izlashga olib boradi. Bugun zamon o‘zgardi. Endi hammamiz erkinlik, ochiqlik, oshkoralik sharoitida ishlashga o‘rganishimiz lozim. Barcha rivojlangan davlatlar, dunyo hamjamiyati shunday yashamoqda. [2, **Shavkat Mirziyoyev, Mustaqillikning 28 yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi** nutqidan].

Erkinlik insonning transandantal, ekzistensial, mazmunli hayotiy muammolarini, uning borlig‘i va ziddiyatlarini tahlil qilish bilan bog‘liq fundamental falsafiy tadqiqotlarning asosidir.

Hozirgi rivojlangan G‘arb sivilizatsiyasining asosi inson manfaatlari masalasi bilan bog‘liq erkinliklarni himoya qilish zaminida qaror topdi. Shaxs erkini qonunlashtirish g‘arbning madaniy jihatdan gullab-yashnashiga sabab bo‘ldi. Savdo-sotiq rivojlandi, insonning yaratuvchilik qobiliyati keng namoyon bo‘lib, ilm-fan taraqqiy topdi. Bu svilizatsiya va uning rivojlanish tezligi sifat va salohiyatda ilg‘orlikka intilayotgan barcha mamlakatlarga ta’sir qilmay qolmas edi.

Atoqli faylasuf Andre Jid «Erkin fikrlash imkoniyatiga ega bo‘lish uchun eng avvalo xatti-harakatlarimiz og‘ir oqibatlarga olib kelmasligi kafolatiga ega bo‘lmoq lozim» [3, «Летиратурная» газета. 1989 г, №-29.] degan edi. Erkinlik o‘zida hammani bo‘ysundirmasligi, hammani zabt etmasligi, balki u aql-idrokka bosh egishiligi, uning yo‘rig‘ida yurishi lozim. Ana shundan kelib chiqib, biz eng avvalo erkinlikni tarbiyalashimiz kerak.

Bugun uchinchi renessans va jahon sahnasida o‘zimizni ko‘rsatish paytida siniq va o‘ychan emas, erkin fikrlaydigan, erkin harakat qiladigan, o‘z fuqarolik pozitsiyasiga ega bo‘lishimizni talab qiladi. Haqiqiy erkinlik – yuksak intizom, qat’iy talab, fuqarolik mas’uliyati, qonun ustuvorligidir [4, 353].

Erkinlikning mohiyati va amaliy ahamiyati, ayniqsa, jamiyat taraqqiyotining burilish davrlarida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Davlatning kuchi va qudratini g‘oyaviy jihatdan erkin bo‘lgan kishilargina belgilaydi. Inson huquq va erkinliklariga e’tibor bermagan mamlakatda katta iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy yemirilishlar sodir bo‘ladi. Jamiyat hayotidagi barcha yemirilishlarning tomiri ham kishilarning erkinlik g‘oyasi darajasi va holatiga borib taqaladi. Xalqi g‘oyaviy jihatdan erkin bo‘lmagan mamlakat, tabiiy boyliklari behisob bo‘lsa ham, hech qachon buyuk davlat bo‘la olmaydi. Bu fikrlar to‘g‘riligi insoniyat jamiyati taraqqiyotining har qadamida to‘la isbotlandi. Shu sababli ham hozirgi kunda jahondagi rivojlangan mamlakatlar, mustaqil taraqqiyot yo‘liga o‘tib olgan yosh davlatlar jamiyat a’zolarining erkinlik g‘oyasi masalasiga birinchi darajali ahamiyat berib kelmoqdalar. Bu ayrim davlatlarning vaqtinchalik siyosati emas, balki jahon tarqqiyotining asosiy yo‘lidir.

Jamiyatda barcha sog‘lom kishilar aql-idrokka, tafakkur salohiyatiga ega. Bu insonning tabiatidagi barcha jonzodlardan afzalligini, keng amaliy imkoniyatlarini ko‘rsatuvchi asosiy subyektiv sifatdir. Ongli faoliyatning har qanday shakli ham erkinlikning mezonlariga mos kelavermaydi. Erkinlik insonga xos bo‘lgan onglilikning ijobiy ahamiyat kasb etgan holdagi ko‘rinishidir.

Asosiy qism. Jamiyat tafakkur erkinligining pirovard maqsadlarinigina emas, balki uni amalga oshirishning aniq, samarali yo‘llarini bilish ham katta ahamiyatga ega. Bu esa jamiyat taraqqiyotinning ichki qonunlarini qay darajada chuqur va

xolisona bila olishimizga ham bog‘liq. Erkinlik jamiyat hayotidagi ichki zaruriy bo‘g‘lanishlarning tarkibiy qismidir. Jamiyat moddiy hayoti taraqqiyoti bilan inson erkinligining mushtarakligi bu masalada ham yaqqol ko‘zga tashlanib turibdi.

Muayyan g‘oyaviy erkinliklarsiz jamiyatning siyosiy, ijtimoiy yuksalishi mumkin emas. Jamiyat taraqqiyoti va go‘yaviy erkinlik o‘rtasidagi dialektik munosabatning o‘ziga xos uchta asosi va sababi bor.

Birinchidan, erkinlik irsiy, irqiy, diniy yoki sof milliy sifatgina emas. Har bir shaxsning g‘oyaviy erkinligi ijtimoiy muhit bilan, uning yashash sharoitlari, mehnati va turmush tarzi, boshqalar bilan munosabatda bo‘lishi zaminida shakllanadi va mustahkamlanadi. Erkinlik inson tafakkuriga umuminsoniy qadriyatlar orqali singadi va hayot tajribasi saboqlari asosida mustahkamlanib, uning shuuriga kirib boradi. Irqidan, millatidan, yashayotgan aniq jug‘rofiy sharoitidan qat’iy nazar, inson farzandining barchasida tafakkur erkinligining subyektiv imkoniyatlari bir xildir. Lekin shaxs yashayotgan davr, iqtisodiy, siyosiy, madaniy sharoitlar bilan taqazo qilinyotgan obyektiv imkoniyatlar turlicha bo‘lishi mumkin. Bu ham tafakkur erkinligining darajasi va imkoniyatlariga ta’sir etadi. Jamiyat taraqqiyoti jarayonida turli mamlakatlar va xalqlarning ma’naviy kamoloti darajasi turlicha bo‘lishi ham shu obyektiv imkoniyatlar, sharoitlar, ehtiyojlar bilan belgilanadi.

Ikkinchidan, erkinlik g‘oyasi jamiyat taraqqiyotining muhim tarkibiy qismi,hal qiluvchi omilidir.

Jamiayat taraqqiyotidagi yangi tarixiy sharoitlar, zaruriyatlar yangi g‘oyaviy ehtiyojlarni va ularning ro‘yobga chiqishi uchun kengroq imkoniyatlarni ham yuzaga keltiradi. Inson ijtimoiy, iqtisodiy munosabatlar ta’sirida bo‘lgan davrlaridan boshlaboq jamiyat vujudga kela boshlaydi va rivojlanadi. Shundan boshlab jamiyat taraqqiyotining obyektiv va subyektiv asoslari o‘rtasida murakkab dialektik munosabat shakllanadi. Inson yashayotgan obyektiv sharoitlar bilan uning faoliyatiga asos bo‘lgan tafakkur erkinligi o‘rtasidagi dialektik munosabat zaminida jamiyat rivojlanishi amalga oshadi. Jamiyat iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy taraqqiyoti uning erkinligi bilan o‘zaro uzviy bog‘langan bo‘lib, biri ikkinchisisiz amalga oshmaydigan jarayonga aylandi. Erkinlikning domiy ravishda shakllanib borishi obyektiv qonuniyat bo‘lsa, shaxs erkinligi ham tarixiy jarayon hisoblandi va uning rivojlanishi uchun doimo yangi imkoniyatlar, ehtiyojlar paydo bo‘laveradi.

Har bir tarixiy davrda muayyan sharoitlar, ijtimoiy ehtiyoj va talablar taqozosi bilan erkinlikning rivojlanishi uchun ma’lum imkoniyatlar ham paydo bo‘ladi. Bu imkoniyatlar voqelikka aylanishi uchun uning yangi mezonlari ham kelib chiqadi. Har bir mezon inson erkinligiga bo‘lgan yangi ehtiyojlar va talablarning belgisidir. Bir davrga, millatga, dinga, mafkuraga xos bo‘lgan erkinlik mezonlarini mutloqlashtirish, ularga ko‘r-ko‘rona e’tiqod qilish ham shaxs va jamiyat erkinligi imkoniyatini cheklab qo‘yadi.

Erkinlik g‘oyasi muayyan ijtimoiy ehtiyojlar bilan bog‘liqdir. Ehtiyoj va zaruriyat yo‘q joyda hech qanday yukslish bo‘lmaydi. Ehtiyojning o‘zi ham erkinlik darajasi bilan belgilanadi. Erkinlik g‘oyasiga intilishning o‘zi ham inson muhiti bilan bog‘langan ehtiyojdir. Erkinlik g‘oyasi rivojlanishining har bir bosqichi tarixiy davrlarning o‘ziga xos ehtiyoj va imkoniyatlari bilan belgilanadi.

Uchinchidan, inson aqlan, axloqan takomillashib, fan va texnika yutuqlarini, jamiyat taraqqiyoti tajribalarini o‘rganib, o‘zlashtirib borgani sari erkinlik g‘oyasining jamiyat hayotiga bo‘lgan ta’siri tobora ortib boraveradi. Natijada, jamiyat taraqqiyotini inson ongli ravishda boshqaradi, degan falsafiy xulosa kelib chiqadi. Darhaqiqat, jamiyat taraqqiyotini barcha katta-kichik muammolarining mohiyati va ularning istiqboli masalari dastavval kishilar ongida pishib yetiladi, so‘ngra turmushga tadbiq etiladi. Bu g‘oyalar, qarashlar, bilimlar, tajribalar, tasavvurlar tizimi muayyan vazifalarni bajarishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ygan kishilar tomonidan yaratiladi va amalga oshiriladi. Yangi g‘oyalar, qarashlar asosida amalga oshirilgan faoliyat natijalari ham aqliy umumlashtirilib, to‘laroq, mukammalroq g‘oyalar tizimi yuzaga kelishi uchun imkoniyat yaratiladi.

Xulosa. Erkinlik bu turli xil qarama-qarshi o‘zgarishlarni vujudga keltiradigan dualistik va antinomik tushunchalarni qamrab oladi. Demak, u ongga yetib borganida nafaqat gnoseologik erkinlikka aylanadi, balki shu holatda yo‘q bo‘lib ketish jarayonini boshdan kechirishi ham mumkin. Biroq, ontologik va ekzistentsial jihatdan qaralganda, erkinlik uzoq muddat davom etadi va albatda bardavom bo‘lishi ham mumkin. Lekin erkinlikka ijodiy harakat qilinmasa, u darhol o‘z o‘rnini yo‘qatadi.

Shuning uchun falsafiy tafakkur tarixida erkinlikning o‘zgarishini uning “paydo bo‘lishi” xususiyati sifatida aniq tekshirish juda muhimdir. Erkinlikning o‘zgarishini umuman erkinlikning sifat o‘zgarishini, uning yangi shakllarining paydo bo‘lishini, uning ichki va tashqi ko‘rinishlarining o‘zgarishi bilan bog‘liq turli xil tushunchalarning mavjudligini tavsiflovchi tushuncha sifatida ta’riflash mumkin. Erkinlikning o‘zgarishi - bu falsafiy bilimlarni rivojlantirish jarayonida uning turli shakllari, modifikatsiyalarining namoyon bo‘lishi bilan bog‘liq. Borliqning bir nechta usullari erkinlik va unga xos antinomiyalarni tushunishni ko‘rib chiqadigan keng tushunchalarda ifodalanadi.

Jamiyat hayoti, fan, san’at, madaniyat tarixini o‘rganishda shu narsaga amin bo‘lamizki, qachon va qayerda tafakkur nisbatan erkin rivojlangan bo‘lsa, o‘sha yerda taraqqiyot yuz bergan. Aksincha, qayerda va qachon dogmatizm kuchayib, tafakkurda turg‘unlik boshlangan bo‘lsa, o‘sha yerda ijtimoiy taraqqiyot sekinlashgan, to‘xtagan, hatto ortga ketgan. Buni qadimgi tamaddunlar taqdiri, o‘z xalqimizning necha ming yillik tarixi ham ko‘rsatib turibdi [5, 35].

Erkinlik g‘oyasi falsafaning eng murakkab tushunchalarida biri bo‘lib, u falsafiy bilimning barcha tarkibiy qismlari – ontologiya, gnoseologiya, metodologiya, logika, aksiologiya, etika, estetika va psixologiya bilan o‘zaro bog‘lanadi. Ushbu g‘oyani atroflicha falsafiy tahlil qilish amalda mazkur yo‘nalishlar, tarkibiy qismlar, ilmiy tizimlar tamoyillari va mezonlarini ham nazarda tutib, masalani tadqiq etishni yoki umumiy falsafiy tahlilda turlicha yondashuvlar, nuqtayi nazarlar, tamoyillar mavjudligini ko‘zda tutishini va so‘ng umumlashtirishni taqozo etadi.

Ijtimoiy taraqqiyot darajasi erkinlik darajasini belgilaydi. Chunki erkinlik ijodiy, yaratuvchi, faol, o‘z oldiga qo‘ygan maqsadi sari harakat qiluvchi insonning ehtiyoji bo‘lib, uning tabiati bilan bog‘liqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Mustaqillikning 28 yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi nutqi. https://president.uz/uz/lists/view/2846

2. A.Ibrohimov, X.Sultonov, N.Jo‘rayev. Vatan tuyg‘usi. – T.: O‘zbekiston, 1997. B – 282.

3. «Летиратурная» газета. 1989 г, №-29.

4. A.Ibrohimov, X.Sultonov, N.Jo‘rayev. Vatan tuyg‘usi. – T.: O‘zbekiston, 1997. – B. 353.

5. Erkayev A. Tafakkur erkinligi. – T.: Ma’naviyat, 2007. – 35 b.

6. Tursinkulov N. Oliy ta’lim tizimini isloh qilish davr talabi: muammo va yechimlar / Архив научных исследований. 2022. 2(1).

7. Tursinkulov N. A. Erkinlik g‘oyasining falsafiy asoslari / Academic research in educational sciences. 2021. 2(6). – B. 831-838.

BOYOVUT-4 SOVXOZIGA RAHBARLIK QILGAN USMON YUSUPOV FAOLIYATINING O‘ZIGA XOSLIGI

Raxmon Rashidovich Muxammadiyev, O‘zbekiston Milliy universiteti katta o‘qituvchisi, tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
e-mail: m.raxmon@nuu.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada hozirda Sirdaryo viloyati, sovet yillarida esa Toshkent viloyatiga qarashli bo‘lgan, 1955-1960-yillarda Boyovut-4 sovxoziga direktorlik qilgan Usmon Yusupovning faoliyati, u tomonidan sovxozda paxta yetishtirishni ko‘paytirish, davlatga paxta topshirish rejasini bajarish borasida amalga oshirilgan ishlar, shuningdek aholi turmush farovonligini yaxshilash va buning ortidan mehnat unumdorligini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar to‘g‘risida ma’lumot berilgan.

Kalit so‘zlar: Boyovut-4, Usmon Yusupov, irrigatsiya, paxta, Mirzacho‘l, “Golodnostepstroy”, dehqonchilik, sho‘rxok yer, aholi.

СПЕЦИФИКА ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УСМАНА ЮСУПОВА, ВОЗГЛАВЛЯВШЕГО СОВХОЗ «БАЯУТ-4»

Аннотация. В данной статье дана информацию деятельность Усмана Юсупова, который в 1955-1960 годах был директором совхоза Баяут-4, сейчас в составе Сырдарьинской области, а в советские годы принадлежала Ташкентской области, проделанная им работа по увеличению выращивания хлопка в совхозе, выполнение плана по передаче хлопка государству, а также меры, направленные на улучшение благосостояния населения и последующее повышение производительности труда.

Ключевые слова: Баяут-4, Усман Юсупов, ирригация, хлопок, Мирзачул, «Голодностепстрой», земледелие, засоленные земли, население.

THE SPECIFICS OF THE ACTIVITIES OF USMAN YUSUPOV, WHO HEADED THE STATE FARM “BAYAUT-4”

Annotation. This article provides information about the activities of Usman Yusupov, who in 1955-1960 was the director of the Bayaut-4 state farm, now part of the Syrdarya region, and in the Soviet years belonged to the Tashkent region, the work he did to increase the cultivation of cotton on the state farm, the implementation of the transfer plan cotton to the state, as well as measures aimed at improving the welfare of the population and the subsequent increase in labor productivity.

Keywords: Bayaut-4, Usman Yusupov, irrigation, cotton, Mirzachul, Golodnostepstroy, agriculture, saline lands, population.

Кириш. 1937-1950 yillrda O‘zbekiston SSR rahbari bo‘lgan Usmon Yusupovning mehnat faoliyatida Sirdaryo viloyati Boyovut tumanidagi hozirgi “Hosilobod”, “Yangiobod”, “Bunyodkor” va “Mirishkor” mahallalari hududidagi sobiq “Boyovut-4” sovxozi bilan bog‘liq sahifa ham bor. Ya’ni u kishi mazkur xo‘jalikka 1955-1960 yillar davomida besh yil rahbarlik qilgan. Usmon Yusupovning eng avvalo xalqning yashash turmushini yaxshilashga katta e’tibor qaratgani hali-hamon bu yerda yashovchi aholi tomonidan yaxshi xotiralar bilan yodga olinadi. Hududda yashovchi yoshi ulug‘ insonlar u kishini hurmat bilan “Usmon ota” deb eslashadi. Bundan tashqari Sirdaryo viloyatining Boyovut tumani tarkibiga kiruvchi shaharchalardan biri Usmon Yusupovni sharafiga Usmonobod deb ataladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Usmon Yusupovning Boyovut-4 sovxoziga rahbarlik qilgan yillardagi faoliyati haqida sovet davri va mustaqillik yillarida bir qator tadqiqotchilar tomonidan maqola va kitoblar chop etilgan. Jumladan sovet davriga oid T. Jamolov [2], B. Reskov, G. Sedov [3] tomonidan yozilgan kitoblarda Usmon Yusupovning Boyovut-4 sovxozida paxtachilikni rivojlantirish va xalq turmush sharoitini yaxshilash borasida amalga oshirgan ishlari batafsil yoritilgan. Mustaqillik yillarida Usmon Yusupovning siyosiy rahbarlik faoliyati, jumladan Boyovut sovxoziga direktorlik qilgan yillari haqida Q.Rajabov [1], A.Abdurazzoqov [8] o‘z tadqiqotlarida xolisona ma’lumotlar berishgan. Usmon Yusupovning Boyovut-4 sovxoziga rahbarlik qilgan 1955-1960-yillarga oid ma’lumotlar “Qizil O‘zbekiston” [7], “Pravda Vostoka” [10] kabi davriy matbuot nashrlarida ham keng yoritilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada umum qabul qilingan usullar tarixiy tahlil, xronologik ketma-ketlik tamoyillari asosida Usmon Yusupovning Boyovut-4 sovxoziga rahbarlik qilgan yillardagi faoliyati va u tomonidan amalga oshirilgan ishlar bayon qilingan.

Tahlil va natijalar. 1954-yil 18-dekabrda KPSS Markaziy Komiteti birinchi sekretari Nikita Xrushchyov boshchiligida Toshkentda shoshilinch ravishda yig‘ilish o‘tkazilib, unda 54 yoshli Usmon Yusupov milliy manfaatlarni o‘ylash, markaz topshiriqlarini bajarmaslikda ayblanib, O‘zbekiston SSR Ministrlar Sovetining raisi lavozimidan olib tashlanadi hamda keyinchalik u Mirzacho‘ldagi “Boyovut-4” sovxoziga direktor qilib yuboriladi [1, 223].

1955-yilning fevral oyida Boyovut-4 sovxozida direktorlik lavozimiga kirishgan Usmon Yusupov oldida bir qator hal qilinishi kerak bo‘lgan muammolar mavjud edi. Sovxoz xo‘jaligi respublika bo‘yicha oxirgi o‘rinlardan birida bo‘lib, foydalaniladigan yerlarning 60 foizi sho‘rlanib, paxta ekish, dehqonchilik qilish uchun yaroqsiz holatga kelib qolgan, bu yerda yashovchi aholining turmush sharoiti ham og‘ir bo‘lib, bu muammolarning barchasini hal etish uchun Usmon Yusupovdan tashkilotchilik mahorati va sabr matonat talab etilardi [2, 14].

Usmon Yusupov Boyovut-4 sovxozida sho‘r bosgan yerlarni meliorativ holatini yaxshilash, yetishtiriladigan paxta hosilini ko‘paytirish borasida bir qancha

chora tadbirlarni amalga oshirgan. Jumladan, sho‘r bosgan yerlarni yaroqli holatga keltirish uchun bunday yerlarga sholi ekishni joriy qilgan. Buning uchun Boyovut-4 sovxoziga Farg‘ona vodiysi va Xorazm viloyati kolxozlaridan mutaxassis sholikorlar taklif qilinib ularning ish tajribasi mahalliy ishchi-dehqonlarga o‘rgatilgan. Ushbu tajriba sho‘r bosgan yerlarda yaxshi samara berishi o‘z isbotini topgach, oradan bir necha yil o‘tib O‘zbekiston SSR Ministrlar Sovetining “Sho‘r bosgan yerlarga dastlab sholi ekib, so‘ngra paxta yetishtirish to‘g‘risida” ko‘rsatmasi qabul qilingan [3, 244].

Boyovut-4 sovxozida ishchi kuchining yetishmasligi minglab gektar yerdagi paxtani yoz oylarida sug‘orish ishlarini qiyinlashtirardi. Bunga yechim topish uchun Usmon Yusupov Toshkent irrigatsiya institutining dotsenti Grigoriy Xorst bilan sovxozning paxta dalalarida sug‘orish tizimini yaxshilash bo‘yicha tadqiqotlar olib borgan. O‘rganishlar natijasida cho‘l sharoitida paxtani sug‘orish uchun o‘q ariq olishdan voz kechish va paxta qatorlarini bevosita kanaldan suv ichadigan taqsimlovchi jo‘yaklar guruhi bilan almashtirish kerak degan xulosa kelishgan. Bu haqda tadqiqot natijalari sifatida “O‘zbekiston sosialistik qishloq xo‘jaligi” jurnalining 1956-yildagi o‘n birinchi sonida “Mirzacho‘lda g‘czani sug‘orishni rasionalizatsiya qilish yo‘llari” nomli maqola e’lon qilingan [4, 76].

Oradan bir yildan ko‘proq vaqt o‘tib, 1958-yil 26-iyunda O‘zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo‘mitasining Pleniumida “Respublika kolxoz va sovxozlarida g‘o‘zaning rivojlanishidagi qoloqlikni tugatish tadbirlari to‘g‘risida” qaror qabul qilinadi. Unda 1957-yilda yaxshi natija bergan paxta dalalarini taqsimlovchi jo‘yaklar orqali sug‘orishni tashkil qilish, yaxlit dalalarni o‘q ariqlar orqali bo‘lib-bo‘lib sug‘orish kabi qiyin va zararli tajribadan voz kechish ko‘rsatilgan [5]. Mana shu kabi faktlar Usmon Yusupovni qishloq xo‘jaligi xususan, paxtachilikda ma’lum bir tajribaga ega rahbar bo‘lganligidan dalolat beradi.

Boyovut-4 sovxozida aholining turmush sharoitini yaxshilash uchun birinchi navbatda yo‘l, uy-joy, maktab va shifoxona qurish ishlarini amalga oshirish lozim edi. Usmon Yusupov o‘sha vaqtlarda “Golodnostepstroy” boshqarmasi boshlig‘i A. A. Sarkisovdan yordam olib, sovxozdagi odamlarni hasharga uyushtirgan holda asosiy tuproq yo‘llarni tosh-shag‘alli qilib ta’mirlatishga erishgan [6, 25]. Yo‘l va sharoitning yaxshilanib borishi ortidan sovxozga qo‘shni kolxoz va tumanlardan dehqonchilik va paxta yetishtirishda asosiy ishchi kuchi bo‘lgan yangi oilalarni ko‘chib kelishi ko‘paygan. 1958-yil 11-iyunda “Qizil O‘zbekiston” gazetasida jurnalist B. Mahmudovning “Mirzacho‘l qurilishlarini tezlashtirish kerak” sarlavhali maqolasi e’lon qilingan. Unda respublikadagi ba’zi ministrliklar, idoralar va tashkilotlar Mirzacho‘lda bo‘layotgan qurilishlarga befarq qarab, bu muhim ishlarni sun’iy ravishda kechiktirayotganligi, O‘zbekiston SSR Avtomobil transporti va tosh yo‘llar ministrligi, respublika Madaniyat, Maorif, Sog‘liqni saqlash ministrliklari e’tiborsizligi orqasidan Mirzacho‘ldagi sovxozlarning markazlarida kinoteatrlar, klublar, maktablar, kasalxonalar, bolalar bog‘chalari, tug‘ruqxonalar qurilishlari juda sekin olib borilayotganligi ta’kidlangan [7]. Ushbu ma’lumotlar Usmon Yusupovni Mirzacho‘lni o‘zlashtirilayotgan hududlaridan biridagi sharoiti og‘ir sovxozga rahbar qilib yuborilganligidan dalolat beradi.

1958-yil yoz oylarining oxirida Boyovut-4 sovxoziga Forish tumanidan 100 ta xo‘jalik ko‘chib kelgan. Ko‘chib kelgan odamlar o‘zlari hashar yo‘li bilan xom g‘ishtdan uylar qurishgan, ammo yog‘och va taxta bo‘lmaganligi uchun tomlarni yopishni iloji bo‘lmagan. Qurilish materiallari so‘rab tuman, viloyat qurilish bo‘limlari, partiya tashkilotlariga qilingan murojaatlar ba’zi bir shaxsiy kelishmovchiliklar tufayli turli bahonalar bilan kechiktirib kelingan. Mana shunday bir vaziyatda Usmon Yusupov shaxsan o‘zi Toshkentda yuqori lavozimda ishlovchi eski tanishlari orqali yog‘och-taxta ortilgan besh vagon yukni sovxozga olib kelgan [8, 41]. Shuningdek, Usmon Yusupov Boyovut-4 sovxoziga rahbar bo‘lib kelgan paytda xo‘jalikni idorasi xom g‘isht va paxsadan qurilgan edi. Usmon Yusupov Yangiyo‘l shahridagi pishiq g‘isht zavodidan g‘isht olib keldirib, sovxoz uchun yangi idora binosi, maktab, bog‘cha va klub qurdirgan.

Usmon Yusupov Boyovut-4 sovxozini ilg‘or xo‘jaliklar qatoriga qo‘shish uchun ahvol og‘ir, ishchi kuchi kam bo‘lgan murakkab bir sharoitda sovxozda mexanizatorlar tayyorlash, ish unumdorligini oshirishda texnikadan samarali foydalanishni tashkil qilgan. Bu rejalarni bajarish uchun 1959 yilda sovxozdagi ekin maydoni 200 gektardan ortiq bo‘lgan bo‘limlarga bittadan DT-54 traktori biriktirib berilgan. Shuningdek, o‘z yeridan yuqori paxta hosili yetishtirgan bo‘limlarga shaxsiy xo‘jalikdagi chorva mollari uchun beda ekishga ham ruxsat berilgan [9, 274].

1959 yil 8 aprelda Toshkent viloyat partiya qo‘mitasining plenumida nutq so‘zlagan Usmon Yusupov ishchi va bo‘limlarga ularning bajargan ishlariga qarab haq to‘lash, mehnat unumdorligini oshirish uchun paxta ekish va terishda qishloq xo‘jaligi texnikalardan samarali foydalanish, buning uchun MTSlar hisobidagi traktorlarni bo‘limlarni o‘ziga mexanizatorlar bilan birgalikda biriktirib berish hamda ish sifatiga qarab to‘lanadigan pul miqdorini oshirib borishni taklif qiladi [10].Usmon Yusupov Boyovut-4 sovxozida besh yil direktor bo‘lib ishlagan. Shu vaqt ichida u sovxoz ishchi-dehqonlari bilan birgalikda katta yutuqlarni qo‘lga kiritgan. Jumladan, Usmon Yusupov Boyovut-4 ga direktor qilib yuborilgan dastlabki paytda sovxoz qoramol fermasida 29 bosh sog‘in sigir bo‘lgan bo‘lsa, nafaqa chiqib bu yerdan ketayotgan paytda sog‘iladigan sigirlar 300 boshni tashkil qilgan. Eng katta yutuqlar shubhasiz, paxta yetishtirishda qo‘lga kiritilgan. Boyovut-4 sovxozi ham Usmon Yusupov rahbarlik qilgan yillarda respublikaning boshqa xo‘jaliklari singari belgilangan rejalarni ket-ketma bajara boshlagan. 1960-yilning sentyabr oyida Usmon Yusupov boshchiligidagi sovxoz mehnatkashlarining samarali mehnatlari evaziga Boyovut rayoni yig‘im-terimda eng yuqori ko‘rsatkichga erishib, respublika ko‘chma Qizil bayrog‘ini qo‘lga kiritgan [11]. Uning bu yutuqlari inobatga olingan holda O‘zbekiston SSR Ministrlar Sovetining qarori bilan faxriy yorliq va “Rekord” rusumli radioapparat bilan mukofotlangan [12, 259].

Sovxoz uchun bir qancha samarali ishlarni amalga oshirgan va qolaversa, el-yurtimiz manfaaatlari yo‘lida sidqidildan xizmat qilgan xalqimizning fidoyi farzandi Usmon Yusupov xotirasini abadiylashtirish maqsadida, respublika hukumatining ko‘rsatmasi bilan 2020 yil 5 noyabrda u rahbarlik qilgan Boyovut-4

sovxozi tarkibiga kiruvchi “Hosilobod” mahalla fuqarolar yig‘ini hududida 8-gektarlik Usmon Yusupov nomi bilan ataluvchi xotira majmuasi barpo etildi [13].

Uzumzor. Usmon Yusupov va sohibkor bog‘bon Rizamat ota Musamuxamedov. Boyovut-4 sovxozi, 1959-yil. (Usmon Yusupov uy-muzeyi arxividan).

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, Usmon Yusupov respublika va ittifoq miqyosidagi rahbarlikdan tushurilib, iqtisodiy jihatdan ancha orqada bo‘lgan Boyovut-4 sovxoziga direktor bo‘lib kelganda, bu yerda yashayotgan odamlarning yaxshi sharoitlarda ishlash, mehnatga yarasha haq olish kabi umidlari ushalishi qiyin bir orzuga o‘xshagan. Ammo, qoloq bir sovxozga rahbar bo‘lgan Usmon Yusupov bejizga ittifoq darajasidagi lavozimlarda ishlamaganligini isboti sifatida o‘z uddaburonligi va qolaversa, bu yerdagi mehnatkash aholining qo‘llab-quvvatlovi bilan Boyovut 4 sovxozini 1950-yillarning oxirida respublikaning ilg‘or xo‘jaliklaridan biriga aylantirishga muvaffaq bo‘lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdurazzoqov A. Abadiy barhayot siymolar. – Toshkent: “Turon-Iqbol”, 2019. – B. 41.
2. Jamolov T. Mirzacho‘l: kecha, bugun, erta. – Toshkent: Mehnat, 1987. – B. 14.
3. Jamolov T. Mirzacho‘l: kecha, bugun, erta. – Toshkent: Mehnat, 1987. – B. 25.
4. Qizil O‘zbekiston. 11 iyun 1958 yil. №135.
5. Qizil O‘zbekiston. 27 iyun 1958 yil. № 149.
6. Pravda Vostoka. 10 aprelya, 1959 goda. №84.
7. Ресков Б., Седов Г. Усман Юсупов: Жизнь замечательных людей: Серия биографий. – Москва: Молодая гвардия, 1976. – С. 244.

8. O‘zbekiston SSR rahbariyatining ijtimoiy va siyosiy faoliyati (1945-1983 yillar). Mas’ul muharrir: Q. Rajabov. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi “Fan” nashriyoti davlat korxonasi, 2020. – B. 223.

9. Юсупов У. Избранные труды. Том III. – Ташкент: Узбекистан, 1984. – С. 274.

10. Юсупов У.Ю., Хорст Г.А. «Пути рационализации полива хлопчатника в Голодной степи» // Социалистической сельской хозяйство Узбекистана, 1956. № 11. – С. 76.

11. https://daryo.uz/k/2020/11/06/boyovutda-usmon-yusupovga-byust-ornatildi

12. https://farhaqiqat.uz/?p=16669

SAMARQAND VILOYATI AHOLISI: MILLIY TARKIB VA TOLERANTLIK (XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida)

Xolxujayeva Yulduz Uralboyevna, SamDU Kattaqo‘rg‘on filiali tadqiqotchisi
e-mail: Xolxujayeva91@mail.ru

Annotatsiya. Markaziy Osiyo tarixiy taraqqiyot bosqichlarida Sharq va G‘arb mamlakatlarining o‘zaro siyosiy, iqtisodiy, madaniy munosabatlarida ko‘prik vazifasini o‘tagan va ushbu mintaqa xalqlarining umumbashariy aloqalarida o‘ziga xos o‘rinni egallaydi. O‘zbekiston turli davrlarda boshqa mintaqalardan ko‘chib kelganlarning e’tiborini o‘ziga tortgan. Buning natijasi o‘laroq, uzoq davom etgan tarixiy jarayonlar davomida O‘zbekiston aholisining xilma-xil etnik tarkibi shakllandi. Mustamlaka sharoitda Turkistonda vujudga kelgan ko‘pmillatlilikning mohiyati, bag‘rikenglik masalalarini tadqiq etish O‘zbekistonning mustamlaka davr tarixini yangi ma’lumotlar bilan to‘ldirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, o‘lkadagi turli xalqlarning o‘zaro munosabatlarini yoritish hozirgi davrda O‘zbekiston xalqini boshqa xalqlar bilan do‘stlik aloqalarini mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: Turkiston o‘lkasi, tarixiy jarayonlar, Rossiya imperiyasining mustamlaka siyosati, Turkiston viloyati, O‘zbekiston aholisining xilma-xil etnik tarkibi, o‘troq va ko‘chmanchi aholi, xorij fuqarolarining joylashuvi, savdogarlar, sanoatchilar, kapitalistlar, ijtimoiy-siyosiy jarayonlar.

НАСЕЛЕНИЕ САМАРКАНДСКОЙ ОБЛАСТИ: НАЦИОНАЛЬНЫЙ СОСТАВ И ТОЛЕРАНТНОСТЬ (в конце XIX – начале XX веков)

Аннотация. На этапах исторического развития Центральная Азия служила мостом во взаимныхполитических, экономических и культурныхсвязях стран Востока и Запада, занимает особое место в мировых отношениях народов этого региона. Узбекистан в разное время привлекал внимание выходцев из других регионов. В результате в ходе длительных исторических процессов сформировался пестрый этнический состав населения Узбекистана. Исследование сути проблем полиэтничности и толерантности, возникших в Туркестане в колониальных условиях, служит наполнению новой информацией истории колониального периода Узбекистана. В то же время освещение взаимоотношений разных народов страны имеет большое значение в укреплении дружеских отношений народа Узбекистана с другими народами.

Ключевые слова: Земля Туркестанская, исторические процессы, колониальная политика Российской империи, пестрый этнический состав

населения Туркестанской области, Узбекистана, оседлое и кочевое население, размещение иностранных граждан, купцов, промышленников, капиталистов, общественно-политические процессы.

THE POPULATION OF THE SAMARKAND REGION: NATIONAL COMPOSITION AND TOLERANCE (in the late XIX – early XX centuries)

Abstract. During the stages of historical development, Central Asia served as a bridge in the mutual political, economic, and cultural relations of Eastern and Western countries, and occupies a special place in the global relations of the peoples of this region. Uzbekistan attracted the attention of immigrants from other regions at different times. As a result, a diverse ethnic composition of the population of Uzbekistan was formed during long historical processes. Researching the nature of the multi-ethnicity and tolerance issues that arose in Turkestan under the colonial conditions serves to fill the history of the colonial period of Uzbekistan with new information. At the same time, highlighting the mutual relations of different peoples in the country is important in strengthening the friendly relations of the people of Uzbekistan with other peoples.

Keywords: The land of Turkestan, historical processes, the colonial policy of the Russian Empire, the diverse ethnic composition of the population of Turkestan region, Uzbekistan, settled and nomadic population, the location of foreign citizens, merchants, industrialists, capitalists, socio-political processes.

Kirish. Markaziy Osiyo tarixiy taraqqiyot bosqichlarida Sharq va G‘arb mamlakatlarining o‘zaro siyosiy, iqtisodiy, madaniy munosabatlarida ko‘prik vazifasini o‘tagan va ushbu mintaqa xalqlarining umumbashariy aloqalarida o‘ziga xos o‘rinni egallaydi. Ayniqsa, qulay geografik xududda joylashgan va serhosil tabiiy iqlim sharoitiga ega bo‘lgan O‘zbekiston turli davrlarda boshqa mintaqalardan ko‘chib kelganlarning e’tiborini o‘ziga tortgan . Buning natijasi o‘laroq, uzoq davom etgan tarixiy jarayonlar davomida O‘zbekiston aholisining xilma-xil etnik tarkibi shakllandi.

Mustamlaka sharoitda Turkistonda vujudga kelgan ko‘pmillatlilikning mohiyati, bag‘rikenglik masalalarini tadqiq etish O‘zbekistonning mustamlaka davr tarixini yangi ma’lumotlar bilan to‘ldirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, o‘lkadagi turli xalqlarning o‘zaro munosabatlarini yoritish hozirgi davrda O‘zbekiston xalqini boshqa xalqlar bilan do‘stlik aloqalarini mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Asosiy qism. Rossiya imperiyasining mustamlaka siyosati natijasi Turkiston o‘lkasida sun’iy ko‘pmillatlilikni shakllanishiga turtki berdi. Xususan, bosqichlar bilan amalga oshirilgan ko‘chirish siyosati, shuningdek, migratsiya va boshqa omillar o‘lka aholisi milliy tarkibida sezilarli o‘zgarishlarga sabab bo‘ldi. Bu holatga Turkistonda 1897-yil kuzida o‘tkazilgan birinchi umumiy aholi ro‘yxati ma’lumotlari aniqlik kiritadi. Shunga ko‘ra, o‘lkada yashovchi 5,3 mln. aholidan o‘zbeklar 35,77 %, qozoqlar va qirg‘izlar 44,36 %, tojiklar 6,73 %, turkmanlar 4,98

%, ruslar 3,75 %, qoraqalpoqlar 2,26 % va boshqa millatlar 2,15 % ni tashkil etgan. Turkistonga chetdan kelib istiqomat qilayotganlar orasida Volga bo‘yidan kelganlar 9236 kishi, Rossiyaning Markaziy Yevropa qismidan kelganlar 7385 kishi, Uraldan kelganlar 7360 kishi, imperiya janubidan kelganlar esa 7068 nafar bo‘lgan [1, str. 82-89]. Xullas, hozirgi O‘zbekiston hududida tub joy aholidan tashqari boshqa xalqlar vakillarining guruhlari ham yashar edi. Ularning bir qismi o‘lkaga qadim zamonlarda kelib qolgan arablar, eroniylar, lo‘lilar, afg‘onlar bo‘lsa, boshqalari
XX asr boshlarida ko‘chib kelgan etnoslarning vakillari edi.

O‘lkada etnik xilma-xillik holati ayniqsa, aholi zich joylashgan Farg‘ona, Zarafshon singari vohalarda yorqin kuzatilgan. Jumladan, Samarqand viloyati aholisi bu davrda milliy va etnik xilma-xillik, xalqlarning integratsiyalashuvi alomatlari bo‘yicha yetakchi o‘rinda turgan. Samarqand viloyati misolida aholi milliy tarkibi va tolerantlik masalalari tahlili o‘lkadagi shu jarayonlarga ma’lum darajada aniqlik kiritadi.

1872-yilda Zarafshon okrugida jami aholi soni 280.950 ming kishini tashkil etgan bo‘lsa, 1886-yildan so‘ng okrugning viloyatga aylantirilishi va unga boshqa tumanlarning qo‘shilishi natijasida 1897-yilga kelib, viloyat aholisi 860.021 ming nafardan iborat bo‘lgan [2, str. 2]. Samarqand viloyati aholisining asosini o‘zbeklar, tojiklar so‘ngra yaxudiylar, arablar, forslar, lo‘lilar, afg‘onlar, qipchoqlar, hindlar tashkil etgan bo‘lsa, keyinchalik Rossiyaning Yevropa qismi, Volgabo‘yi, Sibir va Kavkaz hamda boshqa mintaqadagi migrantlarning ko‘chirib keltirilishi bilan aholi etnik tarkibi turlicha bo‘lib bordi. Viloyatdagi tub xalqlarning umumiy soni 1889-yili – 707.674 ming, 1897-yili – 840.077 ming, 1914-yilda – 904.960 ming kishi bo‘lgan. Keyingi o‘rinda ukrain va beloruslarni o‘z ichiga olgan rus aholisining umumiy soni 1889-yili – 10169 ming, 1897-yili – 14.006 ming, va 1910 – 22.929 mingni tashkil etgan [3. – S. 11].

1897-yilga kelib viloyatda 20 dan ziyod millat vakillari istiqomat qilgan bo‘lib, bu tarkib imperiyaning milliy hududlaridan kirib kelgan boshqird, armani, gruzin, litvalik va latishlar, polyak, moldavan, fransuz, italyan, nemis hamda sharq mamlakatlari vakillari hisobiga ko‘paygan. Shuni ta’kidlash lozimki, XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida Rossiya imperiyasi o‘lkani bosib olib mustamlakachilik siyosatini yurita boshlashi sababli, sharqiy slavyan diasporasi (ruslar, ukrainlar, beloruslar) faol tarzda tashkil topa boshladi. Bu holatga aholini ko‘chirish siyosati bosqichlarining ta’siri sezilarli bo‘ldi.

Aholi etnik tarkibining xilma-xilligi diniy manzaraning ham turlicha bo‘lishiga olib keldi. Misol uchun, 1900-yilda viloyat aholisi diniy e’tiqodi bo‘yicha musulmonlar, pravoslav, yahudiy, armangrigoryan, katolik, protestant, butparast singarilardan iborat bo‘lgan [4.5. № 5].

Viloyat markazi hisoblangan Samarqand shahri asosiy siyosiy-ma’muriy hamda iqtisodiy markaz bo‘lganligi uchun bu yerga ko‘chib keluvchilar soni yildan-yilga ortib bordi. Bu holat ayniqsa, shaharning rus aholisi uchun tashkil etilgan «Yangi shahar» qismida yaqqol namoyon bo‘ladi. Agar 1870-yilda bu qismda aholi soni

30-40 ming oralig‘ida bo‘lgan bo‘lsa, 1897 yilda 55.128 ming nafarni va 1914-yilda esa 97.530 ming kishini tashkil etgan [6.S.2; 7.R.230]. «Yangi shahar»lardan tashqari, ko‘chirib keltirilgan Rossiya fuqarolari uchun maxsus posyolkalar ham tashkil etilgan. 1886 yilda viloyatga rus aholisini ko‘chirib keltirish boshlangan edi. 1886 yilda posyolkalar soni 4 ta bo‘lgan, 1898 yilda 9 ta va 1910 yilda esa ularning soni 11taga yetadi[8.S.32; 9.S.5]. Biroq o‘rnatilgan tartibga ko‘ra, tub joyli mahalliy aholiga ko‘chirilganlar posyolkasi va hatto shaharlarning “rus qism”ida joylashish ta’qiqlangan edi.

Samarqand viloyatida aholi yashash tarziga ko‘ra o‘troq, yarim o‘troq va ko‘chmanchilik yashash holatiga ega bo‘lgan. Viloyatning qishloq joylarida aholining 84,26 % va shaharlarda esa 15,733 % yashagan [10.C.24.]. Ko‘chmanchilar viloyatning asosan, Xo‘jand, Jizzax va qisman Kattaqo‘rg‘on uyezdida istiqomat qilganlar. Ko‘chmanchilarning asosiy qismini qozoqlar tashkil etgan bo‘lib, viloyatda 1872 yilda ular butun aholining 0,26 % ini, 1888 yilda 2.85 %ni, 1911 yilga kelib esa, 8.15 %ini tashkil etgan [11.C.8.12.v.7]. Bu ma’lumotlarda raqamlar sonining ortib borishi, ya’ni ko‘chmanchi aholi sonining ko‘payib borishidan darak bersa-da, XX asr boshlariga kelib ko‘chmanchi aholi o‘rtasida yarim o‘troqlashish yoki o‘troqlashish holati kuchayib borgan.

Viloyatning shahar va qishloqlarda istiqomat qilgan turli milliy guruhlarning shug‘ullangan mashg‘ulot turlari ham bir-biridan farq qilgan. Shaharlarda asosiy ma’muriy boshqaruv markazi, savdo, hunarmandchilik, sanoat, ishlab chiqarish va turli xizmat ko‘rsatish ob’yektlari mavjud bo‘lganligi bois, bu yerda turli kasbdagi xizmatchilar, amaldorlar, savdogarlar, hunarmadlar, diniy vakillar va qisman dehqonlar yashagan. Qishloqlarda yashagan aholi tabaqalari esa, asosan, qishloq xo‘jaligi tarmoqlari hisoblangan dehqonchilik, chorvachilik, bog‘dorchilik, shuningdek, qisman hunarmandchilik, savdo va boshqa kasblar bilan mashg‘ul bo‘lganlar. Bu davrda ijtimoiy qatlamlar tarkibi tahlil etilar ekan, an’anaviy jamiyat uchun mutloqo yot bo‘lgan yangi tarkib, ya’ni aynan Rossiya jamiyatiga xos tabaqalanishni ifoda etgan: naslli va shaxsiy dvoryanlar va fuqorolar, savdogar va мещанlar, harbiylar, rus dehqonlari va kazaklar, xorij fuqorolaridan iborat tarkib qaror topganligini kuzatish mumkin. O‘lkaning harbiy boshqaruvga asoslangani maxsus harbiylar guruhini shakllantirdi va ularning oilalari bilan joylashuviga imkon yaratdi. Ko‘chirish siyosati natijasi o‘laroq, rus dehqonlari soni o‘sib bordi shuningdek, viloyatga xorij fuqarolarining joylashuvi ortib borganligini ko‘rish mumkin.

Qayd etish lozimki, ayrim rus tadqiqotchilari imperiyaning O‘rta Osiyoda olib borilgan milliy siyosati zamirida mahalliy tartiblarni saqlash, mahalliy elitaning muayyan mustaqilligini qoldirish bilan bog‘liq ijobiy jihatlarini ko‘rsatishadi. Shuningdek, imperiya xalqlari huquqlarini kamsitish milliy yoki konfessional jihatdan emas, balki siyosiy sodiqlik, ya’ni “rus davlatchiligi g‘oyasi”ga xizmat qilish darajasiga qarab amal qilinganligi, xristian bo‘lmaganlarning ham huquq va imtiyozlari bo‘lganligini asoslashga harakat qilishadi [13.S.121]. Biroq bu fikrga to‘liq qo‘shilib bo‘lmaydi. Chunki 1897-yilgi aholini ro‘yxatga olish ma’lumotlari tahlili rus ma’muriyati tomonidan ilgarigi (xonliklar davridagi) an’anaviy jamiyat

ijtimoiy tuzilmasi e’tirof etilmaganligini ko‘rsatadi. Shunga ko‘ra, ushbu ro‘yxatda faqat rus fuqarolari tabaqalarga bo‘lingan holda, mahalliy aholi faqat «inorodsы» («yot kishilar») degan umumiy bir ijtimoiy toifaga ajratilgan edi.Imperiyaning o‘lkada olib borgan mustamlaka siyosatiga qaramasdan, o‘lka tub joy xalqlari o‘z bag‘rikengligi, ochiq ko‘ngilliligi bilan xududga kelgan turli etnoslar bilan hamjihat munosabatlar olib borganlar. Bu holatga ko‘petnosli Samarqand viloyati yorqin misol bo‘la oladi. Turkiston general-gubernatorligining yirik siyosiy-iqtisodiy markazlaridan biri hisoblangan Samarqandga XIX asr oxirida Rossiyadan kapitalistik munosabatlari jadal sur’atda kirib keladi. Viloyatga kirib kelgan kapitalistik munosabatlar viloyatdan ko‘ra, metropoliyaning iqtisodiy taraqqiyoti uchun katta ahamiyatga ega bo‘lsa-da, viloyat muayyan darajada ijtimoiy-iqtisodiy transformatsiyalarni boshidan kechirdi. Jumladan, yangi tovar-pul munosabatlari, savdo-sanoat, zavod va temir yo‘llarning qurilishi, pochta va telegraf aloqalarining yo‘lga qo‘yilishi, boshqa tomondan esa aholining turmush madaniyati, dunyoqarashi va boshqa sohalarda yangi jihatlarning qaror topishi shular jumlasidan sanaladi.

Bu transformatsiyalarning yana bir ahamiyati - tub joy aholi bilan o‘lkaga kirib kelgan rus va xorijlik xalqlar o‘rtasida yangi do‘stona munosabatlar rivojiga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. Bu munosabatlar, bir tomondan, savdo, sanoat, ishlab chiqarish kabi sohalardagi hamjihatlikda namoyon bo‘lsa, boshqa tomondan bu xalqlarning turmush-tarzi, kasb-kori va mashg‘ulotlarida integratsiyalashuvga olib keldi. Hududga ko‘chib kelgan rus va rusiyzabon aholi mahalliy aholining qishloq xo‘jaligi sohasida orttirilgan tajribalari bilan tanishgan bo‘lsa, yangicha iqtisodiy munosabatlarga jalb etilgan mahalliy aholi vakillari ham ulardan yangi kasb va mashg‘ulotlarni o‘zlashtirib bordilar. Natijada bu ular o‘rtasida o‘zaro foyda keltirgan tolerantlik, ya’ni bag‘rikenglik munosabatlarni o‘rnatdi. Tadqiqotchilar qayd etganidek, do‘stlik uchun birinchi qadamni ko‘p hollarda mahalliy millat kishilari qo‘yganlar. Bu xalqlar o‘rtasida jiddiy ziddiyatlar deyarli kam bo‘lgan, bu holat faqat ayrim hollarda xususiy shaxslar o‘rtasida ro‘y bergan [14.S.144].

Xalqlar o‘rtasida yo‘lga qo‘yilgan hamjihat munosabatlarni iqtisodiy aloqalardan boshlab tahlil etadigan bo‘lsak, Rossiya imperiyasining o‘lkada savdo va sanoat sohasidagi siyosatidan hukmron doiralardan tashqari, tobora rivojlanib, kuchga kirib borayotgan rus burjuaziyasi ham manfaatdor bo‘lgan. Shu boisdan, o‘lkada rus va xorij savdogarlari, sanoatchilar, kapitalistlar uchun qulay sharoit yaratib berishga harakat qilingan va ular har jihatdan qo‘llab-quvvatlangan. Chunki o‘lkaning xom ashyo bazasi va arzon ishchi kuchiga ega ekanligi imperiyani daromadni har tomondan ko‘paytirishga undagan edi.

Bank muassasalarining ochilishi Rossiya savdo va sanoat kapitalining kirib kelishini kuchaytirish bilan birgalikda, turli rus, xorij savdo va sanoat firmalariga qarashli bo‘lim va idoralar tashkil topib bordi. Jumladan, Samarqandda Xludov, I. Pervushin, Mindor, «Katta Yaroslavl manufakturasi», «Aka-uka Vadyayevlar», «Yu.Davidov savdo uyi», «Aka-uka Shlossberglar», «I.K.Poznanskiy» kabi savdo uylari, firmalar, shirkat va aksionerlik jamiyalari tashkil etildi. Bunday firma, jamiyatlarda yirik rus ishbilarmonlari qatorida D.Filatov, N. Ivanov, aka-uka Xludovlar, I.Pervushin va boshqalar faol harakat olib borgan. Ta’kidlash lozim,

Rossiyaning bank va savdo kapitalining rivojlanishida mahalliy savdo kapitali va daromadga intilgan milliy mulkdorlarning o‘rni muhim bo‘lgan. Mulkdorlar qatlamining asosini sanoatchilar, savdogarlar, yirik yer egalari, hunarmandlar tashkil etib, shular orasida samarqandlik vakillardan M. Fuzailov, M. Adinboyev, A. Fozilxojinov, T. Akilov, M. Nosirboyev, R. Fuzailov va boshqalar nafaqat rus va xorij sarmoyadorlari orasida vositachilik qilgan, balki o‘zlari mustaqil faoliyat olib borganlar [15.B.107].

Rus ishbilarmonlaridan tashqari, viloyatda Rossiya kapitalining rivojlanishida xorij kapitalining o‘rni ham muhim bo‘lgan. XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida o‘lkadagi iqtisodiy vaziyato‘zgarishi tufayli,tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanuvchishaxslar va o‘z moddiy ahvolini yaxshilash maqsadida daromad ko‘rishga intilgan shaxslar Turkistonga ko‘plab kirib kelaboshladilar. Xuddi shunday bu davrda Samarqandga xorijiy Sharq va G‘arb mamlakatlari tadbirkorlari oqib kela boshladi. Jumladan, katta guruh - italiyaliklar, greklar, nemislar va boshqalar shular jumlasidan bo‘lib, hukumat tomonidan ularga Rossiya sanoat korxonalari ehtiyoji uchun zarur bo‘lgan mahsulotlarni qayta ishlab chiqaruvchi zavod-fabrikalar ochishga, savdo shahobchalari tashkil qilishga ruxsat berildi. Masalan, bular qatorida prussiyalik Minder va Yugovichlar, grek Grigoriy Kapo, italiyalik Nikola Kardini va J. Tonilar bor edi. Nemis bo‘lgan aka-uka Vogaular, baron Knoplar asosan, O‘rta Osiyodagi paxta bozorlarini egallashda ishtirok etganlar [16. S. 68].

Bu davrda yangi iste’mol buyumlariga ehtiyojlarning paydo bo‘lishi natijasida mahalliy aholi rus aholisidan yangi kasbiy mashg‘ulot sohalarini o‘zlashtira bordilar. Shular jumlasiga, yumshoq baxmalsimon charm tayyorlash, soat tuzatish, mebel yasash va mebel qoplash, rasm solish, fotosuratchilik, suvoqchilik va boshqalar kirgan.

O‘lkada sanoat tarmoqlarining rivojlanishi, temir yo‘llar, zavodlarning ishga tushirilishi natijasida ishchilar qatlami shakllangan edi. Rus va mahalliy ishchilarning o‘zaro ijtimoiy-siyosiy harakatlardagi faolligi Rossiyadagi inqiloblar bilan aloqadorlikda rivojlandi. Ayniqsa, 1905-1907 yillardagi birinchi rus inqilobi o‘lkada demokratik harakatlar rivojiga katta ta’sir ko‘rsatdi. E’tiborli tomoni, shunday harakatlarda rus ishchi, xizmatchilari qatorida mahalliy o‘zbek, tojik va boshqa ishchilar ham faol qatnashdilar. Rus va mahalliy ishchilar bu harakatlarda milliy, ijtimoiy kelib chiqishdan qat’iy nazar, barcha ishchi va xizmatchilarning haq-huquqlarini himoya qilib chiqqanlar.

Xulosa. Mavzu bo‘yicha qisqacha xulosa qilganda, mustamlaka sharoitda Turkiston tub joy aholisining bag‘rikengligi va ochiq ko‘ngilliligi bu yerga kelgan xalqlarning o‘rnashib qolishlarida katta ahamiyatga ega bo‘ldi. Uzoq davom etgan tarixiy jarayonlar davomida O‘zbekiston aholisining xilma-xil etnik tarkibi shakllandi, natijada vujudga kelgan yirik elatlar XIX asr oxiri - XX asr boshlarida millatlarni shakllantirish yo‘liga o‘tdilar, shuningdek migratsiya asosida turli etnik guruhlar ham vujudga keldi. Samarqand esa o‘lka xalqlari o‘rtasida kechgan tolerantlik munosabatlarida yorqin namuna bo‘la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ата-мирзаев О., Гентшке В., Муртазаева Р. Межнациональная толерантность в Узбекистане: история и современность. – Т.: Университет, 2004. – С. 82-89.

2. Первая Всеобщая перепись население Российской империи.1897 г. Самаркандская область. – СПб., 1905. – С. 2.

3. Первая Всеобщая перепись населения. – С. 2-11.

4. Обзор Самаркандской области за 1889г. – СПб., 1910.

5. Samarqand VDA, Nodir hujjatlar jamg‘armasi, 3-ish. № 5.

6. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Самаркандская область. – СПб., 1905.

7. Curzon George N. Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian question. Frank Cass & Co LTD, 1967.

8. Обзор Самаркандской области за 1900 г. – Самарканд, 1901.

9. Справочная книжка Самаркандской области на 1902 г. – Самарканд, 1903.

10. Материалы для статистики Туркестанского края. Вып. 4. – СПб., 1876. – С. 24.

11. Сборник материалов для статистики Самаркандской области за 1887-1888 гг. – Самарканд, 1890.

12. O‘zR MDA, I-18-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 6972-yig‘ma jild, 7-varaq.

13. Миронов Б.Н. Российская империя: от традиции к модерну. Том 1. – СПб.: ДМИТРИЙ БУЛАНИН, 2014.

14. Брусина О.И. Славяне в Средней Азии. Этнические и социальные процессы. Конец XIX – начало XX века. – М., 2001.

15. Normurodova G.B. “XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Samarqand viloyati aholisining ijtimoiy stratifikatsiyasi. – Toshkent: Yangi nashr, 2013. –170 b.

16. Вексельман М.И. Российский монополистический и иностранный капитал в Средней Азии (конец XIX – начале XX в.в.) – Т., 1987.

QATAG‘ONLIK SIYOSATINING IJTIMOIY, SIYOSIY VA PSIXOLOGIK XARAKTERI

Xolmo‘minov Akbar Nurilla o‘g‘li, TDShU magistranti
e-mail: akbarxolmuminov07@mail.ru

Annotatsiya. Qatag‘on siyosatini ijtimoiy, siyosiy va psixologik jihatdan o‘rganilganda bu jarayonning umumiy xarakterida inson, u yashagan davr, ijtimoiy-siyosiy muhit, hudud, jamiyat, davlat boshqaruvi hamda unda ishtirok etuvchilar asos sifatida namoyon bo‘ladi. Mazkur maqolada ayni qatag‘on siyosatining davrlar kesimida o‘xshash va farqli tomonlari, davlat boshqaruvida ishtirok etgan shaxslarning qatag‘onga uchrashi hamda jamiyat buni qay yo‘sinda qabul qilganliklari, shuningdek, xalqning ko‘rsatgan irodasi yoritilgan. Bunda tegishli davr matbuot materillari va bir necha adabiyotlardan foydalanildi.

Kalit so‘zlar: siyosiy psixologiya, qatag‘on siyosati, siyosiy qatag‘on, iqtisodiy qatag‘on, ma’naviy-mafkuraviy qatag‘on.

СОЦИАЛЬНАЯ, ПОЛИТИЧЕСКАЯ И ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПРИРОДА РЕПРЕССИВНОЙ ПОЛИТИКИ

Аннотация. При изучении политики репрессий с социальной, политической и психологической точек зрения общий характер этого процесса проявляется как человек, период, в котором он жил, социально-политическая среда, территория, общество, государственное управление и тех, кто в нем участвует. В данной статье описываются сходные и разные стороны одной и той же политики репрессий на стыке времен, репрессии людей, причастных к государственному управлению, и то, как это было воспринято обществом, а также проявленная народом воля. При этом использовались материалы прессы соответствующего периода и литература.

Ключевые слова: политическая психология, политика репрессий, политическая репрессия, экономическая репрессия, морально-идеологическая репрессия.

THE SOCIAL, POLITICAL AND PSYCHOLOGICAL NATURE OF REPRESSIVE POLITICS

Abstract. When the policy of repression is studied from a social, political and psychological point of view, the general character of this process is manifested as a person, the period in which he lived, socio-political environment, territory, society, state administration and those who participate in it. This article describes the similar

and different sides of the same policy of repression in the cross-section of times, the repression of the people involved in the state administration, and how the society accepted it, as well as the will shown by the people. Press materials of the relevant period and some literature were used in this.

Keywords: political psychology, politics of repression, political repression, economic repression, moral-ideological repression.

Kirish. Inson tabiatan o‘z o‘tmishiga qiziqib yashaydi, uning ildizlarini ochishga va mohiyatini anglashga ehtiyoj sezadi. Bunday vaziyat ko‘pincha jamiyat tubdan o‘zgarayotgan tarixning tub burilish nuqtasida ko‘zga yaqqol tashlanadi. Chunki bunday vaziyatda insonda o‘zini anglash instinkti kuchayadi [1, b.10]. O‘tmishni baholashning eng to‘g‘ri va xolisona yo‘li unga hayot haqiqati, inson va jamiyat o‘rtasidagi bog‘liqlik, uyg‘unlik, kishilik hayotining uzluksiz taraqqiyoti zamirida yotgan munosabatlar, qarama-qarshiliklar, manfaatlar orqali baho berishdi. O‘z davrida, XX asrning 20-yillarida mintaqamizda vujudga kelgan hamda o‘rnatilgan marksistik mafkura insonning tarixiy tafakkuri va qarashlari xolis hamda erkin rivojlanishiga, shaxsning ozod yashashiga, shakllanishiga imkon bermadi. Natijada bir yoqlamlik tendensiyasi vujudga keldi, tarixiy voqelik soxtalashtirildi [1, b.15-16]. Sobiq Sovet ittifoqida qonunchilik hokimiyati yo‘qligi bois, siyosiy hukm – tazyiq o‘tkazish orqali boshqarish qizil mafkura zimmasiga yuklatilgan edi.

Dastlab davlat boshqaruvi sohasidagi qatag‘onga uchragan rahbar kadrlarning kelgusi taqdirlarini yoritishda siyosiy psixologiyaning o‘rni muhim. Siyosiy psixologiya siyosatchilarni, siyosatni, siyosiy xatti-harakatlarni psixologik tarafdan tushunishga va ijtimoiy-siyosiy nuqtai nazardan foydalangan holda psixologik jarayonlarni o‘rganishga yo‘naltirilgan fanlararo akademik siyosiy sohadir [2]. Siyosiy psixologiya e’tiqod, motivatsiya, aql, idrok, axborotni qayta ishlash, o‘rganish strategiyasi, sotsializatsiya va munosabatni shakllantirish ta’sirida bo‘lgan shaxslar va kontekslar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liq munosabatlarni tushunishga qaratilgan yirik sohalardan hisoblanadi. Siyosiy psixologik nazariya va yondashuvlar ko‘plab kontekslarda qo‘llanilgan. Ya’ni, yetakchilik roli, ichki va tashqi siyosatni ishlab chiqish, etnik zo‘ravonlik, urush va genotsitdagi xatti-harakatlar, guruh dinamikasi va ziddiyat, irqchilik harakati, ovoz berishga munosabat, millatchilik va siyosiy ekstremizm kabilarni keltirib o‘tish mumkin. Ayni mazkur siyosiy psixologiya orqali qatag‘on siyosatining mazmun-mohiyatini, ushbu jarayondagi siyosiy shaxslarning rolini tarixiy tadrijda namoyon bo‘lishini ochib berish mumkin.

1930-1940-yillarda butun O‘zbekiston SSRda qatag‘onlik siyosatining mazmun-mohiyati bir xil xarakterli bo‘lgan. Bunda Markaz (Moskva), O‘z SSR hamda boshqa bir periferik hudud o‘zaro zanjir kabi bir biriga bog‘liq edi. XX asr 20-yillarida Ittifoq markazidagi siyosiy jarayonlarning ta’siri bevosita O‘z SSRda ham kuzatilgan. V.Lenin vafotidan so‘ng vorislikka da’vogarlar I.Stalin, L.Trotskiy, G.Zinovyev, L.Kanenev, N.Buxarin va boshqa sovet-partiya rahbarlari o‘rtasidagi siyosiy kurash natijasida jamiyatda rivojlanish va taraqqiyot yo‘lini tanlashdagi turli qarama-qarshi fikrlarda ziddiyatli vaziyatni yuzaga keltiradi. Bu jarayon bahs-munozara shaklidan keyinchalik amaliy qiyofani – stalincha qatag‘on siyosatini

shakllantirdi [3, b.428-429]. 1924-1925-yillarda O‘zbekistonni hududiy rasmiylashtirish jarayoni tugallandi. Jahon xaritasida SSSR tarkibidagi ittifoqdosh respublika bo‘lgan milliy O‘zbekiston SSR paydo bo‘ldi [3, b.312]. 1925-yil 6-12-fevralda Buxoro shahrida O‘zbekiston Kommunistik partiyasi tashkil etilib unga Vladimir Ivanov va Akmal Ikromovlar O‘zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti sekretarlari qilib saylanadi. Ahamiyatli jihati bu davrda milliy kadrlarning davlat boshqaruv bevosita jalb etilgan kishilar yosh jihatdan kichik bo‘lishgan. Xususan, A.Ikromov 27 yoshda, 29 yoshda edilar. O‘zbekiston SSR Kompartiyasi markazning qat’iy ko‘rsatmalari va mintaqadagi siyosiy tashkiloti bo‘lgan O‘rta Osiyo byurosining amaliy rahbarligi asosida tashkilqilinadi. Uning a’zolarining aksariyat qismi umuman savodsiz yoki chalasavod bo‘lgan, chunki bunday kishilarni boshqarish va ular orasida bolshevistik g‘oyalarni singdirish oson edi. Yoshlarning ongida bolshevistik mafkurani singdirish, ularni kommunistik jamiyat soldat (askar)lariga aylantirishda kommunistik yoshlar ittifoqi asosiy rol o‘ynadi. Komsomol partiya va uning tashkilotlariga yanada ko‘proq bo‘ysundirilgan edi. Bolshevistik partiya komsomolni “sinfiy dushman”ga qarshi kurashda o‘zining asosiy quroliga aylantirgan edi [3, b.395].

“Правда”, “Правда востока” gazetalarida e’lon qilingan maqolalardan maqsadi, talabi va ruhiyatidan kelib chiqqan holda “Qizil O‘zbekiston” gazetasi ham shunday maqolalar e’lon qilib borgan. Maqolalarda qatag‘on qilinishi kerak bo‘lgan insonlar haqida bo‘xton, fitna ma’lumotlar keltirilgan. O‘sha vaqtda Stalin uchun trotskiylar yuridik va amaliy jihatdan haqiqiy jinoyatchilar ekani tasvirlab kelingan ham [4, b.15]. O‘zbekiston Kompartiyasi saflarining “g‘oyafiy sofligi”ni saqlab qolish, uning ichida muxolifatchilikka yo‘l qo‘ymaslik partiyaning asosiy masalalaridan biri edi. Bu masalada partiya rahbariyati ikki xil og‘machilik bilan kurashish lozimligini ko‘rsatib bergan edi:

Partiya saflarini, uning apparatini milliylashtirish va mahalliy xalq vakillarining rahbarlik lavozimlariga tayinlashga qarshi oqim;

Mintaqada jamiyatni sovetlashtirish siyosatiga faol qarshi chiqqan hamda proletar diktaturasini mustamlakachilik siyosati bilan tenglashtirgan mahalliy xalq namoyondalari oqimi.

Yuqoridagi ikki oqimga “a’zo deb topilgan”lar esa “millatchi-shovinistlar”, “milliy burjuachilikning kuchayishiga harakat qiluvchilar” deb topilib ularga qarshi keskin kurash olib boriladi. Bu vaqtda “o‘n sakkizlar guruhi”, “inog‘omovchilik”, “qosimovchilik”, “najmiddinovchilik”, “kalonovchilik” guruhlari degan soxta ayblovlar bilan ko‘plab insonlar qatag‘on qilinadi. O‘zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti partiya ichidagi muntazam olib borilgan “tozalash” ishlari natijalarini 1936-yil sentabr oyidagi hisobotida O‘z SSR bo‘yicha 440 nafar partiya a’zosi, 589 nafar a’zolikka nomzodlar partiyadan o‘chirilganliklarini qayt etib o‘tgan edi [3, b.397-398].

Markaz tomonidan O‘z SSRdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatni nazorat qilib turish bo‘yicha O‘z SSR Kompartiyasi MK hamda viloyat va shahar partiya qo‘mitalarining ikkinchi sekretari lavozimi mavjud bo‘lib, ular asosan markaz tomonidan tayinlangan rus yoki slavyan millatiga mansub shaxslar bo‘lgan. Ular

amalda ikkinchi sekretar qarorlar qabul qilinishida hal qiluvchi ovozga ega bo‘lgan. Bu kabi omillar keyinchalik 30-yillarda milliy siyosiy elitaning qatag‘on etilishiga ham olib keldi. Bolsheviklarning siyosiy hokimiyatdagi zo‘ravonliklari siyosiy muholifatga dushmanlik kayfiyatida bo‘lishi, sog‘lom tanqidni qabul qilmasliklari ham keyinchalik ro‘y bergan ommaviy qatag‘onlarga sabab bo‘ldi [3, 400-401]. Yana bir jihat tarixiy jarayonida yuzaga chiqqan o‘zbek tilini ish yuritish tizimida amaliyotga joriy etish va boshqaruv kadrlarini “o‘zbeklashtirish” ko‘p hollarda atayin sustlashtirilgan. Bunga sabab respublikaning o‘sha vaqtdagi siyosiy va davlat rahbariyati markaz tomonidan bo‘ladigan qatag‘ondan cho‘chir edi, hamda O‘z SSRda milliy texnik ziyolilar yetarli emas edi. XX asr 20-30-yillaridagi o‘zbek siyosiy elitasi shakllanishining asosiy xususiyatlaridan biri albatta kadrlarning kommunistik partiya sovet davlati siyosatiga xizmat qiluvchi, ular g‘oyalarining tartibotchisi etib shakllantirilganligidir. Nomenklatura tizimida rahbar kadrlarni tayyorlash va ishga joylash (quyidan yuqoriga, kam muddatli va tez o‘zgaruvchi) tizimining joriy etilishi ortidan bunday talablardan o‘tib olgan rahbar shaxslar lavozimlaridan ajralib qolmasliklari uchun partiyaning barcha ko‘rsatmalarini to‘la-to‘kis ado etgan.

O‘zbekiston SSR davlat xavfsizligi idoralarini XX asr 20-30-yillarda doimo yevropa millati vakillari, asosan, armanlar boshqargan. Quyi bo‘g‘inlarda ham deyarli mahalliy millat vakillari ishlamagan. Ayni 20-yillari oxirida sovet davlatida sotsializmning butun fronti bo‘lgan hujumi boshlandi. Bu jarayon 30-yillar oxirigacha davom etgan tadbirda eng katta eng zarba siyosiy elitaga berilgan edi [3, b.424]. Dushman sifatida “fosh qilingan” rahbar kadrlarga “dushmanlar, yollangan fashist, o‘n troitskiy blokining irodasi va ko‘rsatmalarini bajaruvchisi” sifatida jazolangan. Ularga

O‘zSSR Jinoyat Kodeksining 57, 58, 63, 64, 67-moddalari bilan ayblovlar e’lon qilinadi:

Sovet tuzumiga qarshi aksilinqilobiy harakati;

O‘zbekistonda Ittifoqdan ajratib olish;

Kapitalistik mamlakatlar mustamlakasiga aylantirish;

Terroristik harakatlar orqali respublika iqtisodiyotini izdan chiqarish kabilar.

Bu vaqtda O‘z SSRda ham o‘ziga xos siyosiy elita ham shakllantirilgan edi. Ya’ni, qatag‘on siyosatidan so‘ng markazga tobelik faqatgina markaz ko‘rsatmalarini respublika manfaatlariga moslashga bo‘lgan harakatlar bilan alohida ajralib turadi. Sovet hokimiyatining qatag‘on siyosati siyosiy, iqtisodiy va ma’naviy-mafkuraviy sohalarda o‘tkazildi:

Siyosiy qatag‘on – qizil terror, saylov huquqidan mahrum qilish, quloqlashtirish, surgun, katta qirg‘in va deportatsiya qilish bilan;

Iqtisodiy qatag‘on – soliq, majburiy to‘lovlar, iqtisodiy faoliyatni cheklash shaklida;

Ma’naviy-mafkuraviy qatag‘on – milliy, diniy qadriyatlarni cheklash, madaniy merosni yo‘q qilish, senzura va boshqalar shaklida olib boriladi.

Qatag‘on siyosati – bu muammoni nafaqat tarixiy, mafkuraviy, balki huquqiy, falsafiy, ma’naviy va iqtisodiy jihatdan tahlil qilish mumkin [3, b.426]. Shukrullo

ham 1950-yil boshlarida qatag‘on jabrini tortgan insonlardan biri edi. Yozuvchi “Kafansiz ko‘milganlar” romanida qamoqda o‘z boshidan kechirgan qiyinchiliklarni, turli adolatsizliklarni tasvirlagan [5]. Yozuvchini qamoqqa olish jarayonida xalq dushmani bo‘lib qamalib ketgan Akmal Ikromov, Fayzulla Xo‘jaev, Abdulla Qodiriy, Cho‘lpon, Usmon Nosirlarning kitoblari, hattoki ularning nomlari yozilgan gazeta va jurnallarni tintuv yo‘li bilan qidirishgan. Tarjimai holida esa “otasi dindor, domla bo‘lgan, o‘zi sovetlarga qarshi targ‘ibot bilan shug‘ullangan” yoziladi. Tarjimai holni buzib yozishdan maqsad “butun avlod-ajdodi bilan sovetlar dushmani” degan aybni bo‘yniga qo‘yish bo‘lgan. Bunda turli xil qiynoq yo‘llaridan ham foydalanishgan. 1937-yil 17-iyunda F.Xo‘jayevga turli bo‘xtonlar qilingan edi. O‘zbekiston Kompartiyasining VII syezdida F.Xo‘jayevga Farg‘ona delegatsiyasining vakillari uni ijtimoiy kelib chiqishi boy tabaqadan deb ta’na toshini otishgan [3, b.454]. A.Ikromov 1937-yil 20-sentabrdagi O‘zbekiston Kompartiyasi MKning II plenumidan so‘ng hibsga olinadi. O‘z vaqtida O‘z SSR Kompartiyasi Markazko‘mining ikkinchi sekretari hisoblangan Lomonosov va ideologiya sekretari Raviq Nishonov faoliyatida ham bir umumiy jihat mavjud edi. R.Nishonovning vazifasi og‘ir edi. U Toshkentning Navoiy ko‘chasida sodir etilgan bezorilikka nisbatan “partiyaviylik va sinfiy nuqtai nazardan baho berib, millatchilik ildiziga bolta urishda” tashabbuskor bo‘lib, Markazning Toshkentdagi vakillari ko‘ziga yaxshi ko‘rinishi lozim ham edi. 1917-yildan buyon qatag‘on siyosatiga ayni shu narsa sabab bir sabab sifatida bo‘lib keldi.

Bu davrda matbuot ham senzura ostida edi. Boshqa gazeta nashrlari kabi “Qizil O‘zbekiston” gazetasi ham ayni boshqa bir rus matbuotidagi gazetalardagi xabarlarni o‘zbek tilida chop etib borgan [6]. Ayni hukumat vakillari turli ayblar bilan qamalganliklaridan so‘ng ko‘pchilik kishilar bu ikki shaxsni qoralab chiqishadi. Bu kabi holatlarni turli miting va namoyishlardan tortib oddiy arxiv foto hujjatlarida ularning yuzlari o‘chirilgan holatlarda ham ko‘rishimiz mumkin. Mazkur davrga oid matbuot materiallariga nazar solganimizda ularga nisbatan “qishloq xo‘jaligi sohasidagi katta qo‘poruvchilik, buzg‘unchilik ishlari yuzasidan A.Ikromov va F.Xo‘jayev (aybdorlar)lar orqali antisovet fitna markazi bilan blok tuzgan millatchi tashkilotlar ish ko‘rib kelganlar” [7], degan ayblov xulosasiga duch kelamiz. Shuningdek, F.Xo‘jayev o‘z iqrorida, “… biz sovet hokimiyati bilan qurolli kurashish uchun kadrlar tayyorlash bilangina kifoyalanib qolmadik, balki biz SSSRning quvvatiga putur yetkazish maqsadida hozirdan boshlab aktiv harakatlar qildik” deb ta’kidlagan jumlalarga duch kelamiz (tom 13, ish varog‘i 66).

O‘zbekiston SSRda buzg‘unchilik tadbirlarini keng o‘tkazilganini aybdor A.Ikromov ham tamomila ta’kidlab, “o‘ng trotskiylar bloki” o‘zining oldiga quyidagi vazifalarni qo‘yganini aytib beradi:

O‘zbekistonda qurolli qo‘zg‘alonlar tayyorlash ishlarini qizitib, intervensiya paytida ishga solish;

Buzg‘unchilik oqibatlari bilan mehnatkashlarda sovet hokimiyatidan norozichilik tug‘dirish uchun va kerak paytda qurolli qo‘zg‘alonlar ko‘tarishni uyushtirishga qulay zamin tayyorlash uchun xalq xo‘jaligining hamma tarmoqlarida buzg‘unchilik va qo‘poruvchilik ishlarini keng qizitish kabilar.

A.Ikromov "… bizning fikrimizcha qo‘poruvchilik, buzg‘unchilik ishlari SSSR mudofaa quvvatini mustahkamlashga to‘siq bo‘lishi lozim edi" deb ta’kidlagan (tom 12, ish varog‘i 95-96). Matbuot sahifalarida "F.Xo‘jayev tashkilot haqida, A.Ikromov esa sovet hokimiyatiga qarshi kurash uchun kadrlarni quloqlarning qoldiqlari, ruhoniy va sobiq bosmachilar tashkil etib boradi degan" [7] soxta xabarlarni uchratish mumkin. "Qizil O‘zbekiston" gazetasining ayni 50-sonida "Butun xalq talabi" sarlovha ostida bir maqola berib o‘tilgan. Unda SSSR Soyuzi prokuraturasining "o‘nglar va trotskiychilar bloki" deb atalgan fitnachi gruppa ishi ustidan tergov tugaganligi to‘g‘risida axborotni Toshkentdagi Ilich nomli zavod ishchilari,
injener-texnik xodimlar mitingida o‘qib eshittiriladi. So‘zga chiqqan Kulishev, Sa’dullayev, Makarov, Musayev va Ismoilov so‘zlarida "dushman"ga g‘azabda bilan to‘lib toshgan edi: "Go‘zal Vatanimizni, uning baxtli xalqlarini kapitalizmga sotmoqchi bo‘lgan va bizni yana qullikka solishni istagan bu yovuz dushmanlarga faqatgina bir chora – otib o‘ldirishdan boshqa chora bo‘lishi mumkin emas. Bizning bu talabimiz butun xalqimizning yagona talabidir", degan chaqiriqlari bo‘lgan. Bundan tashqari bu vaqtda O‘zbekiston SSRning butun hududlarida turli xildagi chiqishlar, mitinglar avj olgan edi. Shunday chiqishlardan SelMash zavodida, Oxunboboyev nomidagi artelda, Stalin nomli kon zavodida, 4-non kombinatida, O‘zPoligrakombinatida o‘tkazilganliklarini keltirib o‘tish mumkin. Matbuot materillaridan bir nechtasida, jumladan, Samarqand mehnatkashlarining mitinglari - korxona, o‘quv yurtlari, kolxoz va "Hujum" fabrikasida [8], O‘zbekiston SSR yozuvchilar uyushmasida – "Qutirgan itlarga o‘lum", "M.Gorkiy uchun juda qimmat xun to‘lajaklar" [9], O‘z SSR Fanlar Komiteti (Fanlar Akademiysi)da "Fashistlar niyatlariga hech vaqt yetolmaydilar" [10] Skandinaviya (Norvegiya, Anderpen) matbuotida ham yoritilgan [11]. Moskvada bo‘lib o‘tgan sudda ishchilar, qizil armiya vakillari, sovet va chet el matbuotchilari qatnashishgan. So‘roq vaqtida aybdor Xo‘jayevdan "Milliy Ittihod" tashkilotiga a’zo bo‘lganligi (1920-yillar), "milliy sayuz"da O‘zSSRni Afg‘oniston kabi "buffer davlat"ga aylantirishda, O‘z SSR millatchilar bilan aloqasi borligida (A.Ikromov bilan, 1925-yillarda), Moskva shahriga safarda Kirov bilan suhbatda bo‘lganligi kabilar qo‘shib ayblanadi. Mazkur sudda 500 dan ortiq kishilar ishtirok etgan [12]. 1938-yil 12-mart kuni F.Xo‘jayev va A.Ikromovlarning so‘ngi so‘zi eshitiladi.
13-mart sanasida hukm e’lon qilinadi. RSFSR Qonuni bo‘yicha qo‘yilgan aydorlik moddalari – 58-moddaning 1a, 2, 7, 8, 9, 11 bandlari hamda 319-320-moddalari bilan o‘sha davr matbuoti tilidan aytganda "Xalqimizning talabini ifodalovchi hukm" ijro etilgan edi. Ammo bu kabi ishlarning barchasi atay uyushtirilganligi, so‘roq anketalari soxtalashtirilganligi haqida yetarli ma’lumotlarga ega emasmiz. Chunki bu kabi ma’lumotlar hozirda tegishli organlarda sirli holatlarda saqlanmoqda yoki yo‘q qilib yuborilgan.

1930-yillarda qatag‘on siyosatidan jabrlangan rahbar kadrlar haqida taniqli olim R. Shamsutdinov va D. Xamidov "Vodiynoma" jurnalining bir sonida aynan qatag‘on etilgan A. Ikromov va uning oqlanishiga doir ma’lumotlar keltirib o‘tgan edi [13]. Hozirgi paytda Ikromovning sovetlarga qarshi faoliyati haqidagi dastlabki

tergov va o‘zining sudda bergan ko‘rsatmalari haqiqatga to‘g‘ri kelmasligi aniqlangan. Masalan, Ikromov O‘zbekiston SSR NKVD, SSSR prokurori va SSSR NKVDda bir necha marta bo‘lgan so‘roqlar paytida 1935-yilda Antipov orqali o‘nglar (konservatorlar) bilan aksilinqilobiy aloqa o‘rnatganligi, undan O‘zbekistonda aksilinqilobiy faoliyatni yo‘lga qo‘yish haqida barcha ko‘rsatmalarni olganligi to‘g‘risida guvohlik bergan. Tergov tugagan kuni Ikromov bu gaplarni o‘zgartirib, 1933-yilda Buxarin orqali o‘nglar bilan aloqa o‘rnatganini, biroq Antipov boshchiligida O‘zbekistonda aksilinqilobiy ishlarni amalga oshirganini bildirgan. Ikromovning bu ko‘rsatmalari yolg‘ondir, chunki Antipov hech qachon o‘nglarning sovetlarga qarshi tashkilotida bo‘lmagan va aksilinqilobiy faoliyati uchun asossiz hukm qilingan, shuning uchun u keyinchalik 1956-yilda reabilitatsiya qilingan. Ikromovning aksilinqilobiy faoliyatda Lobov, Kodatskiy, Mixaylov va Shadunets bilan aloqadorligi, Boltaboyev, Karimov, Ramzi, Boltayev, Islomov, Islomov, Usmonov, Hasanov va boshqalar orqali O‘zbekistonda dushmanlik ishlarini olib borganligi haqidagi guvohligi ham e’tiborga loyiq emas. Puxta tekshiruv yo‘li orqali belgilanganidek, Lobov, Kodatskiy, Mixaylov, Shadunets, Boltaboyev, Islomov, Islomov, Usmonov va Hasanovlar soxtalashtirilgan materiallar bo‘yicha asossiz sudlanib, hozirgi kunda to‘liq reabilitatsiya qilingan. Karimov va Ramzi sud jarayonida aksilinqilobiy faoliyatda o‘z aybini tan olmagan va Ikromovning guvohligi ham tasdiqlanmagan. Buxarin va Rikovlarning Ikromovning aksilinqilobiy faoliyati haqidagi guvohliklari ishonchli emas, chunki ular Antipov, Lobov, Kodatskiy, Kabakov, Razumov, Rudzutak va boshqalarni “o‘ng trotskiychilarning bloki” a’zolari deb ataydilar. Tekshiruv jarayonida bu shaxslar “o‘ng trotskiychilar bloki”da ishtirok etganliklari uchun noqonuniy ravishda sudlanganliklari ham aniqlangan. Ikromovning xorijiy razvedka xizmatlari bilan hamkorligi bo‘yicha ayblanishi mahkum o‘zining aybsizligini isbotlay olmaganligi, guvohlik ko‘rsatolmaganligiga asoslanadi. Yuqoridagilarni hisobga olgan holda SSSR prokuraturasi va SSSR Ministrlar Soveti huzuridagi Davlat xavfsizligi qo‘mitasi 1938-yil 2-13-mart kunlari SSSR Oliy sudi Harbiy kollegiyasi hukmini bekor qilish uchun SSSR Oliy sudiga protest bilan kirish va Akmal Ikromovga nisbatan jinoyat dalillari yo‘qligi uchun ish tugatilishi mumkin deb hisoblaydilar.

Umuman olib qaralganda bu jarayon puxta tarzda oldindan rejalashtirilgan edi, pirovardda ham asli shunday yakun topdi. Bu esa har bir olingan manba, hujjat yoki adabiyotlarni ko‘rib chiqishimizda ularga doimo tanqidiy fikrda bo‘lishimizni taqozo etadi. ham qatag‘on qurboni bo‘lgan kishilarning sudga doir ishlarini qayta ko‘rib chiqilmoqda va yurtdoshlarimizning nomlari “qora ro‘yxat”lardan chiqarilmoqda [14].

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Vodiynoma (Tarixiy meros) // Ijtimoiy-tarixiy, ilmiy va ommabop jurnal. 2021. № 3 (22).

2. Jo‘rayev N. Tarix falsafasining nazariy asoslari. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008. – 463 b.

3. “Qizil O‘zbekiston”, 1938-yil 50, 51, 52, 53, 59-sonlari. “Правда”, “Фрунзевец” gazetalari 1938-yil fevral-mart sonlari.
4. O‘zbekiston tarixi (1917-1991 yillar). K. (O‘zbekiston 1917-1939 yillarda). – Toshkent, “O‘zbekiston”, 2019. – 560 b.
5. Shamsutdinov R. Qatag‘on qilingan yurtdoshlarni xotirlab. – Toshkent, Akademnashr, 2018. – 304 b.
6. Shukrullo. Kafansiz ko‘milganlar. – Toshkent: Sharq, 2007. – 170 b.
7. O‘z SSR FK raisi prof. Qori Niyozov nutqi.
8. www.gazeta.uz.
9. www.wikipedia.org.

MARKAZIY OSIYODA XAVFSIZLIK VA BARQARORLIKNI TA'MINLASHDA O'ZBEKISTONNING O'RNI

Nurmetov Sherzodbek Maxsudbekovich, Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti talabasi

Annotatsiya. Bugungi kunda O'zbekiston qo'shni davlatlar bilan ochiq, do'stona va o'zaro manfaatli hamkorlik jarayonlarini yangi bosqichga ko'tarishda jonbozlik ko'rsatib olg'a qadamlar tashlamoqda. Markaziy Osiyoning geosiyosiy subyekti sifatida O'zbekiston mintaqa tinchligi va xavfsizligi uchun turli xavflarga qarshi qalqon vazifasini bajaradi. Ushbu maqolada mintaqada O'zbekistonning o'rni va roli o'rganilib tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo, BMT, MDH, SHHT, integratsiya, konsepsiya, afg'on muammosi, delimitatsiya, demarkatsiya.

РОЛЬ УЗБЕКИСТАНА В ОБЕСПЕЧЕНИИ БЕЗОПАСНОСТИ И СТАБИЛЬНОСТИ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация. Сегодня Узбекистан активно предпринимает шаги по продвижению на новый уровень процессов открытого, дружественного и взаимовыгодного сотрудничества с соседними государствами. Как геополитический субъект Центральной Азии, Узбекистан выступает в качестве щита от различных угроз для мира и безопасности региона. В данной статье изучено и проанализировано место и роль Узбекистана в регионе.

Ключевые слова: Центральная Азия, ООН, СНГ, ШОС, интеграция, концепция, афганская проблема, разграничение, демаркация.

THE ROLE OF UZBEKISTAN IN ENSURING SECURITY AND STABILITY IN CENTRAL ASIA

Annotation. Today Uzbekistan is taking forward steps to take the processes of open, friendly and mutually beneficial cooperation with neighboring countries to a new level. As a geopolitical subject of Central Asia, Uzbekistan acts as a shield against various dangers to the peace and security of the region. In this article, the role and role of Uzbekistan in the region was studied and analyzed.

Keywords: Central Asia, UN, CIS, SCO, integration, concept, Afghan problem, delimitation, demarcation

Kirish. Markaziy Osiyo mintaqasi jahonning strategik ahamiyatga molik mintaqalaridan biri hisoblanadi. Mazkur mintaqada sodir bo'layotgan shiddatli

o‘zgarishlar jahon siyosiy hayotiga ham o‘z ta’sirini o‘tkazmasdan qolmaydi. Bugungi kunda mazkur mintaqada yetakchi davlatlarning manfaatlari o‘zaro kesishmoqda, turli xil noan’anaviy tahdidlar ham hamon saqlanib qolmoqda. Shunday sharoitda Markaziy Osiyo davlatlari o‘rtasida mintaqaviy diplomatiyani mustahkamlash va dolzarb muammolarni o‘zaro birgalikda hal etish zarurati paydo bo‘lmoqda. Bu borada O‘zbekiston Respublikasi o‘zining geosiyosiy jonbozligi va amaliy sa’y-harakatlari orqali mintaqada shunday diplomatik muhitni shakllantirishga muvaffaq bo‘ldi.

Asosiy qism. Markaziy Osiyoning qoq yuragida O‘zbekistonning joylashgani mintaqada uning geosiyosati ko‘p jihatdan hal qiluvchi rol va ta’sirga egaligini ko‘rsatib beradi. 2012-yil 12-sentabrda qabul qilingan “O‘zbekiston Respublikasi Tashqi siyosiy faoliyati konsepsiyasi to‘g‘risidagi” qonunda O‘zbekistonning tashqi siyosiy faoliyati belgilab o‘tilgan. Mazkur qonunda, O‘zbekiston tashqi siyosiy faoliyatining ustuvor yo‘nalishi Markaziy Osiyo mintaqasi bo‘lib, konsepsiyada O‘zbekiston tashqi siyosatini amalga oshirishda siyosiy-diplomatik vositalar sifatida siyosiy maslahatlashuvlar o‘tkazish, dolzarb masalalarni muhokama qilish va hal etish yo‘llarini birgalikda izlash, O‘zbekiston milliy manfaatlarini, mintaqada xavfsizlik va barqarorlikni ta’minlashga qaratilgan tashqi siyosiy tashabbuslarni ishlab chiqish va boshqa vositalar sanab o‘tiladi. Markaziy Osiyoning barcha davlatlari bilan to‘plangan muammolarni siyosiy maslahatlashuvlar orqali hal qilish hamda mintaqa davlatlarini faol muloqot va hamkorlikka chorlashda O‘zbekistonning o‘rni alohida e’tiborga molik. Bugungi kunda Markaziy Osiyo mamlakatlari o‘rtasidagi munosabatlar jadal tarzda rivojlanib bormoqda. Markaziy Osiyoda yangi geosiyosiy ishonch muhiti vujudga kelmoqda. Markaziy Osiyo mamlakatlari o‘rtasidagi mavjud bo‘lgan bir qator muammolar borgan sari kamayayotgani aynan O‘zbekistonning bu boradagi o‘rni bilan chambarchas bog‘liq. O‘zbekiston geosiyosatining amaliy ifodasiga aylangan quyidagi mintaqaviy va xalqaro miqyosdagi tadbirlarni misol sifatida keltirish mumkin:

- Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining Maslahat uchrashuvlari
- “Markaziy Osiyo: yagona tarix va umumiy kelajak, barqaror rivojlanish va taraqqiyot yo‘lidagi hamkorlik” mavzusida Samarqand xalqaro konferensiyasi;
- “Tinchlik jarayoni, xavfsizlik sohasida hamkorlik va mintaqaviy sheriklik” mavzusida Afg‘oniston bo‘yicha Toshkent xalqaro konferensiyasi. Bu tashabbuslar albatta, O‘zbekiston tashqi siyosati tinchlikka asoslangani har qanday muammolarni birgalikda hal etish va qurolli nizolarni oldini olishda faol subyekt sifatida o‘z salohiyati va imkoniyatlarini muntazam safarbar etib kelayotganidan dalolatdir.

O‘zbekistonning mintaqadagi ro‘li strategik xususiyatga ega bo‘lgan omillarga asoslanadi. Birinchidan, O‘zbekiston mintaqadagi eng ko‘p aholi yashaydigan davlat. Bugungi kunda O‘zbekiston aholisi 36 mlnga yetdi bu holat mintaqada O‘zbekistonning demografik ulushi katta ekanligini ko‘rsatadi. [1. b-29] Ikkinchidan, O‘zbekiston mintaqaning besh mamlakati bilan umumiy chegaraga ega bo‘lgan yagona davlat hisoblanadi. O‘zbekiston Markaziy Osiyoning o‘rtasida, qoq markazida joylashgan. Uchinchidan, harbiy salohiyat bo‘yicha O‘zbekiston mintaqa davlatlari orasida birinchi o‘rinda turadi. O‘zbekiston o‘z o‘rni va mavqeiga ko‘ra

Markaziy Osiyodagi integratsiya jarayonlarida ko‘proq ta’sir ko‘rsatish salohiyatiga ega. 2017-yildan boshlab o‘zbek diplomatiyasida sifat jihatdan butunlay yangi sahifa ochilib, respublikamizning xalqaro maydonda olib borayotgan faoliyati yangi bosqichga chiqdi, deb aytish mumkin. Buning asosiy sababi – mamlakatimiz Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan olib borilayotgan dunyoga ochiqlik siyosati, birinchi navbatda yaqin qo‘shnilarimiz, Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan hamkorlik yangi bosqichga olib chiqildi.

Shu jihatdan olib qaraganda, O‘zbekiston rahbari o‘tgan yillar mobaynida barcha Markaziy Osiyo davlatlariga davlat tashrifi bilan bordi va mintaqada o 'ziga xos muhit yaralishiga sababchi bo‘ldi. Shu boisdan mamlakatimiz tashabbus bilan 2017-yil 11-avgust kuni Toshkentda bo‘lib o‘tgan “Markaziy Osiyo - O‘zbekiston tashqi siyosatining asosiy ustuvor yo‘nalishi” mavzuidagi xalqaro konferensiyada mintaqaviy ahamiyatga molik eng muhim masalalar yuzasidan O‘zbekiston va unga qo‘shni davlatlarning zamonaviy mintaqaviy siyosati, nuqtai nazar hamda yondashuvlarining turli qirralari batafsil muhokama etildi.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev tashabbusi bilan 2017-yilning 10-11-noyabr kunlari Samarqand shahrida bo‘lib o‘tgan “Markaziy Osiyo: yagona tarix va umumiy kelajak, barqaror rivojlanish va taraqqiyot yo‘lidagi hamkorlik” mavzusidagi xalqaro konferensiyada Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining birinchi maslahat uchrashuvi tashkil etish tashabbusi ilgari surildi.

2018 yilning 15-martida Qozog‘iston poytaxti Ostona shahrida Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining birinchi maslahat uchrashuvi bo‘ldi, bu uchrashuv davomida O‘zbekiston ko‘plab manfaatli takliflarni ilgari surdi: Markaziy Osiyoda xavfsizlik va barqarorlikni ta’minlash sohasida samarali mintaqaviy hamkorlikni kengaytirish uchun yangi zaxira va amaliy mexanizmlarni izlash; savdo-iqtisodiy, innovatsiya, investitsiya, transport-kommunikatsiya, bank-moliya, suv-energetika va madaniy-gumanitar sohalardagi sheriklik bo‘yicha aniq dasturlar – “yo‘l xaritalari”ni ishlab chiqish; eng dolzarb xalqaro va mintaqaviy masalalar bo‘yicha keng fikr almashish, ular bo‘yicha umumiy pozitsiyani kelishib olish hamda uni keyin BMT, MDH, SHHT va boshqa xalqaro tashkilotlar doirasida ilgari surish. Bunday uchrashuvlarning har yili o‘tkazilib turilishi mintaqadagi muammolarni hal etish orqali ishonchli mintaqaviy hamkorlikning mustahkamlanib borishiga sabab bo‘lmoqda. O‘tgan davr mobaynida erishilgan yutuq va natijalarni tahlil qilsak, butun dunyoda ko‘p tomonlama hamkorlik inqirozga uchragan va o‘zaro ishonch kamayib ketayotgan bir vaqtda Markaziy Osiyo davlatlari o‘rtasidagi hamkorlikning yangi bosqichga chiqayotganligini ko‘rishimiz mumkin.

Tarixan qisqa vaqt ichida Markaziy Osiyo davlatlari o‘rtasidagi munosabatlarda misli ko‘rilmagan yutuqlarga erishildi. Eng asosiysi, avval mintaqaviy hamkorlikni rivojlanishida to‘siq hisoblangan chegara va suv resurslaridan foydalanish bo‘yicha muhim va o‘zaro manfaatli kelishuvlarga erishildi. Prezidentimizning tashabbuslari bilan hamkorlikning yangi mexanizmlari tashkil etildi. Bunga misol sifatida Markaziy Osiyo davlat rahbarlarining Maslahatlashuv uchrashuvlarini, parlamentlararo guruhlar, chegaraoldi hududlar hamkorligi kengashi, vazirlik va idoralararo komissiyalar, investitsiya fondlarining

tashkil etilganligini aytish mumkin.O‘zbekistonning yangi mintaqaviy siyosati natijasida Markaziy Osiyoda shakllangan siyosiy muhit bugun mintaqa davlatlarining ulkan iqtisodiy salohiyatini ochishga muhim hissa qo‘shmoqda. 2022-yil 21-iyul kuni Issiqko‘lda navbatdagi Maslahatlashuv uchrashuvi bo‘lib o‘tdi. Issiqko‘ldagi uchrashuvda “XXI asrda Markaziy Osiyoni rivojlantirish maqsadida do‘stlik, yaxshi qo‘shnichilik va hamkorlik to‘g‘risida”gi shartnoma imzolandi. Unda Markaziy Osiyo davlatlari xalqaro maydondagi tahdidlarga nisbatan kuchlarini muvofiqlashtirish, bir-biriga nisbatan harbiy kuch ishlatish va kuch bilan tahdid qilishdan tiyilish kabi majburiyatlar bor. Bundan tashqari, mintaqa davlatlari boshqa davlatlar bilan ham muloqotlarni amalga oshirmoqda.

2022-yil boshida “Markaziy Osiyo - Xitoy”, oktyabr oyida “Markaziy Osiyo - Rossiya”, sentyabr oyida esa “Markaziy Osiyo - AQSh” shakllaridagi va boshqa sammitlar bo‘lib o‘tdi sammitlar turli xalqaro kuch markazlarining ushbu mintaqaga qiziqishini namoyon etdi. O‘zbekiston Prezidentining faol mintaqaviy siyosati samarasida so‘nggi yillarda Markaziy Osiyo davlatlarining o‘zaro munosabatlari tubdan o‘zgargani, siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy mazmundagi ko‘plab muammolar hal etilganiga e’tibor qaratish lozim. Mintaqa davlatlari o‘rtasidagi savdo aylanmasi ham sezilarli darajada ortdi. 2022-yilning yanvar-dekabr oylari yakunlariga ko‘ra, O‘zbekistonning Markaziy Osiyo davlatlari tashqi savdo hajmi 17,2 foizga o‘sib, 7,5 mlrd dollarga etdi, bu umumiy savdo hajmining 15 foizini tashkil etdi. Shu bilan birga O‘zbekistonning Markaziy Osiyo mamlakatlariga eksport 3,1 mlrd dollarni (o‘sish 15,4 foiz), importi esa 4,4 mlrd dollarni (o‘sish 18,6 foiz) tashkil etdi. Markaziy Osiyo mintaqaviy xavfsizligi haqida so‘z yuritganda “Afg‘on” mavzusi doimo birinchi o‘rinda tilga olinadi. Afg‘oniston Markaziy Osiyoga qo‘shni davlat sifatida va turli omillarga ko‘ra Markaziy Osiyo uchun strategik darajada ahamiyatlidir. [2.b-251]Bugungi kunda Afg‘oniston turli mezonlarga ko‘ra Markaziy Osiyoning muhim bo‘lagidir.

Markaziy Osiyoning barcha davlatlari bilan to‘plangan muammolarni siyosiy maslahatlashuvlar orqali hal qilish hamda mintaqa davlatlarini faol muloqot va hamkorlikka chorlashda O‘zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning o‘rni alohida e’tiborga molik. Markaziy Osiyoda xavfsizlik va barqarorlikni ta’minlashda “yaxlit xavfsizlik” tamoyiliga rioya qilish, jumladan, Afg‘onistonni mintaqaviy iqtisodiy jarayonlariga qo‘shilishiga har tomonlama ko‘maklashish, davlat chegaralarini delimitatsiya va demarkatsiya qilish jarayonini tezda yakunlash, mintaqa suv resurslaridan mintaqadagi barcha davlatlar manfaatlarini hisobga olgan holda samarali foydalanish hamda Markaziy Osiyoda madaniy-gumanitar aloqalar, ayniqsa, “xalq diplomatiyasi”ni eng muhim vosita sifatida rivojlantirish masalalariga alohida e’tiborini qaratdi [3. b-100].

2018-yilning 22-iyun kuni BMT Bosh Assambleyasining yalpi majlisida “Markaziy Osiyo mintaqasida tinchlik, barqarorlik va izchil taraqqiyotni ta’minlash bo‘yicha mintaqaviy va xalqaro hamkorlikni mustahkamlash” rezolyutsiyasi qabul qilindi. O‘zbekiston tomonidan Markaziy Osiyo davlatlari bilan hamkorlikda ishlab chiqilgan ushbu hujjat loyihasini BMTga a’zo barcha mamlakatlar bir ovozdan qo‘llab-quvvatladi. Afg‘on muammosi o‘z ta’sir doirasi va ko‘lami jihatidan

jahonning eng dolzarb ahamiyat kasb etuvchi hamda yechimi murakkab muammolaridan biri sifatida saqlanib qolmoqda. Shubhasiz, afg‘on muammosi unga qo‘shni bo‘lgan mintaqa mamlakatlari, xususan Markaziy Osiyoning muhim halqasi hisoblangan O‘zbekiston tashqi siyosatida markaziy o‘rinni egallaydi. Shu bois, O‘zbekiston afg‘on mojarosini faqat siyosiy yo‘l, ya’ni muzokaralar o‘tkazish yo‘li bilan hal etishga qaratilgan jarayonlarni to‘la qo‘llab-quvvatlab kelmoqda. Umuman, Afg‘oniston inqirozi o‘zida ichki, mintaqaviy va global darajadagi kuchlarni jalb etgan murakkab muammo ekanligini ko‘rish mumkin. Bu holat barcha tomonlarni geosiyosiy jihatdan murosaga kelishini, tinchlik o‘rnatish yuzasidan faol va muntazam muzokaralar amaliyotini safarbar etishni taqozo etadi. Tomonlarni ayni shunday murosaga va muzokaralarga jalb etish tajribasi O‘zbekiston geodiplomatik yondashuvlari va strategik qarashlari misolida o‘z aksini topadi. Ta’kidlash o‘rinliki, O‘zbekiston tashabbusi asosida qabul qilingan xalqaro hujjatlar umummintaqa barqarorligi va ravnaqining huquqiy bazasini mustahkamlashda katta ro‘l o‘ynaydi. Aynan afg‘on muammosiga bag‘ishlangan “6+2”, “6+3” muloqot guruhlari O‘zbekison tashabbusi bilan amalga oshirilgan. [4. b-158] O‘zbekistonning Afg‘onistonda tinchlik o‘rnatish jarayonidagi o‘rni va sa’y-harakatlari muhim ahamiyat kasb etadi. AQSh va NATO o‘z qo‘shinlarini Afg‘onistondan olib chiqish to‘g‘risidagi qaroridan so‘ng yuzaga kelgan siyosiy noaniqliklarga qaramay, O‘zbekiston mintaqaviy va global hamkorlar bilan o‘zaro barqarorlikni ta’minlashdagi izchil aloqalarni o‘rnatib kelmoqda. Bundan tashqari, O‘zbekiston Afg‘onistonni Markaziy Osiyoning ajralmas qismi deb hisoblab, mamlakatni mintaqaviy iqtisodiy jarayonlar va infratuzilma loyihalariga jalb etishga ko‘maklashmoqda. Shu nuqtai nazardan, “O‘zbekiston-AQSh-Afg‘oniston” uch tomonlama uchrashuvlari, “O‘zbekiston-Yaponiya-Afg‘oniston”, “O‘zbekiston–Xitoy–Afg‘oniston” rasmiy muzokaralarining o‘tkazilishi, shuningdek, Afg‘oniston delegatsiyalarining “Markaziy va Janubiy Osiyo: mintaqaviy aloqadorlik. Taklif va imkoniyatlar” mavzusida yuqori darajadagi xalqaro konferentsiyadagi ishtiroki, “Hindiston-Markaziy Osiyo” muloqoti va boshqa muhim jarayonlarga jalb qilinayotganligi O‘zbekistonning Afg‘oniston va Markaziy Osiyo masalalaridagi konstruktiv rolini namoyon etadi. Darhaqiqat, bugungi kunda Afg‘onistondagi vaziyatni tinch yo‘l bilan hal qilishda birgalikdagi mintaqaviy strategiya va qo‘llab-quvvatlash muhim ahamiyatga ega. 2023-yil 13-14-aprel kunlari Samarqand shahrida Afg‘onistonga qo‘shni davlatlar vazirlari, MDH Tashqi ishlar vazirlari, Markaziy Osiyo davlatlari va Rossiya tashqi siyosat idoralar rahbarlarining uchrashuvlari bo‘lib o‘tdi. Tadbirda tomonlar Afg‘onistondagi mavjud vaziyat, Tolibon tomonidan jahon hamjamiyatining asosiy talablari – inklyuziv hukumat yaratish, afg‘on ayollarining mehnat va ta’lim olish imkoniyati va huquqlarini ta’minlash kabi talabalarning bajarilishi muhokama qilingan.

Xulosa. O‘zbekistonning mintaqa miqyosdagi roli, ta’siri, geosiyosiy salohiyati va nufuzi mintaqada o‘zaro hamkorlik xavfsizlik masalalarini birgalikda hal etishga qaratilgan. O‘zbekiston geosiyosati mintaqaviy geosiyosat xususiyatiga ega bo‘lib, mintaqaga harbiy-siyosiy bosim o‘tkazish mexanizmlarini tamomila rad etadi,

mintaqada barqarorlik, taraqqiyot va tashqi kuchlarning o‘zaro muvozanatini ta’minlashga asoslangan siyosatni ustuvor deb hisoblaydi. O‘zbekiston uzoq yillar davomida mintaqaviy xavfsizlikka tahdid tug‘diruvchi terrorizm, ekstremizm, narkotik moddalar savdosi singari omillarga qarshi munosib kurash olib bordi va mintaqaviy xavfsizlikning kafolati ekanligini amalda namoyon qildi. Umume’tirof etilgan geosiyosiy qarashlar O‘zbekiston Markaziy Osiyo mintaqasining geosiyosiy yadrosi ekanligidan dalolat beradi. O‘zbekiston geosiyosiy sa’y harakatlari tufayli Markaziy Osiyo mintaqasi, jumladan, Afg‘oniston ham jahon hamjamiyatining e’tibor obyektiga aylanib bormoqda. O‘zbekiston esa ushbu geosiyosiy jarayonlarning faol subyektiga aylanib bormoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bo‘ronov S.M. Afg‘onistonda tinchlik va barqarorlik o‘rnatish jarayonlarida O‘zbekiston geosiyosati. – T.: EFFECT-D, 2021. – B.150-165.

2. Bo‘ronov S.M. O‘zbekiston geosiyosati: – Toshkent: EFFECT-D, 2021. – B. 94-102.

3. Bo‘ronov S., Azimov H.; Sharq mamlakatlarida xavfsizlik muammolari va mojarolar. – T.: EFFECT-D, 2023. – B. 250-255.

4. Safoyev S. Markaziy Osiyodagi geosiyosat. – Toshkent, 2005. – B. 29-32.

TA’LIM-TARBIYA JARAYONINI DIAGNOSTIKA QILISHDA QO‘LLANILADIGAN USULLAR

Faxriddinov Yoqubjon Abubakir o‘g‘li, Guliston davlat pedagogika instituti O‘quv-uslubiy bo‘limi boshlig‘i,
Xamrayev Abubakir Faxriddinovich, Guliston davlat pedagogika instituti Ijtimoiy fanlar va san’atshunoslik kafedrasi o‘qituvchisi,
e-mail: magguldu2013@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada temperament turlari yoritilgan bo‘lib, kasb, kasbiy faoliyat, pedagogik, ilmiy-tadqiqot, tashkiliy-boshqaruv faoliyati, kasbiy faoliyat turlari va funksiyalari va diagnostika usullari tadqiq etilgan. O‘quvchi qiziqishni yo‘qotmaslik uchun uni har doim murakkablashtirib borishi, o‘quvchilarda yanada ko‘proq iroda, bilim va malakalarni, oshirishga qaratilgan ishlarni olib borishini faollashtirish lozimligi o’rganilgan. Pedagog o‘quvchilarning xulqini kuzata turib, faoliyatning o‘quvchi uchun qiziqarli yoki qiziqarli emasligini aniqlashi va zarur hollarda uni boshqa turiga o‘zgartirishi tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: Diagnostika, stimul, pedagogik baho, pedagogik, ilmiy-tadqiqot, vosita, vazifa.

МЕТОДЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ В ДИАГНОСТИКЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА

Аннотация. В данной статье описаны типы темперамента и рассмотрены профессия, профессиональная деятельность, педагогическая, научная, организационно-управленческая деятельность, виды и функции профессиональной деятельности и диагностической деятельности. методы. Усвоено, что для того, чтобы не потерять интерес к ученику, необходимо постоянно его усложнять, активизировать в учениках больше воли, знаний и умений, работать над совершенствованием. Педагог наблюдает за поведением учащихся, чтобы определить, интересна ли деятельность для ученика, и при необходимости изменить ее на другой вид.

Ключевые слова: Диагностика, стимул, педагогическая оценка, педагогическое, исследование, инструмент, задача.

METHODS USED IN THE DIAGNOSIS OF THE EDUCATIONAL PROCESS

Abstract. This articledescribesthetypes oftemperament and examines the profession, professional activity, pedagogical, research, organizational-managerial

activity, types andfunctions ofprofessional activity anddiagnosticmethods. It has been learned that in order not to lose interest in the student, it is necessary to constantly complicate it, to activate in students more will, knowledge and skills, to work to improve. The educator observes the students' behavior to determine if the activity is interesting for the student and to change it to another type if necessary.

Keywords: Diagnosis, stimulus, pedagogical assessment, pedagogical, research, tool, task.

Kirish. Pedagoglarning kasbiy mahoratini asosiy komponentlaridan biri o‘quv-tarbiya jarayonini to‘g‘ri va samarali boshqara olishdir. Buning uchun pedagog texnik va uslubiy bilimlarni puxta egallaganligi etarli emas.

Pedagog o‘z ishi, faoliyati natijalarini tahlil qilishi, o‘quvchilarda qiyinchilik tug‘dirayotgan sabablarni o‘z vaqtida aniqlashi, bu qiyinchiliklarni o‘quvchiga individual yondashish jarayonida bartaraf qila olishi lozim. Shu sababli o‘quv-tarbiya jarayonini boshqarishni takomillashtirish vosita va yo‘llaridan biri – lmiy jihatdan asoslangan psixologik-pedagogik diagnostikadir. Bugungi kunda pedagogik diagnostikaning o‘rni, ahamiyati qanchalik katta ekanligini hech kim inkor qilmaydi. Individual yondashish, o‘quvchi va talabalarning individual xususiyatlarini o‘rganish shart ekanligi bir qancha davlat hujjatlarida aks ettirilgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. O‘quvchilar faoliyatini baholashda O‘zbekiston va jahonning yetakchi olimlarining ilmiy izlanishlari tadqiq etilib har bir o`quvchining shakillanishida ijtimoiy muhit tasiri tahlil etilgan [1]. O‘quvchilar faoliyatini baholash va ma’naviy-psixologik qo‘llab-quvvatlash hamda o‘z kuchiga ishonchni mustahkamlash – ko‘proq, tortinchoq, uyatchan, odamovi o‘quvchilar bilan ta’lim-tarbiya ishlarini olib borishda va ikki tomonlama munosabatda bo‘lishda zaruriy usullardan hisoblanadi. Tortinchoqlik va o‘z kuchiga ishonmaslik o‘quvchilarning ishchanligini pasaytiradi, faolligiga ko‘pincha salbiy ta’sir qiladi. Ushbu usulni qo‘llay turib, tarbiyachi o‘quvchilarga xayrixoh va chidamli munosabatda bo‘ladi, ularning ijodiy kuchlarini faollashtiradi. Ushbu usuldan foydalanib, o‘qituvchi o‘quvchida o‘zini har tomonlama ko‘rsata olishga o‘rgatadigan psixologik-pedagogik holatni yaratadi.

Pedagogik bahoning effektivligi deganda, bolalarning ta’lim olishi va tarbiyalanishi jarayonidagi uning stimullashtiruvchi roli tushuniladi. Pedagogik jihatdan effektivlik esa bolada muvaffaqiyatga intiluvchanlikni, bilim va ko‘nikmalarni o‘zlashtirishni, o‘zida shaxsga oid ijobiy xislatlarni yuzaga keltiradigan baho hisoblanadi. Boladagi intellektual va shaxsiy xulq-atvor rivojlanishining motivatsiyasi tashqi va ichki bo‘lishi mumkin. Ta’lim-tarbiyaviy faoliyatga nisbatan tashqi motivatsiyaga uning faolligini tashqaridan yo‘naltiruvchi, ta’minlovchi, harakatlantiruvchi stimullar misoldir, ya’ni ular shunday stimullarki, bolani o‘rab turgan muhitdan kelib chiqadi va ma’lum tarzda harakat qilishni majbur qiladi. Bunday stimullar harakati agar to‘xtatilsa, ta’lim-tarbiyaviy maqsadlarga asoslanadigan bolalarning muloqoti va bilim olish aktivligi keskin kamayib ketadi yoki yo‘qolib ketishi mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda solishtirish, kuzatish va individual hususiyatlarga e'tibor berildi. Ichki stimullar tashqi stimullarga qaraganda faollikning har qanday ko'rinishlarini o'z-o'zidan yo'naltira olishi, shakllantirishi mumkin. Xulq-atvorni harakatlantiruvchi tashqi stimullardan bu kabi stimullarni farqlay olish uchun, ularni motiv deb yuritish ma'qulroq bo'ladi. Zero motiv - shaxsiy, tashqi tasodifiy sharoitlarga bog'liq bo'lmagan, faollikning ichki manbaiki, uning mavjudligi kishiga har joyda va har doim ma'lum tarzda harakat qilish imkonini beradi. Ta'lim-tarbiyaviy faoliyatning ichki motivatsiyasi tashqi stimulyatsiyaga ko'ra, ancha kuchli hisoblanadi, shu sababli ham effektiv pedagogik baho sifatida boladagi ta'lim va tarbiyaning ichki motivatsiyasini yuzaga keltiradigan va quvvatlaydi [2].

Eng yaxshi psixologik-pedagogik sharoitlar ichki motivatsiyani keltirib chiqaradi va bir vaqtning o'zida uni mos keluvchi tashqi stimulyatsiya orqali quvvatlab boradi, ya'ni bolaning psixologik o'z-o'zini shakllantirishga intilishi uning uchun ijobiy bo'lgan tashqi sharoitlarni yaratish bilan mustahkamlanadi.

Pedagogik baholashning effektivligi haqidagi tasavvurlar individual hamda ijtimoiy-maxsus xarakterga ega. Pedagogik baholash tasavvurlarining individual xarakteri shunda namoyon bo'ladiki, uning effektivligi bolaning individual xususiyatlarga, uning muhim ehtiyojlariga bog'liq bo'ladi.

Pedagogik baholashning ijtimoiy-mahsus xarakteri haqida so'z ketganda, ikki sharoit inobatga olinadi. Birinchidan, turli madaniyat sharoitlarida ta'lim va tarbiya tizimiga turli pedagogik baholar qo'llanilishi kuzatiladi. Ayrim hollarda, masalan, Shimoliy Amerika va G'arbiy Yevropacha ko'rinishdagi zamonaviy jamiyatlarda eng maqbuli moddiy stimullar hisoblanadi; islom yo'nalishlaridagi Osiyo madaniyatlari sharoitda axloqiy-diniy stimullar; ba'zi mamlakatlarda esa misol uchun Yaponiyada ijtimoiy-psixologik stimullar e'tirof etiladi. Bu shuningdek, bolalardagi shakllanayotgan ta'lim va tarbiya motivlariga ham dahldordir. Ikkinchidan, pedagogik baholashning ijtimoiy – mahsus harakteri qo'llanilayotgan sharoit tarzidan kelib chiqqan holda ushbu baho effektivligi xususiyatiga ko'ra turlicha bo'lishi mumkin.

Turli sharoitlarda qo'llaniladigan turli pedagogik baholar bir xil valentlikka (bola uchun ahamiyatli, kadrli) ega bo'lmasligi mumkin va bu turli ehtimollik darajasi bilan uning uchun muhim bo'lgan ehtiyojlarni amalga oshirilishiga olib keladi. Mazkur sharoitda eng katta valentlikka ega bo'lgan pedagogik baho muvaffaqiyatga erishish ehtimolini ta'minlaydi [3]. Aytish joizki, pedagogik baholashning personal ahamiyati vaqt o'tishi bilan o'zgarishi mumkin. Bu holat ikki sabab tufayli yuzaga keladi. Birinchidan, kishi ehtiyojlar ierarxiyasi uning qondirilishi bilan sharoitdan sharoitga nisbatan o'zgarib boradi. Bundan tashqari, yosh o'tishi bilan bolalarda shaxsiy o'zgarishlar sodir bo'ladiki, ular uchun oldin muhim hisoblangan baholar bora-bora stimullashtiruvchi rolini yo'qotadi, ularning o'rnini esa boshqa, yosh davrlariga xos baholar egallaydi. Nihoyat, bolalar o'rtasida individual farqlanishlar mavjud bo'lib, ayrimlari uchun stimul bo'lgan narsalar ayrimlari uchun hech qanday turtki roli o'ynay olmasligi mumkin.

Ushbu usuldan foydalanish uchun pedagog har bir o‘quvchida qiziq va bebaho xislat borligiga, uni yon - atrofdagilar va o‘quvchilar o‘zlarini namoyon qilish uchun kerakliligiga ishontirishlari zarur bo‘ladi.

Ishonchdan pedagogik ta’sir usuli sifatida ta’lim-tarbiya jarayonida foydalanish mumkin. Uning mohiyati o‘quvchilarga javobgarligi mavjud bo‘lgan aniq ishni topshirishdir. Ishonch o‘quvchilarni quvontiradi, ilhomlantiradi va burch hissini uyg‘otadi, shuningdek, ularda tartib-intizomni, tashkilotchilikni, tashabbuskorlikni va faollikni mustahkamlaydi, ya’ni butun kuchini o‘qituvchi tomonidan berilgan topshiriqni bajarishga sarflash hissini shakllantiradi. Agar tarbiyachilar o‘quvchi hurmatiga sazovor bo‘lgan bo‘lsalar, ishonch o‘quvchining xulqiga katta ta’sir ko‘rsatadi.

Qiziqarli faoliyatga tortish. Tarbiyachi o‘quvchilarning yosh xususiyatlarini va qiziqishlarini hisobga olgan holda, ularni qiziqarli faoliyatga tortishlari lozim. Bunday jarayonda o‘quvchilarning qobiliyati rivojlanadi, ularda turli yaxshi intilishlar tug‘iladi.

Faoliyatga qiziqishni yo‘qotmaslik uchun uni har doim murakkablashtirib borish, o‘quvchilarda yanada ko‘proq iroda, bilim va malakalarni, javobgarlik hissini oshirishga qaratilgan ishlarni olib borishni faollashtirish lozim. Pedagog o‘quvchilarning xulqini kuzata turib, faoliyatning o‘quvchi uchun qiziqarli yoki qiziqarli emasligini aniqlashi va zarur hollarda uni sekingina boshqa turiga o‘zgartirishlari mumkin. Mazkur usulni keng qo‘llash uchun o‘qituvchilar o‘quvchilarni ta’lim muassasalarida doimiy tashkil etiladigan to‘garaklar, sport seksiyalariga a’zo bo‘lishlariga, turli bayramlar, tadbirlarni tayyorlash va o‘tkazishda ularni ishtirok etishlariga undashlari kerak [4].

Tahlil va natijalar. Yengil qo‘yish. Agar o‘quvchining harakati tasodifiy bo‘lsa va qasddan bo‘lmasa u holda, o‘qituvchining u bilan o‘tkazadigan suhbati do‘stona ruhda o‘tadi. Odatda, bunday suhbat vaqtida shaxsning ijobiy qirralari ham ta’kidlanib o‘tiladi. Tarbiyada yengil qo‘yish usulining qo‘llanilishi qattiq jazo kutayotgan o‘quvchining ko‘nglini ko‘taradi va o‘rtadagi tanglikni yumshatadi. Bunday holat o‘quvchini ishonuvchan, tarbiyachining so‘zlariga yanada e’tiborli bo‘lishga, keyingi qo‘yishlarni kuchliroq qabul qila olishga undaydi. Shu sababdan pedagogik amaliyotda yengil qo‘yishdan juda ko‘p hollarda foydalaniladi. Agar o‘quvchi ruhan yarador, ko‘ngli yarim yoki tortinchoq bo‘lsa, tarbiyachining qo‘pol muomalasi o‘qituvchidan yanada uzoqlashishga, shaxsiy kechinmalariga o‘ralib, yakkalanib qolishiga olib keladi. Mayin qo‘yishning yumshoq ta’siriga qaysar va ta’bi nozik o‘quvchilar ham bo‘ysunadilar.

Jazo o‘quvchilarda qilgan ishlariga o‘kinish va boshqa qaytarmaslik xohishini uyg‘otishi kerak. Jazo o‘quvchining chidamliligini tarbiyalashda va uning axloqidagi salbiy xususiyatlarni yo‘qotishga yordam beradi. O‘quvchini jazolash jarayonida tarbiyachi, ularda uyat, hijolat, o‘zgarish xohishi kabi aniq kechinmalar bo‘lishini nazarda tutishi lozim.

Jazoning quyidagi turlari mavjud:

Jazo-mashq. Bunday jazo tarbiyani to‘g‘ri tashkil qilishga yordam beradi. Masalan, guruhda o‘quvchilarning talab darajasida bajarilmagan navbatchiligi

uchun ular qaytadan, ya’ni boshqatdan navbatchilik qildirish bilan jazolanadi. Aybdor o‘quvchi o‘z burchini albatta bajarishi shartligini, shuning uchun, uni o‘z vaqtida va xaqqoniy o‘tashi kerakligini tushunadi.

Jazo-chegaralash. O‘quvchi qandaydir xursandchilikdan mahrum qilinadi, masalan: o‘quvchi qiziqarli tadbirda qatnashishdan ozod etiladi.

Jazo-tanbeh. Ta’lim muassasasi rahbariyati, tarbiyachilari, jamoa tomonidan berilgan tanbehni o‘quvchilar jazo sifatida qabul qiladilar. O‘quvchilar tanbeh eshitib qolish mumkinligidan o‘z burchlarini bajarishga, sho‘xliklardan o‘zlarini tiyishga tayyor bo‘ladilar.

Jazo-shartlilik. Bu jazo aybdorda noxush kechinmalar uyg‘otadi, chunki u jazolangan hisoblanadi va jamoada uning obro‘sini tushirishga olib keladi. Agar o‘quvchi umuman tartibli bo‘lsa va jamoaning sha’nini hurmat qilsa, bunday turdagi jazo unga ijobiy ta’sir etadi. Tarbiyachilar hamda kattalarning o‘quvchi qilmishini baholashda g‘azabli, sovuq qarashlari, sovuq ohangdagi munosabatda bo‘lishlari va so‘zlarining o‘zi ko‘p o‘quvchilar uchun jazo hisoblanadi.

Pedagogik ta’sirning eng o‘tkir quroli sifatida tarbiyachilar jazoni har tomonlama chuqur va har tomonlama o‘ylashlari, so‘ngra uni ta’lim-tarbiya jarayonida qo‘llashlari lozim.

Ogohlantirish. Ogohlantirishda o‘qituvchilar o‘quvchi xulqini o‘zgartirmasa, uning oqibatlarini ochib beradilar. Bu ta’sirning mazmuni shundaki, tarbiyachilar o‘quvchida xavotir va uning negizida noxush oqibatlarni yo‘qotish xohishini uyg‘otadi va buning oqibatida o‘quvchining xulqida javobgarlik hissi uyg‘onadi. Ogohlantirish jarayonida o‘quvchigaaytilgan so‘z mazmunidan tashqari, tarbiyachining jiddiy, ta’sirchan, ba’zan aytilayotgan so‘zning qattiq ohangi ham muhimdir.

Yuqorida biz pedagogik ta’sirning ba’zi usullari haqidagina to‘xtaldik. Tarbiya amaliyotida yuqorida qayd etilgan pedagogik ta’sirning boshqa usullaridan xam foydalanish mumkin. Shuni ta’kidlash kerakki, mavjud pedagogik ta’sir usullaridan tashqari, har bir tarbiyachining pedagogik tajribasiga asoslangan shaxsiy pedagogik ta’sir usullari ham bo‘lishi mumkin.

Turli tarbiyaviy tadbirlarni, ishlarni tayyorlashda va o‘tkazishda hamda o‘quvchining xatti-harakatini baholashda o‘quvchilarning yosh xususiyatlari, shaxsiy fazilatlari, xohishlari, qiziqishlari, imkoniyat va sharoitlari, qobiliyatlarini hisobga olish bilan bir qatorda, ularning temperamentlari ham hisobga olinishi o‘quvchilar bilan samimiy munosabat o‘rnatishda, ularni tushuna bilishda katta yordam berishi hamda tarbiyaviy jarayonni, tarbiyaviy ishlarni samarali va natijali bo‘lishiga imkoniyat yaratishi mumkin.

Buning uchun o‘qituvchilar o‘quvchilarning temperamentlari haqida tushuncha va bilimlarga ega bo‘lishlari kerak [5]. Quyida mavjud to‘rtta temperamentlar haqida qisqacha ma’lumot berib o‘tamiz:

Sangviniklar – sezilarli ruhiy faollikka ega bo‘lgan, atrofda bo‘layotgan voqealarga tez munosabatini bildiruvchi, taassurotlarini hadeb o‘zgarishiga intiluvchi, muvaffaqiyatsizliklar va ko‘ngilsizliklarni nisbatan yengil o‘tkazib yuboruvchi, jonli, harakatchan, ifodali mimikasi va harakatlarga ega bo‘lgan kishi

sangvinik deb ataladi. Ular yangi kishilar bilan tez til topishadigan, bir ish turidan ikkinchi ish turiga tezda ko‘nikadigan, bir turda bajariladigan ishlarni yoqtirmaydigan, yangi sharoitga osonlik bilan o‘rganadigan, xushchaqchaq, harakatlari shiddatli, nutqi tez, kelajakka ishonch bilan qaraydigan, so‘zini aniq va ma’noli qilib, imo-ishoralar bilan gapiradigan kishilardir. Sangviniklar yuqori lavozimga intiladigan kishilar bo‘ladilar.

Flegmatiklar. Bundaylar yuragi keng, barqaror intilishlarga va kayfiyatlarga, doimiy va chuqur his-tuyg‘ularga ega, harakatlari va nutqi bir xil maromda bo‘lgan, ruhiy holati tashqi tomonda ifoda etiladigan kishilar hisoblanadi. Flegmatiklar - ta’sirlanuvchanligi, sustligi bilan ajralib turadilar, bir turdagi ishdan ikkinchi turdagi ishga sekinlik bilan ko‘chadilar, faolliklari kam, yangi sharoitga qiyinchilik bilan moslashadilar. Flegmatiklar chidamliligi, matonati, o‘zini tuta bilishi bilan ajralib turadilar. Harakatlari va nutqlari sust, ko‘ngilsiz hodisa yuz berganda, osoyishtaliklarini buzmaydilar. Ular sabr-toqatli, chidamli bo‘lib, so‘zlaganda xotirjam, o‘zga shaxslar bilan hayajonlanmay gapiradilar.

Xoleriklar juda g‘ayratli, ishga juda ehtiros bilan kirishadigan, hissiy “portlash” va kayfiyatning keskin o‘zgarishlariga moyil, ildam harakatlar qiladigan kishilardir. Xoleriklar - ko‘tarinki ruhda ishlay oladigan, qarshiliklarni yenga oladigan kishilar bo‘lib, ular ishlash zavqi, kayfiyatning buzilishi bilanoq, tez o‘zgarishi mumkin. Xoleriklar serjahl, o‘zini yaxshi ko‘radigan, tez gapiradigan odamlar bo‘lib, ular boshqalardan gapining ohangi o‘zgaruvchanligi bilan ajralib turadilar. Xoleriklarning vazminlik darajasi xuddi sangviniklarnikidek bo‘ladi.

Melanxoliklar ta’sirchan, chuqur kechinmali, gap ko‘tara olmaydigan, ammo atrofdagi voqealarga unchalik e’tibor bermaydigan, o‘zini to‘xtata oladigan harakatlar qiladigan va sekin ovoz chiqaradigan kishilardir. Melanxoliklar tez toliqadigan va o‘ziga ishonmaydigan, tashvishsiz, lekin juda sezuvchan, ehtiyotkor va hushyor, nihoyatda arazchan, juda oz kuladigan, faoliyati sust, tortinchoq, kam g‘ayrat, arzimas sabablarga ko‘ra ko‘zlaridan yosh oqib ketadigan, yangi kishilar bilan qiyinchilikda til topishadigan kishilardir. Ular qulay sharoitda oldiga qo‘yilgan masalalarni muvaffaqiyatli bajaradi. Agar ishda sharoit, ya’ni vaziyat o‘zgarsa, qiyinchilik tug‘ilsa, ular o‘zlarini panaga olib turishadi. Tarbiyachi melanxolik o‘quvchining faoliyatidagi kamchiliklari uchun unga nisbatan yomon munosabatda bo‘lsa, urishsa, uning ruhini tushirib yuboradi va oqibatda, bunday shaxs o‘z kuchiga shubha bilan qaray boshlaydi.

Xulosa va takliflar. Xullas, yuqorida keltirilgan temperamentlar haqidagi ma’lumotlar umumiy holda berilgan bo‘lsada, tarbiyachilar o‘quvchilarga nisbatan samimiy munosabatda bo‘lishlarida qo‘l kelishi mumkin. Lekin, ruhshunoslarning ta’kidlashicha, har bir kishida temperament yakka tartibda uchramaydi, ular albatta biri ikkinchisi bilan uyg‘unlikda uchrashligini ham unutmaslik lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бекоева М.И. Принципы и этапы реализации педагогической диагностики // Современные проблемы науки и образования. – 2015. № 1-1. – С.1055.

2. Золотых Н.В. Основные принципы педагогической диагностики в оценке учебных достижений обучающихся // Вестник учебно-методического объединения по профессионально-педагогическому образованию. 2015. № 2(49). – С. 346-351.

3. Калдыбаев С.К. Основные принципы педагогической диагностики в оценке учебных достижений обучающихся // Известия Кыргызской академии наук. –2015. № 1 (33). – С. 3-8.

4. Орлова К.С. Диагностика обучения как средство развития учебной деятельности студентов: автореф. дис. … канд. пед. наук. – Москва, 2009. – 24 с.

6. Муслимов Н.А., Усмонбоева М.Х., Сейфуров Д.М., Тураев А.Б. Инновационные образовательные технологии –Т.: Издательство Сано стандарт, 2015. – С. 81.

7. Сборник кейсов для вузов по предметам гуманитарного и социально-экономического циклов/методическое пособие. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета экономики и управления, 2015. – С. 3.

8. https://www.scientificprogress.uz/uz

TALABALARNING IJODIY QOBILIYATLARINI AXBOROT TEXNOLOGIYALARINI O‘RGANISH JARAYONIDA SHAKLLANTIRISH

Fayziyev Mirzaali Asfandiyorovich, O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti pedagogika fakulteti dekani, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent
e-mail: fma@rambler.ru

Annotatsiya. Maqolada axborot texnologiyalarini o‘rganish jarayonida talabalarning ijodiy qobiliyatlarini shakllantirish muammosi bo‘yicha fikr yuritilgan. Kirish qismida mavzuning dolzarbligi keltirilgan. Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili bo‘limida xorojit davlatlar hamda O‘zbekiston olimlarining ijodiy qobiliyatlarni shakllantirish muammosi bo‘yicha olib borgan tadqiqotlari tahlil qilingan. Tadqiqot metodologiyasi bo‘limida axborot texnologiyalarini o‘rganish jarayonida talabalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish bo‘yicha model ishlab chiqilgan va mavjud muammolarni hal qilish bo‘yicha asosli ma’lumotlar berilgan. Nazariy izlanishlar va amaliy ishlanmalar asosida o‘qitish metodlaridan foydalanishni tasdiqlash uchun pedagogik tajriba-sinov ishi tashkil etilgan, olingan natijalar keltirilgan va talabalarning o‘zlashtirish samaradorligi qanchaga oshganligi taqdim qilingan. Xulosa qismida axborot texnologiyalarini o‘rganish jarayonida talabalarning ijodiy qobiliyatlarini shakllantirishning imkoniyatlari bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: innovatsion texnologiyalar, ta’lim jarayoni, qobiliyat, ijodiy qobiliyat, pedagogik qobiliyat, axborot texnologiyalari, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, model, tajriba-sinov.

ФОРМИРОВАНИЕ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация. В данной статье рассматривается проблема повышения креативности учащихся при изучении информационных технологий. Во введении подчеркивается важность темы. В разделе актуальной литературы представлены исследования по развитию креативности, проведенные международными и узбекскими исследователями. Подразделение методологииисследований разработало методологию для поощрения творчества учащихся на курсах по информационным технологиям, а также предоставляет точную информацию о том, как преодолевать трудности. Приведены результаты педагогических исследований по проверке применения методов обучения, основанных на теоретическом изучении и практических разработках, а также эффективности обучения студентов. В третьей части

обсуждается, как изучение информационных технологий может помочь учащимся повысить свою креативность.

Ключевые слова: инновационные технологии, образовательный процесс, способность, креативность, педагогические способности, информационные технологии, информационно-коммуникационные технологии, модель, эксперимент.

FORMATION OF CREATIVE ABILITIES OF STUDENTS IN THE PROCESS OF STUDYING INFORMATION TECHNOLOGIES

Annotation. The challenge of increasing students' creativity in the study of information technology is addressed in this article. The importance of the topic is stressed in the introduction. The section on relevant literature reviews studies on the development of creativity conducted by international and Uzbek researchers. The Research Methodology Unit has created a methodology for encouraging students' creativity in information technology courses while also providing accurate information on how to address difficulties. The findings of pedagogical studies to test the application of teaching methods based on theoretical study and practical development were given, as well as the effectiveness of student learning. The third portion discusses how studying information technology might help students enhance their creativity.

Keywords: innovative technologies, educational process, ability, creativity, pedagogical abilities, information technology, information and communication technology, model, experiment.

Kirish. Ta'lim jarayonida innovatsion texnologiyalarni tatbiq etish uchun o'qituvchi nafaqat axborot texnologiyalaridan foydalanish malakasiga ega bo'lishi, balki, axborot uzatish va qayta ishlash mahoratini to'la egallashi, ayni paytda ta'lim oluvchilarda axborot madaniyatini shakllantira olishi lozim.

Ko'pgina mamlakatlar ta'limda umuman ingliz tilidan foydalanmoqda va ayniqsa so'nggi bir necha o'n yilliklarda ingliz tilida o'qitish vositasi sifatida kengaytirilmoqda. O'qituvchilar birinchi tili ingliz tili bo'lmagan talabalar uchun akademik fanlarni o'rgatish uchun ingliz tilidan foydalanadilar [1].

Hozirgi davrdagi texnika va texnologiyalar taraqqiyoti OAV, axborot manbalari va axborot yetkazib beruvchilar (kutubxonalar, arxivlar, Internetvab.)faoliyatining beqiyos kengayishiga olib kelib, fuqarolarga uning ulkan hajmidan foydalanish va almashinish imkonini yaratdi. Natijada, fuqarolar ushbu axborotning ishonchli ekanligini baholash, o'z fikrini erkin aytish borasidagi huquqlarini to'laqonli amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'lmoqda. Shuning uchun ham talabalarning media va axborot savodxonligini ta'minlashdek dolzarb masala ko'ndalang qo'yilmoqda [2].

Shu munosabat bilan zamonaviy axborot jamiyatida talabalar unga kasbiy, pedagogik faoliyatini samarali amalga oshirishga imkon beradigan, jamiyatdagi o'zgarishlarga nisbatan faol va dinamik ravishda moslasha oladigan ijodiy qobiliyatlarga ega bo'lishi kerak.

Ijodiy qobiliyatga ega bo‘lgan odam, o‘zini o‘zi o‘qitish, o‘zini rivojlantirish va o‘zini o‘zi anglashga ko‘proq e’tibor qaratadi. Shu sababli universitetda ijodiy mutaxassislar tayyorlash uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish uzluksiz ta’lim tizimidagi muhim vazifalardan biridir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ijodiy qobiliyatlarni shakllantirish muammosi turli ilmiy sohalarda ko‘rib chiqilgan: falsafa sohasida rossiyalik olimlardan N.A.Berdyaev, I.Kant, A.Bergson, F.Schelling, M.Scheler, B.S.Gershunskiy va boshqalar, shuningdek qadimgi olimlar Platon va Aristotel ishlab chiqqan; pedagogika sohasida rossiyalik olimlardan K.D.Ushinskiy, V.A.Slastenin, V.I.Slobodchikov, N.V.Martishina, M.M.Potashnik, G.M.Kodjaspirova va boshqalar [3].

Psixologiya fani kontekstida ijodkorlik hodisasini o‘rganish rossiyalik ilmiy maktab vakillari: D.A.Leontyev, E.P.Ilyin, L.S.Vygotskiy, B.G.Ananiev, A.Ya.Ponamarev, D.B.Epifaniya, V.V.Davydov, A.V.Zaporojets, N.N.Poddyakov va boshqalar shug‘ullanishgan.

Gumanistik psixologiya vakillari, xususan, shaxsni o‘zini o‘zi namoyon eta oladigan, ijodkorlik, erkinlik, qadriyatlarga asoslangan muomala, javobgarlik qobiliyatiga ega noyob yaxlit tizim sifatida ko‘rib chiqish bilan quyidagi olimlar shug‘ullangan: K.Rojers, G.Olport, G.Myurrey, E.Fromm, R.May va boshqalar.

Ta’limni kompyuterlashtirish nazariyasi va o‘qitishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT)dan foydalanish, AKT vositalarining noyob didaktik imkoniyatlarini S. A. Beshenkov, V. P. Bespalko, A. P. Ershov, A. A. Kuznetsov, M. P. Lanchik, E. S. Polat, I. V. Robert, E. K. Xenner, S. V. Panyukova, E. A. Baraxsanova, A. V. Xutorskiy, I. G. Semakin, I. G. Zaxarova va boshqalar ochib berishgan [3].

O‘zbekistonda Sh. S. Sharipov va X. A. Turaqulovlar talabalar ixtirochilik ijodkorligini rivojlantirish, M.G.Davlatshin o‘quvchilarda qobiliyatni tarkib toptirish, M. M. Rustamova mehnat ta’limi darslarida o‘quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini shakllantirish texnologiyasi (boshlang‘ich sinf o‘quvchilari misolida), H. E. Sultanov uzluksiz ta’lim tizimida o‘quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish (tasviriy san’at darslari misolida), X. Norpulatova zamonaviy pedagogikada ijod va ijodiy qobiliyat masalalari bilan shug‘ullanishgan [4].

Maqolada axborot texnologiyalarini o‘rganish jarayonida talabalarning ijodiy qobiliyatlarini shakllantirish muammosi qo‘yilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Qobiliyat hamma insonlarda mavjud bo‘lib, bir tekisda bo‘lmay, biri yuqori, biri o‘rta quyi darajadan iboratdir.

Muvaffaqiyatli ishlash uchun har bir o‘qituvchi pedagogik mahoratga ega bo‘lishi zarur. Pedagogik mahorat egasi o‘zi mehnat sarf qilib, katta natijaga erishadi. Qobiliyat faoliyat jarayonida paydo bo‘ladi va rivojlanadi.

Qobiliyatlar – odamning shunday psixologik xususiyatlaridirki, bilim, ko‘nikma, malaka orttirish shu xususiyatlarga bog‘liq bo‘ladi, lekin bu xususiyatlarning o‘zi bilim, malaka va ko‘nikmalarga taalluqli bo‘lmaydi [5].

Odamning qobiliyatlari bilim va koʻnikmalarni egallash uchun faqat imkoniyat hisoblanadi. Bu bilim va koʻnikmalar egallanadimi yoki yoʻqmi, bularning hammasi, juda koʻp sharoitlarga bogʻliqdir. Bolada namoyon boʻlgan musiqa qobiliyati uning musiqachi boʻlishiga kafil boʻla olmaydi. Bolaning musiqachi boʻlishi uning unga maxsus ta'lim berilishi, qat'iylik, salomatligining yaxshi boʻlishi, musiqa asbobi, notalar va boshqa sharoitlar boʻlishi kerak.

Talabalarning axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT)ni oʻrganish jarayonida "ijodiy axborot faoliyati" ta'lim sohasining intellektual salohiyatini toʻplashning innovatsion usullaridan (axborot toʻplash, saqlash, uzatish va qayta ishlash uchun axborot jarayonlarini amalga oshirish bilan ta'minlangan) foydalanish sharoitida shaxsning ijodiy qobiliyatlarini aktuallashtirishga hissa qoʻshadi. Jamiyatni axborotlashtirish, uning axborot qobiliyatini oshirish, kelajakda ta'limiy axborot texnologiyalari resurslarini yaratish integratsiya majmui sifatida yaratilgan.

Olib borilgan tahliliy oʻrganishlar shuni koʻrsatadiki, oʻrganilayotgan har bir komponent (bilim, texnologik, axborot va aloqa, aks ettirish-aksiologiya) uchun axborot texnologiyalarini oʻzlashtirish sohasida boʻlajak oʻqituvchilarning ijodiy qobiliyatlari etarli darajada rivojlanmaganligidan dalolat beradi. Bunda ularning eng zaiflari axborot va aloqa va refleksiv aksiologik tarkibiy qism edi. Ta'kidlanishicha, oʻquvchilar rivojlanayotgan texnologiyalarni oʻquv jarayonida va kasbiy faoliyatda qanday qoʻllash kerakligi toʻgʻrisida etarli ma'lumotga ega emaslar va AKTni rivojlantirishda semantik koʻrsatmalar boʻlajalk oʻqituvchining shaxsini va oʻzini oʻzi aniqlash jarayonida etarli darajada aks etmaydi. Ushbu natija, ta'limning axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining keng didaktik imkoniyatlari va ularni talabaning ijodiy axborot va ma'rifiy faoliyatiga integratsiyalashuv darajasi oʻrtasida jiddiy ziddiyat mavjudligini koʻrsatadi.

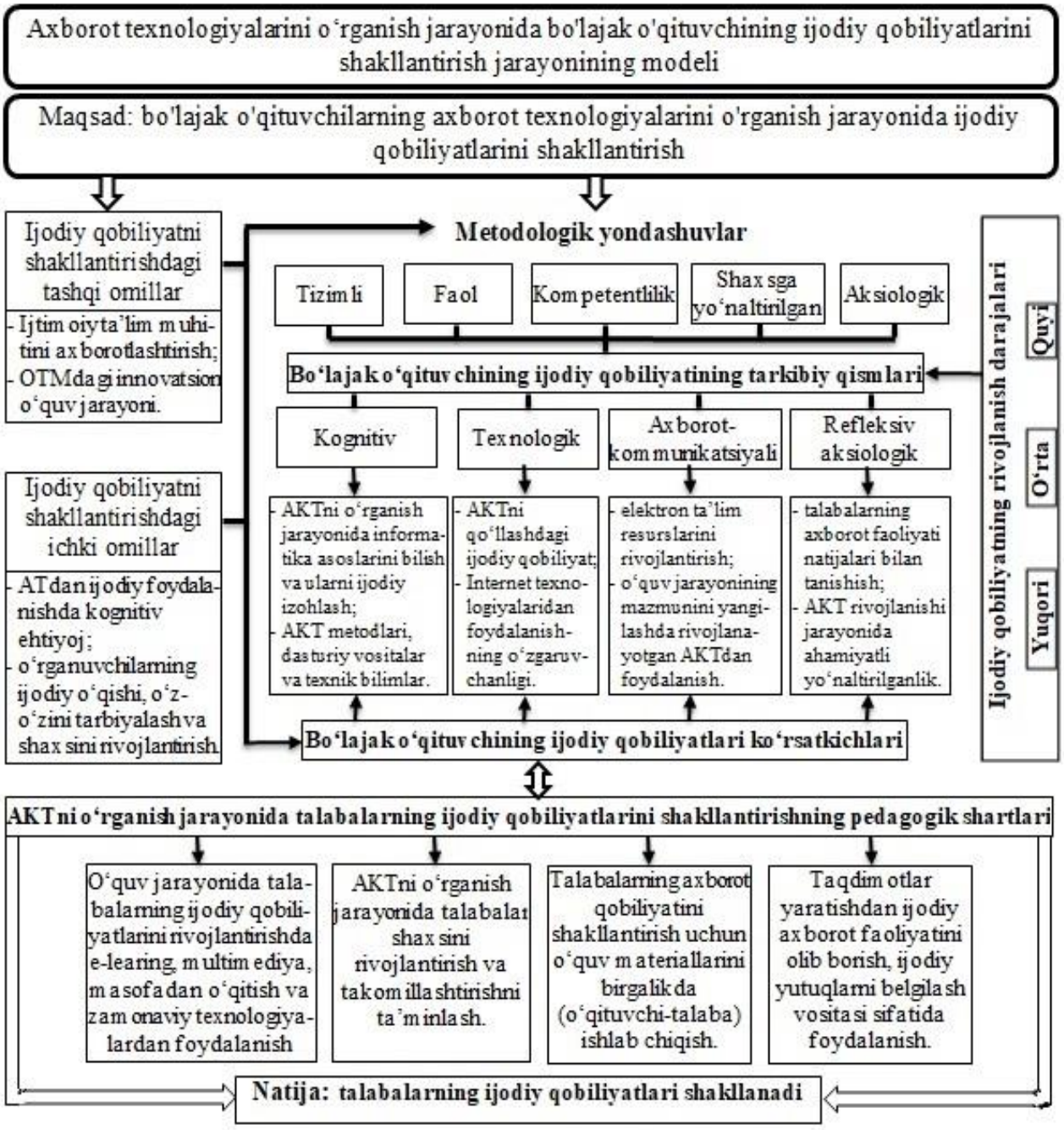
Axborot texnologiyalarini oʻrganish jarayonida boʻlajak oʻqituvchining ijodiy qobiliyatlarini shakllantirish uchun oʻrganib chiqilgan tadqiqotlar tahlili asosida model tuzib chiqdik (1-rasm).

Axborot texnologiyalarini oʻrganish jarayonida talabalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish boʻyicha ishlab chiqilgan model oʻrganilayotgan yoʻnalishda mavjud muammolarni hal qilish usulini taklif etadi.

Modelning yetakchi uslubiy yondoshuvlari: tizim, faoliyat, kompetensiya, shaxsga yoʻnaltirilgan va aksiologik.

Faol yondashuv ijodiy faoliyatni tashkil etishga qaratilgan boʻlib, unda talabalarga ongli ravishda ta'lim imkoniyatlarini tanlab olish va oʻquv maqsadlariga erishishga hissa qoʻshish imkoniyati beriladi. Vakolatga asoslangan yondashuv shaxsning axborot oqimini boshqarish, kasbiy va pedagogik faoliyatda samarali qarorlar qabul qilish, AKTdan foydalangan holda ta'lim va kasbiy vazifalarni hal qilish qobiliyatini shakllantirishni oʻz ichiga oladi. AKTni oʻrganish jarayonida talabalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda shaxsga yoʻnaltirilgan yondashuv oʻzini oʻzi qadrlash, oʻzini oʻzi rivojlantirish, oʻz-oʻzini oʻqitish, ijodiy faoliyat, ijtimoiylashuvga ishonishni oʻz ichiga oladi; individual xususiyatlarni hisobga olgan holda; axborotlashtirish sharoitida oʻz ta'lim yoʻnalishini rivojlantirish; samarali ijodiy faoliyatga oʻrnatish. Ijodiy qobiliyatlarni shakllantirishda aksiologik

yondashuv talabalarning ta’lim mazmunini tanlashda kasbiy va shaxsiy-qadriyatli yo‘nalishini va uni axborotlashtirish sharoitida qanday o‘zlashtirishni belgilaydi.

1-rasm. Axborot texnologiyalarini o‘rganish jarayonida bo‘lajak o‘qituvchining ijodiy qobiliyatlarini shakllantirish jarayoni modeli.

O‘rganish mazmunli va samarali bo‘lishi uchun u haqiqiy kontekstda amalga oshirilishi kerak. Talabalar real ssenariylarga sho‘ng‘iganda ancha yaxshi o‘rganadilar, chunki ularning kontekst bilan o‘zaro ta’siri faoliyatni talqin qilish uslubiga chuqur ta’sir qiladi. Eng muhimi, haqiqiy kontekstlar bilimlarning haqiqiy hayotda qanday ishlatilishini aks ettiradi. Bunday kontekstlarni maktabdan tashqarida topish mumkin va ular mazmunli, qiziqarli va o‘quvchilar bilan bog‘liqdir [6].

Modelning mohiyatli qismi talabalarning ijodiy qobiliyatlari tarkibiy qismlarining rivojlanish jarayonini (kognitiv, texnologik, axborot va aloqa, shuningdek aks ettiruvchi aksiologik) shart va mezonlarda taqdim etilgan.

Kognitiv tarkibiy qism koʻrsatkichlarni taqdim etadi: informatika asoslarini bilish va axborot texnologiyalarini oʻrganish jarayonida ularni ijodiy izohlash; apparat, dasturiy ta'minot va axborot texnologiyalarining usullarini bilish. Texnologik komponent koʻrsatkichlarni oʻz ichiga oladi: axborot texnologiyalaridan ijodiy foydalanish qobiliyati; Internet texnologiyalaridan foydalanishning oʻzgaruvchanligi. Axborot-kommunikatsiya komponenti koʻrsatkichlarga asoslanadi: elektron ta'lim resurslarini rivojlantirish, oʻquv jarayonining tarkibini yangilashda rivojlanayotgan axborot texnologiyalaridan foydalanish.

Refleksiv-aksiologik tarkibiy qismning koʻrsatkichlari quyidagilardan iborat: talabalarning axborot faoliyati natijalarini mustaqil tahlil qilish, axborot texnologiyalarini oʻzlashtirish jarayonida ahamiyatli-semantik koʻrsatmalar.

Pedagogik faoliyatni takomillashtirish va kasbiy oʻzini oʻzi amalga oshirishni rivojlantirish aspektidagi axborot texnologiyalarining vositalari va usullari. Bularning barchasi talabalarning maqsadli axborot qobiliyatini shakllantirishga yordam beradi.

Modelning tashqi va ichki omillari oʻrganilayotgan jarayonning pedagogik sharoitlarining normal ishlashi va amalga oshirilishini ta'minlaydi, bu test oʻtkazish oʻrganish gipotezasini tasdiqlaydi va oʻqituvchiga axborot texnologiyalarini oʻrganish jarayonida ijodiy qobiliyatlarning yuqori darajadagi rivojlanishini ta'minlaydi.

Tahlil va natijalar. Pedagogik tajriba oʻtkazish uchun pedagogika fakulteti "5110900 – Pedagogika va psixologiya" ta'lim yoʻnalishi tanlab olindi. "Pedagogika va psixologiya" ta'lim yoʻnalishining 2019 yilgi oʻquv rejasida "Axborot texnologiyalari" fani boʻyicha ma'ruza mashgʻulotlari ushun 28 soat, amaliy mashgʻulot uchun 40 soat ajratilgan.

Oliy ta'limning Davlat ta'lim standartiga koʻra "Pedagogika va psixologiya" ta'lim sohasida oʻqitiladigan "Ta'limda axborot texnologiyalari" fani dasturi pedagogik faoliyatda zarur boʻladigan: axborot, axborotlarlarni qayta ishlash texnologiyalari, komputerlarning texnik va dasturiy ta'minoti, tizimli va amaliy dasturlar, komputer tarmoqlari, Internet texnologiyalari yuzasidan boshlangʻich tushunchalarini oʻz ichiga olgan boʻlimlaridan tashkil topgan.

Pedagogika fakulteti "5110900 – Pedagogika va psixologiya" ta'lim yoʻnalishi 1-kursida 3 ta akademik guruhlar mavjud. Biz bu 3 guruh ichidan 2 tasini tanlab oldik, ya'ni PP101 guruhi nazorat guruhi sifatida, PP102 guruhi tajriba-sinov guruhi sifatida. PP101 nazorat guruhida 31 nafar, PP102 tajriba-sinov guruhida ham 31 hafar talabalar tahsil oladi.

"Axborot texnologiyalari" fani boʻyicha 1-kursda ma'ruza mashgʻulotlari ushun 28 soat, amaliy mashgʻulot uchun 40 soat ajratilgan boʻlsa, 1-semestrda ma'ruza mashgʻulotlari ushun 14 soat, amaliy mashgʻulot uchun 22 soat, 2-semestrda ma'ruza mashgʻulotlari ushun 14 soat, amaliy mashgʻulot uchun 18 soat ajratilgan.

2019-2020 o‘quv yilining 1-semestrida tajriba-sinov guruhi sifatida tanlab olingan PP102 guruhida darslar ishlab chiqilgan 1-rasmdagi model asosida tashkil etildi.

«Axborot texnologiyalari» fani bo‘yicha o‘tkazilgan oraliq nazoratlarning umumiy yig‘indisi quyidagi natijani berdi.

O‘tkazilgan pedagogik tajriba-sinov natijalarini tahlil qilishda matematik statistika metodlari reyting nazoratlarini hisoblash formulalaridan foydalanildi. Tajriba-sinovda O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligining “Oliy ta’lim muassasalarida talabalar bilimini nazorat qilish va baholash tizimi to‘g‘risidagi Nizom” asos qilib olindi.

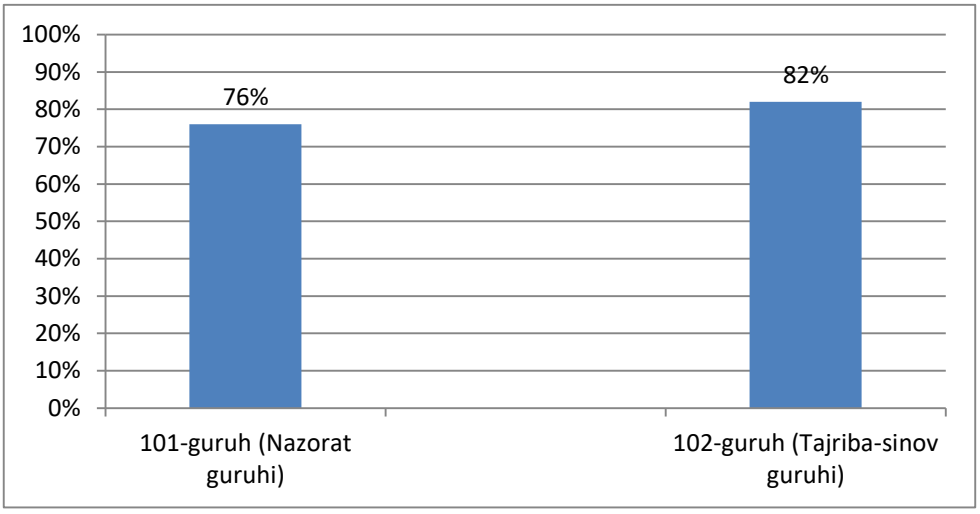
1-*jadval*

«Axborot texnologiyalari» fani bo‘yicha o‘tkazilgan oraliq nazoratlarning umumiy natijalari

Fan nomi	Soat		Nazorat guruhi PP101				Soat		Tajriba-sinov guruhi PP102			
	Ma’ruza	Amaliyot	Kurs, guruh	Tal. soni	ON	YaN	Ma’ruza	Amaliyot	Kurs, guruh	Tal. soni	ON	YaN
Axborot texnologiyalari	16	26	101	31	76%		16	26	102	31	82%	

“Axborot texnologiyalari” fani bo‘yicha o‘tkazilgan nazoratlar natijasi nazorat guruhlariga nisbatan tajriba-sinov guruhida talabalarning o‘zlashtirish ko‘rsatkichi 6-7 foizgacha o‘sganligini ko‘rsatdi.

Buni quyidagi diagramma orqali ham ko‘rishimiz mumkin.

2-rasm. «Axborot texnologiyalari» fani bo‘yicha o‘tkazilgan tajriba-sinov natijalari.

Xulosa va takliflar. Tadqiqotlar tahlili asosida axborot texnologiyalarini o‘rganish jarayonida bo‘lajak o‘qituvchilarning ijodiy qobiliyatlarini shakllantirish mexanizmi (model) ishlab chiqildi.

Axborot texnologiyalarini o‘rganish jarayonida talabalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish bo‘yicha ishlab chiqilgan model o‘rganilayotgan yo‘nalishda mavjud muammolarni hal qilishi asoslandi.

«Axborot texnologiyalari» fanidan talabalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish bo‘yicha tashkil etilgan dars faqatgina o‘quv materiallarini talabalar tomonidan chuqur o‘zlashtirish emas, balki ma’ruza va seminar darslarini bir-biriga bog‘liq olib borish masalasini ham yechishga imkoniyat yaratdi.

«Axborot texnologiyalari» fani bo‘yicha o‘tkazilgan nazoratlar natijasi nazorat guruhlariga nisbatan tajriba-sinov guruhida talabalarning o‘zlashtirish ko‘rsatkichi 6-7 foizgacha o‘sganligini ko‘rsatdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Shadiev R., Shadiev N., Fayziev M., Halubitskaya Y. Improving Student Learning Satisfaction in Lectures in English as a Medium of Instruction with Speech-Enabled Language Translation Application. Lecture Notes in Computer Science (including subseries Lecture Notes in Artificial Intelligence and Lecture Notes in Bioinformatics), 2020. 12555 LNCS, str. – P. 576-581. https://doi.org/10.1007/978-3-030-63885-6_62.

2. Mamatova Ya., Sulaymanova S. O‘zbekiston mediata’lim taraqqiyoti yo‘lida. O‘quv qo‘llanma. -T.:»Extremum-rress», 2015. -94b.

3. Визер Ю. Ю. Педагогические условия формирования творческих способностей будущих педагогов в процессе изучения информационных технологий. Автореф. кан-та пед. наук: 13.00.01 / Елец, 2015. – 36 с. http://nauka-pedagogika.com/pedagogika-13-00-01/dissertaciya-pedagogicheskie-usloviya-formirovaniya-tvorcheskih-sposobnostey-buduschih-pedagogov-v-protsesse-izucheniya-informatsionny

4. Fayziev M. Methods of teaching the «operators» section in the teaching of pascal programming language on the basis of a logical scheme of concepts. Journal of Critical Review, 2020. – P. 2056-2060.
https://www.jcreview.com/?mno=122738

5. Maxmud Hasaniy. «Odob bo‘stoni va ahloq gulistoni», Fan. 1994.

6. Rustam Shadiev, Wu-Yuin Hwang, Narzikul Shadiev, Mirzaali Fayziev, Tzu-Yu Liu, Lingjie Shen. Smart watches for making EFL learning effective, healthy, andhappy. Challenges and Solutions in Smart Learning. Proceeding of International Conference on Smart Learning Environments. – Beijing, China, 2018. – P. 73-76. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-981-10-8743-1_11

UMUMTA’LIM MAKTABLARIDA “INFORMATIKA” FANINI TAKOMILLASHTIRILGAN METODIKA ASOSIDA O‘QITISH

Nazarov Baxodir Abdusamatovich, TATU Samarqand filali “Kompyuter injineringi” fakulteti dekani
Lutfillaev Maxmud Xasanovich, SamDU professori

Annotatsiya. Zamonaviy ta’limda yuqori malakali kadrlar tayyorlashda multimedia texnologiyalariga asoslangan ta’lim jarayonini amalga oshirish maqsadga muvofiqdir. Multimedia texnologiyalarining mohiyati shundan iboratki, talaba bilan ishlashning ushbu shakli kafolatlaydigan o‘quv jarayoni rejalashtiriladi va amalga oshiradi.

Kalit so‘zlar: Dasturiy vositalar, elektron va virtual resurslar, Multimedia, MS Power Point Google Apps for education, Ispringsuite, Course Lab, Camtasia Studio, Hot Potatoes Home Page AutoPlay dasturiy vositalari.

ПРЕПОДАВАНИЕ ИНФОРМАТИКИ ПО УСОВЕРШЕНСТВОВАННОЙ МЕТОДИКЕ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Аннотация. В современном образовании желательно реализовать образовательный процесс на основе мультимедийных технологий при подготовке высококвалифицированных кадров. Суть мультимедийных технологий в том, что такая форма работы со студентом дает уверенность в том, что его работа очень нужна молодому поколению, планируется и реализуется образовательный процесс, гарантирующий достижение.

Ключевые слова: Программное обеспечение, электронные и виртуальные ресурсы, мультимедиа, MS Power Point, Google Apps для образования, Ispringsuite, курсовая лаборатория, Camtasia Studio, программные инструменты автозапуска домашней страницы Hot Potatoes.

Annotation. In modern education, it is desirable to implement the educational process on the basis of multimedia technologies in the training of highly qualified personnel. The nature of multimedia technologies is that this form of working with the student gives confidence that his work is very necessary for the young generation. educational process that guarantees achievement is planned and implemented.

Keywords: Software, electronic and virtual resources, multimedia, MS Power Point, Google Apps for Education, Ispringsuite, course lab, Camtasia Studio, Hot Potatoes homepage autorun software tools.

Axborot texnologiyaning jadal rivojlanishi ta’lim sohasining barcha yo‘nalishida o‘quv jarayonini samaradorligini oshirish istiqbollarini ochib bermoqda. Ta’lim sohasida axborot texnologiyalari asosida o‘qitishni tashkillashtirish borasidagi ilg‘or yondashuvlarning ishlab chiqishga olib keldi. Mazkur yondashuvlarning mohiyati so‘nggi yillarda axborot texnologiyalarini dasturiy vositalari asosida Dasturiy vositalar (DV) yordamida ifodalanib kelinmoqda. DV tushunchasi lug‘aviy jihatdan qanday ma’noni anglatadi? Ushbu tushuncha negizida ta’lim sohasini samaradorligini oshirishda qanday afzalliklarga erishish mumkin? DV– obyektning ichki va tashqi xossalarini muayyan talablar va me’yorlar, texnik topshiriqlar va sifat ko‘rsatkichlariga mos ravishda vizuallashtirish sanaladi.

Odatda DV jarayonida mashinalar, dastgohlar, ishlab chiqarish qurollari hamda texnologik jarayonlarni imitatsion modellari namoyish etiladi. DV ilm-fan, texnika, ishlab chiqarish va axborot texnologiyalarning rivoji tufayli ta’limni metodik jihatdan rivojlanishning yangi bosqichiga va takomillashtirilgan mukammal ochiq tizimiga o‘tishga imkoniyat yaratadi. Axborot texnologiyalari asosida ta’limning ochiq ko‘rinishdagi tizimga aylanishini anglatadi [1, 23-b]. DV negizida ta’limning barcha bo‘g‘inlarida umumiy yoki xususiy xarakterdagi metodikalarni ishlab chiqishni taqozo etadi. Jumladan, ta’lim sohadagi yangilanishlar ham shular jumlasidandir.

Ta’lim tizimida DV – uning malakali kadrlarga, shaxsga yo‘naltirilgan sifatli ta’lim olishga bo‘lgan talabini qondirish, ta’lim tizimini barqaror rivojlanishini ta’minlash maqsadida mavjud mexanizmning qayta ishlab chiqilishi yoki takomillashtirilishini nazarda tutadi. DV asosida o‘qitish majmuaviy xarakter kasb etib, ta’lim tizimining barcha sohalarini to‘la qamrab olishi va jamiyatda qaror topgan malakali mutaxassislarni tayyorlash borasidagi ehtiyojni qondirishga xizmat qiladi. Ta’lim tizimining DV asosida tashkil qilish quyidagi ustuvor vazifalar hal qilinadi:

- har bir o‘quv materialini qamrab olish va ta’lim olishning ochiqligini ta’minlash;
- uzluksiz ta’lim tizimida yangi sifat ko‘rsatkichlariga erishish;
- yangi ta’lim resurslarini jalb qilish va ulardan samarali foydalanish asosida uzluksiz ta’lim tizimida samarali me’yoriy huquqiy va tashkiliy- iqtisodiy mexanizmlarni shakllantirish;
- davlat va jamiyatning qo‘llab-quvvatlashi negizida ta’lim tizimi xodimlarining ijtimoiy maqomi va kasbiy kompetentligini rivojlantirish;
- ta’lim tizimining davlat va jamoatchilik boshqaruviga asoslanganlik tamoyiliga muvofiq ta’lim jarayoni ishtirokchilari – talabalar, pedagoglar, ota-onalar va ta’lim muassasalarining rolini oshirish [6, 43-b].

O‘zbekiston respublikasida ham ta’lim tizimini DV asosida tashkil etishda o‘quv rejasida ko‘zda tutilgan predmetlardan va ular o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni e’tiborga olish muhim ahamiyatga ega. Bugungi kunda ta’lim tizimini DV asosida samaradorligini oshirish ustuvor yo‘nalishlari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

- elektron axborot-ta’lim resurslarini yaratish;

-o‘qitishning mavjud va yangi texnologik shakllarini o‘zaro muvofiqlashtirish;

-o‘quv hamda mutaxassislik fanlari asoslarining talabalar tomonidan mustaqillik o‘zlashtirilishi uchun qulay pedagogik va texnologik shart- sharoitlarni vujudga keltirish ;

-ta’lim tizimidagi muayyan predmetlardan DVasosida elektron va virtual ressurslar ishlab chiqish [2, 24-b].

O‘qituvchi multimedia texnologiyalari asosida tashkil etilgan dars jarayonida elektron doskadan foydalanishi lozim, chunki bunday holda u bir vaqtning o‘zida auditoriyadagi barcha tinglovchilar bilan ishlash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Amaliyot va olib borilgan tajriba-sinov ishlari multimedianing ta’lim jarayonidagi samaradorligini tasdiqlagan. Multimedia texnologiyasidan foydalanib ta’lim jarayonining samaradorligini oshirish bilan birga, u o‘quv jarayoniga ijobiy ta’sir etish mumkin, jumladan:

- Multimedia axborotni qabul qilish va tushunish kabi o‘qitishning kognitiv yo‘nalishlarini qo‘llashi mumkin.

- Multimedia o‘quvchilarning (talabalarning) motivatsiyasini ko‘tarishi mumkin. Multimedia hamkorlikda ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirishiga va o‘quvchilarning (talabalarning) jamoa bo‘lib bilim olishga yordam berishi mumkin.

- O‘quv multimedia - vositalar o‘quvchilarda (talabalarda) nazariy jihatdan kengroq ma’lumot olish, o‘qishga yondashuvni rivojlantirish va ta’lim materialini chuqurroq tushunishni ta’minlashi mumkin [5, 16-b].

Ma’lumki, umumta’lim maktablarida “Informatika va axborot texnologiyalari” fanini o‘qitishda Multimediali elektron qo‘llanmalar yaratish va ulardan foydalanish o‘quvchilar uchun fanni o‘zlashtirishga katta yordam beradi. Yaratilgan yangi elektron dastur imkoniyatlarini o‘rnagan o‘quvchilarda boshqalar uchun ham foydali bo‘lgan bilimlari aks etgan yangi loyihalarni yaratish xohishi paydo bo‘ladi. Bunday holda o‘qituvchi o‘quvchilarga “elektron qo‘llanma”ni yaratishni taklif qilishi mumkin. Bu albatta elektron qo‘llanma yaratishdagi ilk qadam. Bu loyihani yaratishni amalga oshirish uchun turli dasturlar to‘plami bilan ishlashga to‘g‘ri keladi.

O‘quvchilar tasvirni qayta ishlash, nutq va musiqani yozib olish, animatsiyali effektlardan foydalana olish kabilarni bajara olishlari kerak. Ular uchun axborotni topish va tanlash usullari, ularni tartiblash muhimdir. Ularga mutaxassis va fan o‘qituvchisi ko‘mak beradi. Natijada Multimediali dasturdan foydalanish imkoniyati yaratiladi. Fan o‘qituvchisiga esa o‘quvchi bilan ishlashning bu shakli uning mehnati o‘sib kelayotgan yosh avlodga juda zarur ekanligi haqida ishonch beradi. Elektron darslik yaratish murakkab jarayon ekanligini e’tiborga olgan holda uni bosqichlarga bo‘lib amalga oshirish maqsadga muvofiqdir. Elektron darslik yaratishning asosiy bosqichlari quyidagilar:

- manbalarni tanlash;
- muallif bilan shartnoma tuzish;
- mundarija tuzish;
- qismlar bo‘yicha matnlarni qayta ishlash;

- gipermatnni elektron shaklga aylantirish;
- ovozli sohani ishga tushirish;
- multimediali soha uchun material tanlash;
- kompyuter yordamini yaratish [4, 55-b].

Multimediali elektron darslik (MED)ni yaratishda o‘quvchilarga tushunarli, matni ravon va qiziqarli, test, krossvordlar tanlashda ularning yoshi, fiziologik xususiyatlari hisobga olish lozim. Elektron darslik strukturasi, boblar va ularga tegishli mavzular bo‘yicha bilimlar qisqa hamda xulosa qismi bilan bog‘langan holda keltirilgan [4, 38-b].

O‘quvchilar erishilgan bilim, ko‘nikma va malakalarni mustahkamlash maqsadida MEDda savol va topshiriqlar, test sinovlari va krossvord keltirilgan. Masalan, elektron darslik yordamida o‘quvchi o‘z bilimlarini nazorat qilish, ya’ni o‘quvchilar bilimlarini sinab ko‘rish maqsadida test sinovlariga javob berishi mumkin

Umumta’lim maktablarida pedagogik jarayon kechishining muhim shartlaridan biri darslarda zamonaviy o‘qitish texnologiyalaridan foydalanish hisoblanadi. O‘quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish uchun mo‘ljallangan ana shunday o‘qitish texnologiyalaridan biri bu multimediali elektron qo‘llanmalardir.

Umumta’lim maktablarida ta’limni axborotlashtirish sharoitida informatika va axborot texnologiyalarini o‘qitishning asosiy maqsadi axborot va kommunikatsiya texnologiyalaridan amaliy foydalanish ko‘nikma va malakalarini, axborotni kompyuterda qayta ishlash usullarini, ijodiy anglash va mantiqiy fikrlash ko‘nikmasini shakllantirish uchun o‘quvchilarga shart-sharoit yaratish, ularning bilish faoliyatini rivojlantirishdan iborat [3, 29-b].

Bugungi kunda umum ta’lim maktablarida informatika va axborot texnologiyalari kursini o‘qitish bo‘yicha asosiy muammolardan biri - bu o‘quvchilarning informatikani o‘rganishga bo‘lgan qiziqishini faollashtirishdan

iboratdir. Informatika va axborot texnologiyalari darslarida o‘quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish bu eng avvalo o‘quv materialini multimediali va interaktiv ko‘rinishda taqdim etishdir. Bunday o‘quv materiali quyidagi ko‘rinishlardan biri orqali taqdim etilishi mumkin:

1 - turdagi taqdimot. (MS Power Point dasturiy vositasidan foydalanib yaratilayotgan taqdimotlarga odatda matn, rasm va turli ko‘rinishdagi jadvallar hamda test nazorati uchun savollar to‘plamidan iborat slaydlar).

2 - turdagi taqdimot. (Ispringsuite dasturiy vositasida yaratilayotgan taqdimot MS Power Point dasturiy vositasida yaratilgan taqdimotga audio, video va test nazorat dasturini nashr qilish (Publikatsiya) orqali imkoniyatlarini kengaytiradi va bu ko‘rinishdagi taqdimot dars jarayonini takomillashtirishga va samaradorligini oshirish qaratilgan taqdimotlar).

3 - turdagi taqdimot. (MS Power Point Google Apps for education, Ispringsuite, Course Lab, Camtasia Studio, Hot Potatoes Home Page AutoPlay dasturiy vositalaridan foydalanib yaratilayotgan taqdimotlar odatda matn, audio, video test va samaradorligini oshirishga qaratilgan taqdimotlar).

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy dasturiy vositalardan foydalanib dars jarayonini takomillashtirilgan metodika asosida tashkil etish uning samaradorligini oshirish imkoniyatini yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Войков В.Д. Роль Интернета – Web-технологий в деле развития образования и культуры // Ж. Интернет: культура и образование. – СПб.: 1998. – С. 15-19.
2. Воротницкий Ю.И. Об архитектуре корпоративных информационных веб-систем // Доклады НАН Беларуси. Т. 48. 2004. № 6. – С. 32-34.
3. Селеменов С.В. Школьная инфографика // Общественно-политический и научно-методический журнал «Образование и современная школа». – Москва, 2010. № 2. – С. 34-42.
4. Соловьева Т.В. Инфографика в медийном и учебном текстах / Т.В. Соловьева // Научно-теоретический и прикладной журнал НГУ им. Ярослава Мудрого «Вестник НовГу». – Новгород, 2010. № 57. – С. 76-79.
5. Голиш Л.В. Что нужно знать обучаюеммоу о современных технологиях обучения? / Учебно-методическое пособие. – Т.: ИРССПО, 2002. – С. 160.
6. Фролова М.А. История возникновения и развития инфографики / М.А. Фролова // Вестник Пермского государственного гуманитарно-педагогического университета. Серия: Информационные компьютерные технологии в образовании. – Пермь. 2014. № 10. – С. 135-145.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA XOTIRA RIVOJLANISHINING XUSUSIYATLARI VA UNING SHARTLARI

Qulmamatov Sindorqul Ibragimovich, Guliston davlat pedagogika instituti Pedagogika kafedrasi mudiri
e-mail: sindorguldu@gmail.com
Xudoynazarov Sherzod Axmad o‘g‘li, Guliston davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi, O‘zMU magistranti,
e-mail: sherzod777xudoynazarov@gmail.uz

Annotatsiya. Maqolada maktabgacha yoshdagi bolalar xotirasini rivojlantirishga doir fikr va tavsiyalar yuritadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar, xotirasidagi muammolarni bartaraf etish va xotira rivojlantirish uchun kerakli metodlar tavsiya qilinadi.

Kalit so‘zlar: Vizual xotira, shaxs, psixologiya, maktabgacha yosh, muhit, oila.

ОСОБЕННОСТИ И УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ ПАМЯТИ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Аннотация. В статье содержатся мысли и рекомендации по развитию памяти дошкольников. Детям дошкольного возраста рекомендуются необходимые методы устранения нарушений в их памяти и развития памяти.

Ключевые слова: зрительная память, личность, психология, дошкольный возраст, окружающая среда, семья.

FEATURES AND CONDITIONS OF MEMORY DEVELOPMENT IN PRESCHOOL CHILDREN

Annotation. The article contains thoughts and recommendations for the development of preschool children’s memory. Preschool children are recommended the necessary methods to eliminate violations in their memory and memory development.

Keywords: visual memory, personality, psychology, preschool age, environment, family.

Kirish. Rivojlanib borayotgan jamiyatning asosiy mezonlaridan biri bo‘lgan bu davrda, yoshlar bu jamiyatning rivojlanish bosqichida asosiy rolni bajarmoqda desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

Shunday rivojlanayotgan davrda maktabgacha yosh davridagi bolalarga qaratilayotgan e’tiborning mahsulidir.

Asosiy qism. XXI asr texnika taraqqiyoti rivojlangan bir jamiyatda yashar ekanmiz, shunchalar ko‘p axborot, bularning hammasini xotiramizda joylash imkoniyati kam ammo mana shu texnika asrida, har bir texnikadan unumli foydalanish ham xotira kuchiga bog‘liqdir. Xotirani yaxshilaydigan omillardan biri, bolalarning yoshligidan xotira mashqlarini olib borishdir.

O‘tgan davr mobaynida mamlakatimizda o‘sib borayotgan avlodni sog‘lom va har tomonlama yetuk voyaga yetkazish, ta’lim-tarbiya jarayoniga samarali ta’lim va tarbiya shakllari hamda usullarini joriy etishga qaratilgan maktabgacha ta’limning samarali tizimini tashkil etish bo‘yicha keng ko‘lamli ishlar amalga oshirildi.

Maktabgacha ta’lim sohasida davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish uchun yaratilgan qulay shart-sharoitlar nodavlat maktabgacha ta’lim muassasalari sonini yanada oshirish va ular ko‘rsatadigan xizmatlar turlarini kengaytirish uchun mustahkam poydevor bo‘ldi.

Maktabgacha ta’lim tizimini yanada takomillashtirish, bolalarning sifatli maktabgacha ta’limdan keng foydalanishini ta’minlash, maktabgacha ta’lim xizmatlarining nodavlat sektorini rivojlantirish maqsadida, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 30-sentabrdagi “Maktabgacha ta’lim tizimini boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3955-son qaroriga muvofiq O‘zbekiston Respublikasi maktabgacha ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi muhim ahamiyatga ega.

Bugungi kunda O‘zbekistonda 7104 ta maktabgacha ta’lim tashkilotlari faoliyat yuritadi, ulardan 5604 tasi (79 foiz) — davlat, 63 tasi — idoraviy va 1437 tasi (21 foiz) — nodavlat tashkilotlardir[1]. Hozirgi kunda maktabgacha ta’limdagi islohotlarning amalga oshirilishi yoshlarga qaratilayotgan katta siyosiy e’tiborning mahsulidir.

Maktabgacha yosh inson xotirasining umumiy rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning oddiy kuzatuvi ham ularning xotirasi jadal rivojlanib borayotganligini ko‘satadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda xotiraning yetakchi turi obrazli o‘yinlar hisoblanadi. Uning rivojlanishi va kelgusida qayta qurilishi bolaning aqliy mavjudotning turli sohalarida, asosan, bilish jarayonlarida – tafakkur va idrokda yuz beradigan o‘zgarishlar bilan bog‘liq. Idrok tobora ko‘proq maqsadga muvofiq, ongli bo‘lib qolsa ham, o‘zining globalligini yo‘qotmaydi.

Fikrlashning doimiy rivojlanishi natijasida bolalar ba’zan umumlashtirishning eng oddiy shakliga murojaat qilishadi, bu esa o‘z navbatida g‘oyalarni tizimlashtirishga yordam beradi. G‘oyalar so‘zlar bilan bog‘lanib, “chiroyli” ko‘rinishga ega bo‘ladi. Analitik, sintetik faoliyatni takomillashtirish g‘oyalarining o‘zgarishiga olib keladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar xotirasi beixtiyor xarakterga ega, ya’ni bolalar hanuzgacha biror narsani eslash yoki eslash uchun ongli maqsad qo‘ymaydi, bu

[1] https://lex.uz/ru/docs/-4327235

maqsad uchun maxsus vositalardan foydalanmaydi. Eslash va yodlash asosan boshqa biron bir faoliyatga kiritiladi va keyinchalik uning ichida amalga oshiriladi. Biroq, maktabgacha yoshdagi bolalarning beixtiyor xotirasi uning mexanikligini anglatmaydi.

Xotira yodlash uchun material ustida ishlashning bir turi bilan tavsiflanadi. Ushbu ish hech qachon oddiy takrorlash haqida emas. Aksincha, u har doim materialni qayta ishlashni yashiradi, bu esa uni ko‘paytirish zarurati bilan bog‘liq. Xotirada tushunishdan tashqari, kelajakda ko‘payish jarayoni uchun ayniqsa muhim bo‘lgan ba’zi elementlarning tanlanishini har doim ham ko‘rishimiz mumkin.

Maktabgacha yoshdagi bolalar so‘zlarni yodlash jarayoni sodir bo‘ladigan ikkita asosiy faoliyat yo‘nalishlariga ega[2]. Avvalo bu nutqni faol o‘zlashtirishga qaratilgan faoliyat. Yuqorida ta’kidlab o‘tilganidek, maktabgacha yoshdagi bolalar ona tilidagi shakllarni o‘zlashtirishda ayniqsa juda faoldir. Yangi og‘zaki shakllarni va ularning kombinatsiyasini o‘zlashtirishga qaratilgan ushbu faoliyat yodlashni o‘z ichiga oladi va ko‘paytirish ko‘pincha shu yerda amalga oshiriladi. Xotirani rivojlantirish uchun bolaning adabiy hikoyalarni tinglash paytida ko‘rsatadigan faoliyati, ularni idrok etish bo‘yicha ishi muhim ahamiyatga ega. Bu adabiy personajlarga nisbatan ichki hamdardlik jarayonida ifodalanadi. Maktabgacha yoshda bolalarga adabiy asarlar mazmunini tushunishga imkon beradigan qahramonlarga nisbatan hamdardlik shakllanadi.Bu turli xil adabiy asarlarni yodlashni amalga oshiradigan ikkinchi darajali ish turi - she'rlar, ertaklar va boshqalar.

Ixtiyoriy xotirani maktabgacha yoshdagi bolalarning xatti-harakatlarida ko‘rish mumkin. Kichik bolalar, bir guruh rasmlarni ko‘rish va boshqa bir guruhni eslab qolish vazifasini olganlaridan so‘ng, huddi shunday qilishadi ular ko‘rsatmalarni tinglamaydilar, ikkala guruh rasmlariga nigoh bilan qarashadi, rasmlar bilan o‘ynashni boshlashadi yoki rasmlarning mazmunidan ilhomlanib biron bir narsani aytib berishadi. Ular hech qanday maxsus yodlash harakatlarini amalga oshirmaydilar.

Maktabgacha yoshdagi, katta yoshdagi bolalar allaqachon yodlashga qaratilgan maxsus harakatlarni o‘zlashtira olishgan (masalan, bir necha marotaba takrorlash), ular o‘zlariga ongli maqsadlar qo‘yishlari mumkin nimanidir eslab qolish uchun.

Yodda saqlash va ko‘paytirishning o‘zboshimchalik shakli 4-5 yoshdan boshlab paydo bo‘la boshlaydi. Bolalar xotiraning o‘zboshimchalik shakllarini bir necha bosqichda o‘zlashtiradilar. Dastlab ular kerakli texnikani o‘zlashtirmaguncha, eslash va eslab qolish uchun faqat vazifalarni ajratib olishni boshlaydilar. Shu bilan birga, eslashning maqsadi ilgari ta’kidlangan chunki, bolalar avvalo uni eslashi kerak bo‘lgan vaziyatlarga duch kelishadi, ilgari o‘zi sezgan yoki xohlagan narsani ko‘paytiradilar. Yodda, saqlash vazifasi, eslash tajribasi natijasida paydo bo‘ladi, chunki bolalar esga olishga urinmasalar, keyinchalik ma’lumotni ko‘paytira olmasligini anglay boshlaydilar.

[2]Xalqaro talabalar ilmiy bulluteni. - 2015. - № 5-2. - 262-263 betlar.

Bola tomonidan mnemonik maqsadni ajratish va amalga oshirish jarayoni Z.M. Istomina tomonidan o‘rganilgan[3]. Mnemonik maqsadni maktabgacha yoshdagi bola tanlashi, uni faol yodlash va eslashni talab qiladigan sharoitlarga duch kelganda yuz beradi. Z.M.Istominaning o‘rganishda yod olishdan oldin eslash o‘zboshimchalik xususiyatiga ega ekanligi ham aniqlandi.

Z.M. Istomina tomonidan olingan eksperimental materiallar shuni ko‘rsatdiki, faqat unga berilgan ko‘rsatmalarni takrorlashda uning nomuvofiqligini aniqlaganda, bola ko‘rsatmalarni tinglashda yetarlicha faol bo‘lmaganligini anglagan va Istominani eslash uchun hech narsa qilmagan.

Eslab qolish va yodlash texnikasi odatda bolaning o‘zi tomonidan ixtiro qilinmaydi[4]. Kattalar ularni qandaydir shaklda taklif qilishadi. Masalan, kattalar bolalarga ko‘rsatma berib, darhol uni takrorlashni taklif qilishadi. Bolaga biron bir narsa haqida savol berganda, kattalar eslash jarayonini savollar bilan boshqaradilar: ‘‘Keyin nima bo‘ldi? ‘‘, ‘‘va siz bu otlarga o‘xshash yana qanday hayvonlarni ko‘rdingiz? ‘‘ va h.k. Bolalar asta-sekin yaxshiroq yodlash uchun materialni tushunishni, takrorlashni, bog‘lashni o‘rganadilar, eslashda aloqalardan foydalanadilar. Natijada, bolalar yod olish uchun maxsus harakatlar zarurligini anglaydilar. Bolalarning faolligi yodlash jarayoni uchun katta ahamiyatga ega[5].

Agar bolalarga aniq va qiziqarli topshiriq berilsa, masalan: u aytilgan so‘zlarga, ma’no jihatidan boshlang‘ich bilan bog‘liq bo‘lgan boshqalarni tanlashi yoki kattalar tomonidan chaqirilgan so‘zlarni rasmlar bilan bog‘lashi yoki bir xil harflar bilan boshlanadigan so‘zlarni tanlashi kerak bo‘lsa, unda so‘zlarning soni xotirada keskin ortadi. Bundan tashqari, bunday so‘zlar bolalar tomonidan mexanik ravishda yodlangan so‘zlardan ko‘ra ko‘proq xotirada qolishda davom etadi.

Bola kattalar nutqning turlarini qanchalik yaxshi bilsa, uning xotirasi shunchalik yaxshi bo‘ladi. Bu ayniqsa kasbiy zarururiyat bilan rivojlangan nutq majburiy sifat bo‘lgan odamlarning faoliyatida yaqqol namoyon bo‘ladi. Siz shaxmat yoki domino o‘ynashni o‘rgatishingiz mumkin, shubhasiz umuman olganda, aqlni rivojlantirish uchun samarali bunday o‘yinlar ancha samarali bo‘ladi. Agar sizga boshqotirma va krossvordlarni yechish o‘rgatilgan bo‘lsa, unda siz boshqotirma va krossvordlarni yechishda aqlliroq bo‘ldingiz, boshqa hech narsa emas.

A.N. Leontievning fikricha, inson miyasiga qancha ko‘p dastur o‘rnatilgan bo‘lsa, uning aqli shunchalik kuchli bo‘ladi. Intellekt sifat tushunchasi emas, balki miqdoriy tushunchadir. Kompyuter bilan solishtiring, bitta kompyuterda faqat Word matn muharriri o‘rnatilgan. Bu kompyuter past intellektga ega lekin u ajoyib ishni bajaradi. Boshqa kompyuterda yuzlab professional dasturlar o‘rnatildi. Bunday kompyuter yuqori intellektga ega, chunki u yuzlab turli vazifalarni hal qilishga qodir. Ushbu o‘xshashlikdan ko‘rinib turibdiki, aql – ya’ni «o‘rnatilgan dasturlar» soni bevosita xotiraga bog‘liq. Agar kompyuterda xotira bo‘lmasa, unda prinsipial

[3] Z.M. Istomina. Xotirani rivojlantirish. – M.: Psixologiya, 1977.
[4] I.V. Dubrovina. Talimning amaliy psixologiyasi.– M.: Sfera, 2010.
[5] P.I. Zinchenko. Psixologiya masalalari, 2009.

jihatdan bunday mashinaga ko‘proq yoki kamroq murakkab dasturlarni o‘rnatish mumkin emas.

Xuddi shunday, agar odam yodlashni bilmasa, unda turli xil intellektual dasturlar juda sekin (uzoq) “o‘rnatiladi”. Yoki ularni umuman “o‘rnatish” mumkin emas. Bu aqlni kengaytirishning eng muhim sharti - bu yodlash qobiliyatining mavjudligi degan xulosaga keladi. Insonning aql-zakovati u harakatlarning yangi algoritmlarini (aqliy yoki vosita) qanchalik tez va qanchalik yaxshi o‘rganishiga bog‘liq.

O. A. Maklakovning ma’lum qilishicha, “matematik masalalarni yechishni o‘rgansangiz, yodlashni ham o‘rganmaysiz. Ammo yod olishni o‘rgansangiz, boyib ketmaysiz”. Qanday qilib pul ishlashni o‘rgansangiz, pianino chala olmaysiz. Yodlash uchun siz mnemonikani o‘rganishingiz kerak. Boy bo‘lish uchun siz pulni “ishlash” sxemalari va usullarini o‘rganishingiz kerak. Pianino chalish uchun bir necha yil musiqa maktabiga borish kerak. Umuman olganda, hamma narsada aqlli bo‘lish mumkin emas. Qanday qilib yaxshilanishingizdan qat’iy nazar, har doim sizdan qandaydir tarzda aqlliroq odam bo‘ladi.

E. I. Rogov nuqtai nazaridan, siz aqliy operatsiyalar natijasini vakillik bilan “miyadan chiqarishingiz” mumkin. Masalan, olingan rasmni so‘z bilan tasvirlash yoki qog‘ozga chizish. Shunga ko‘ra, agar vakillik, fikrlash, diqqat buzilgan bo‘lsa, tasavvur ham buziladi, ya’ni esda saqlash, eslash, hozirgini tahlil qilish va kelajakni bashorat qilish qobiliyati. Xotira va his-tuyg‘ular o‘rtasidagi bog‘liqlik shundan iboratki, inson u yoki bu materialni qanchalik aniq hissiy reaktsiyaga olib kelsau shunchalik yaxshi va kuchli esda qoladi. Hech qanday hissiy reaksiyaga olib kelmaydigan ya’ni odamga mutlaqo befarq bo‘lgan narsa u tomonidan umuman esda qolmaydi yoki unga hech narsa uchun kerak emasligi sababli juda qiyinchilik bilan eslanadi.

D. B. Elkoninning fikriga ko‘ra, erta bolalik tajribasi bilan bog‘liq kuchli hissiy tajribalar deyarli har doim odamning uzoq vaqt davomida, ba’zan butun umri davomida tegishli tajribalar bilan bog‘liq voqealarni eslab qolishiga yordam beradi va bu o‘z-o‘zidan, avtomatik ravishda sodir bo‘ladi.

Erta bolalikning masalan, hayotning uchinchi yoki to‘rtinchi yili bilan bog‘liq deyarli barcha xotiralari juda kuchli hissiy tajribalar bilan bog‘liq.

Xotira - kerakli vaqtda kerakli ma’lumotlarni yodlash, saqlash va olish (ko‘paytirish) qobiliyati. Kengroq ma’noda xotira unutish jarayonlarini ham o‘z ichiga oladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar xotirasini rivojlantirishda “Rasmni eslab qolish”, “Bir qator harflarni yodlash” va “Geometrik shakllarni ko‘paytirish” kabi metodikalar orqali vizual xotirani rivojlanishini diagnostika qilish jarayonida eng yaxshi natijalarni qo‘lga kiritishingiz mumkin bo‘ladi. Avvalambor maktabgacha yoshdagilar xotirasini rijolantirish jarayonida maktabgacha ta’lim muassasi va ota - ona o‘rtasidagi hamkorlik muhim ahamiyatga egadir.

Xotirada saqlash jarayonida tasvir rangi ham o‘zgaradi. Kamdan-kam ko‘rinadigan va kutilmagan tasvirlar vizual tarzda eng aniq va yorqin tarzda takrorlanadi. Bir tomondan, xotiradagi tasvirning bunday o‘zgarishlari uni og‘zaki

xotiradagi tasvirga qaraganda kamroq aniq qiladi. Boshqa tomondan, bu o‘zgarishlar foydali bo‘lishi mumkin - tasvirni umumiy sxemaga aylantiring va ma’lum darajada uni ramzga aylantiring.

Vizual tasviriy xotirani o‘zboshimchalik bilan boshqarish qiyin. Faqat o‘zgacha, g‘ayrioddiy narsalarni eslab qolish yaxshi - bu yaxshi xotiraga ega bo‘lishni anglatmaydi. Xotirani rivojlantirish bolalardagi ijtmoiylashuv jaraonlariga ham sezilarli tasir etadi. Qancha ko‘p ma’lumot yod olgan bola shunchalik kattalar bilan muloqat qilishda qiyinchilikga uchuramaydi.

Xulosa. Bugungi kunda rivojlangan mamlakatlar tajribasigaasosan, ular bilan hamkorliklarni kengaytirgan holda maktabgacha ta’lim sohasida katta ishlar olib borilmoqda. Xorijiy mamalakatlar tajribasidan foydalanib O‘zbekistonda ham davlat va xususiy sherikchilik asosida maktabgacha ta’lim muassasalari tashkil etilmoqda bundan ko‘zlangan maqsad, kelajak uchun poydevor yaratishdir.

Xorij mamlakatlari tajribasidan foydalanish davomida milliy mentalitetimizga asoslangan holda, o‘zimizning milliy dasturimizni yaratish bosh maqsadimizdir. Maktabgacha yoshdagi bolalarning xotirasini yaxshilash, aniqiroq qilib aytadigan bo‘lsak xotirasini rivojlantirish bugungi kundagi maqsadimizdir.

Yurtimizda bu borada olib borilayotgan ishlar katta ammo maktabgacha ta’lim muassalarida hali bolalarning xotirasini rivojlantirish uchun yetarlicha kadrlar mavjud emas. Hozir biz o‘z maqolamizda bolalar xotirasini rivojlantiradigan bazi ma’lumotlarni berib o‘tdik, bu sizning bolangiz uchun ham samarali bo‘ladi degan umiddamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Aseev A. G., Rivojlanish psixologiyasi. O‘quv qo‘llanma. A. G. Aseev. – Irkutsk: DEVELOPMENT-INFORM, 2009. – 356 b.
2. Aleksandrov Yu. I., Shevchenko D. G. Psixologiya asoslari. Universitetlar uchun darslik. – M .: INFA-M, 1997. – 367 b.
3. Abramova G. S. Rivojlanish psixologiyasi. Universitet talabalari uchun darslik. – M.: Akademiya, 2001. – 672 b.
4. L. A. Venger, V.S. Muxina, M.V.Gamezo. Yosh va pedagogik psixologiya. Pedagogika universitetlarining barcha mutaxassisliklari talabalari uchun darslik. – M.: Prosveshsheniye, 2008. – 345 b.
5. Vallon A. Bolaning aqliy rivojlanishi. – SPb., 2016.
6. Smirnova A.A. Xotirada yoshga bog‘liq individual farqlar. – M., 2017. – B. 19-20.
7. Dubrovina I.V. Talimning amaliy psixologiyasi. – M.: Sfera, 2010.
8. Zinchenko P.I. Psixologiya masalalari, 2009.
9. https://lex.uz/ru/docs

INTEGRATIV YONDASHUV ASOSIDA BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARINI KASB TANLASH ISHIGA TAYYORLASH

Shodiyev Narziqul, O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti pedagogika kafedrasi professori
e-mail: n_shodiyev@uzfi.uz
Mirzoyeva Nigora Shavkatjonovna, O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti pedagogika kafedrasi assistenti,
e-mail: n_mirzoyeva@uzfi.uz
Hamidova Laylo Kamildjonovna, O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti pedagogika kafedrasi magistranti

Annotatsiya. maqolada kasbiy-pedagogik yo‘naltirilganlik asosida “Tabiatshunoslik va uni o‘qitish metodikasi” fanini tabiiy-ilmiy fanlar bilan integratsiyasi yordamida talabalarni kasb tanlash ishiga tayyorlash bilan bog‘liq masalalar qaralgan.

Kalit so‘zlar: Kasbiy yo‘naltirilganlik, talaba, integratsiya, kasb tanlash, tayyorgarlik, fan.

ПОДГОТОВКА БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ К РАБОТЕ ПО ВЫБОРУ ПРОФЕССИИ НА ОСНОВЕ ИНТЕГРАТИВНОГО ПОДХОДА

Аннотатцияю В работе рассматриваются вопросы, связанные с подготовкой студентов к работе по профориентации путем интеграции «Природоведения и методики его преподавания» с естественно-научными предметами на основе профессионально-педагогической направленности.

Ключевые слова: профессионально-педагогическая направленность, интеграция, профориентация, подготовка, наука.

PREPARING FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS TO WORK ON CHOOSING A PROFESSION BASED ON AN INTEGRATIVE APPROACH

Annotationю the article examines issues related to the preparation of students for choosing a profession with the help of the integration of «Natural science and its teaching methodology» with natural-scientific sciences on the basis of professional-pedagogical orientation.

Keywords: Vocational orientation, student, integration, career choice, preparation, science.

Kirish. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev Yangi O‘zbekiston taraqqiyotining bugungi bosqichi talablariga javob beradigan kadrlar tayyorlash maqsadida “Professional ta’lim tizimini yanada takomillashtirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Farmonni qabul qildi[1]. Mazkur Farmon mamlakatimizda professional ta’lim tizimini ilg‘or xorijiy tajribalar asosida takomillashtirish-boshlang‘ich, o‘rta va o‘rta maxsus professional ta’lim bosqichlarini joriy etish orqali mehnat bozori uchun malakali va raqobatbardosh kadrlar tayyorlash hamda bu jarayonga ish beruvchilarni jalb qilishga qaratilgan. O‘z-o‘zidan ravshanki, uzluksiz ta’lim tizimida o‘quvchilarni kasb-hunarga yo‘naltirish bo‘yicha pedagogik jamoalar faoliyatining samarasi ko‘p jihatdan bu ishga o‘qituvchi murabbiylar qay darajada tayyorlanganliklariga hamda mazkur ish bo‘yicha oila, mahalla, uzluksiz ta’lim tizimi muassasalari va keng jamoatchilik o‘rtasida o‘zaro hamkorlikni yo‘lga qo‘yilishiga ko‘p jihatdan bog‘liq.

Shu munosabat bilan Oliy ta’lim muassasasi “Boshlang‘ich ta’lim, tarbiya va sport” ta’lim yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalarni-bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini kasb tanlash ishiga integrativ yondashuv [4] asosida tayyorlashning mazmuni, shakl, metodlarini qaraymiz.

Oliy ta’lim muassasalarida talabalarni kasb tanlash ishiga tayyorlash ta’limning kasbiy-pedagogik yo‘naltirilganlik prinsipi asosida amalga oshiriladi. “Tabiatshunoslik va uni o‘qitish metodikasi” [5] fanini o‘rganish jarayonida talabalarni kasb tanlash ishiga tayyorlash vazifasi kafedra professor-o‘qituvchisidan uning har bir mavzu va savolini boshlang‘ich ta’lim “Atrofimizdagi olam” (1-2-sinflar), “Tabiatshunoslik” (3-4-sinflar)ning mavzu va savollari bilan bog‘lab u yoki bu kasbning mehnat mazmuni, egallagan ko‘nikma va malakalari bilan kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarni tanishtirib borishning mazmuni, metod va vositalari to‘g‘risida talabalarga aniq ko‘rsatmalar berib borishni taqozo etadi.

OTM professor-o‘qituvchilarining bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini kasb tanlash ishiga tayyorlash bo‘yicha amalga oshirilgan faoliyatini ijobiy baholash barobarida xalq xo‘jaligida mashg‘ul bo‘lgan shunday kasblar borki (”Odam va tabiat” turkumiga kirgan kasblar orasida) ularning samarali mehnat faoliyati insonning ko‘rish, eshitish, ranglarni farqlash, hid va ta’m bilish, nafas olish,asab tizimi, tayanch harakat apparati va boshqalarga bog‘liqdir.

Talabalarni kasb tanlashga tayyorlash OTM o‘quv-tarbiya jarayonining tarkibiy qismiga aylanishi uchun kafedra professor – o‘qituvchilari tuman,viloyat xududlarida joylashgan ishlab chiqarish obyektlari qaysi ommaviy ishchi kasblariga ehtiyoj sezayotganligini muntazam o‘rganib borishi hamda o‘quv rejasida ko‘zda tutilgan ilmiy-tabiiy, umumkasbiy fanlarni o‘rganish jarayonida bo‘lajak o‘qituvchilarni mazkur kasblar bilan tanishtirishi talab etiladi. Bunda har bir fan o‘qituvchisi ta’limning politexnik prinsipi asosida fanning talabalarni kasb tanlash ishiga tayyorlash bo‘yicha potensial imkoniyati taxlil qilinadi.Ushbu maqsadda yuqorida ko‘rsatilgan fanlarning mavzu va savollari kasb tanlash nuqtayi nazaridan tahlil qilish har bir tabiiy-ilmiy, umumkasbiy fanning talabalarni kasb tanlash ishiga tayyorlashning mazmuni aniqlanadi va fanning ishchi rejasida aks ettiriladi. Misol tariqasida 1-jadvalda “Tabiatshunoslik va uni o‘qitish metodikasi” fanining rejasini

keltiramiz. Mazkur fan “Odam va tabiat“ turkumiga kiruvchi kasblarning ilmiy asosi bo‘lib[6] kafedra professor-o‘qituvchilari o‘quv-tarbiya jarayonida talabalarga mazkur kasblarning professiogrammasi asosida xalq xo‘jaligini rivojlantirishdagi roli va ahamiyati,bajaradigan ish mazmuni,egallagan mehnat ko‘nikmalari va malakalari bilan tanishtirish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

1-*jadval*

Mavzu va savollar	*“*Odam va Tabiat” tipi kasblari va ularnig qisqacha mazmuni
Atmosfera O‘zbekistonning qazilma boyliklari	Ona diyorimizning shaxta va karyerlaridan burg‘ulovchi stanoklar yordamida oltin,volfram,mis, temir va boshqa ma’danlarni kovlab olish (burg‘ulovchi, tog‘ kombayni mashinisti)
Gidrosfera Quruqlikda suv O‘zbekiston suv xavzalari	O‘simliklarni nobud bo‘lishini oldini olish, ulardan mo‘l-ko‘l hosil yig‘ishtirib olish uchun ularni muntazam sug‘orib turish zarurligini ko‘rsatish (Paxtakor, polizchi, g‘allakor, bo‘g‘bon, suvchi, mirob, gidrotexnik, meliorator)
Atmosfera Ob-havo va iqlim O‘zbekiston iqlimi	Fermer–dehqon xo‘jaligida parvarish qilinyotgan o‘simliklarni meyorida rivojlanishiga ta’sir qiluvchi ob-havo, iqlim omili (yorug‘lik harorat, suv, tuproq va boshqalar) ni hisobga olgan holda, yani agrotexnika tadbirlariga rioya qilgan holda mo‘l–ko‘l hosil yig‘ishtirish (kichik agronom, texnik meteriolog, o‘rmonchi, suvchi va boshqalar)
O‘simliklar dunyosi meva va urug‘	Nok, anjir, yong‘oq, tut, tok navdalarini narxish usuli bilan ko‘paytirish (usta bog‘bon ,(uzimchi), o‘rmonchi va boshqalar hamda tok, anor jiyda, tol, terak, chinor kabi daraxtlarni qalamcha usuli bilan ko‘paytirish, kurtak payvand usilidan foydalanib o‘simliklarni issiq va sovuqa chidamli kasaliklarga chidamligini oshirish
Xona o‘simliklarini vegitatif ko‘paytirish	Mehnat sharoitida havoda ortiqcha gaz, chang hosil qilinishi bilan bog‘liq kasblar uchun qulay sharoit yaratish uchun xona yoki sexda karbonat agidirid miqdorini kamaytirishga,namlikni oshirishga, chang, mikroblardan tozalashda xona o‘simliklarini qalamcha, kurtak payvandi yordamida ko‘paytirish (gulchi).
Suv o‘tlari	Suv o‘tlarini suniy ko‘paytirish orqali ulardan insonlar uchun oziq-ovqat, chorvachilikda, yem-hashak, dehqonchilikda o‘g‘it sifatida foydalanadilar. Shunigdek, xlodofora yashil suv o‘tidan gazlamalarni sifatli qog‘oz va kartonlarni bo‘yash uchun algen kislota tayyorlanadi (Biofabrika, oziq-ovqat sanoati xodimlari, to‘quvchi, bo‘yoqchi).
Hayvonot dunyosi hashorotlar sinfi	Hayvon va o‘simlik qoldiqlari bilan oziqlanadiga hashorotlar yer yuzasini ifloslanishdan saqlashi tufayli sanitarlik vazifani bajaradi. Hayotda bunday ishni shahar, tuman sanitariya –

	epedimilogik stansianar xodimlari bajaradi.
O‘simliklarning zararkunanda hashoratlari	Donli ekinlarga tushgan osiyo chigirtkasi, sabzavot va poliz ekinlariga shiralar, mevalarga olma qurti, g‘o‘za tunlama kartoshkaga kolorada qung‘iziga qarshi kurashda bio metod qo‘lash maqul. Ushbu ish O‘zbekiston respublikasi karantini va muhovaza qilish agetligini mintaqaviy bulimlari tirxogramma, tila ko‘z, brokomni o‘stiruvchi biologik labaratoriya labarantlari, fermer dehqon xo‘jaliklari ishchilari tomonidan amalga oshiriladi.
Chorvachilik	Chorvachilik mahsulotlari oziq-ovqat hamda yengil sanoatni homoshyo bilan taminlab xalqimizini farovonligiga, dasturxonimizni go‘sht, sut kabi mahsulotlari hamda xalqimizni charim, poyafzal teri buyumlariga galanteriya bo‘lgan ehtiyojlarini qondirib kelmoqda(poyafzal tikuvchi, oshpaz, oziq-ovqat mollarini sotuvchi, chorvador).

Yuqorida bayon qilinganlardan ko‘rinadiki, mazkur fan talabalarni kasb tanlash ishiga tayyorlashning muhim tarkibiy qismi ekanligini ta’kidlash barobarida qishloq xo‘jaligida mashg‘ul bo‘lgan ommaviy kasblar vakillari juda ko‘p hollarda rejimni saqlashga imkon bermaydigan,ranglarni aniq sezishni talab qiladigan, zo‘riqish va ish vaqti davomida tik turib mehnat qilish va hokazo talab qiladigan sharoitda mehnat qilishga to‘g‘ri keladigan juda ko‘plab kasblar haqida ma’lumot berish imkoniyatiga ega emas.Mazkur kamchilikni to‘ldirishda “Tabiatshunoslik va uni o‘qitish metodikasi”fanini tabiiy-ilmiy fan (Yoshlar fiziologiyasi va gigiyenasi [2], Ekologiya[9], Odam anatomiyasi [4]) larining o‘quv dasturlari mavzularining integratsiyasi” asqotadi .Quydagi 2-jadvalda ayrim mavzular misolida maskur fanlarnig intigratsiyasi keltirilgan [3].

Ayni paytda aytish joizki,mazkur ta’lim yo‘nalishi bo‘yicha o‘quv rejasiga kiritilgan fanlarning mazkur sohadagi imkoniyatlarini bir xil deb bo‘lmaydi.

Tabiiy-ilmiy, umumkasbiy fanlar (matematika, matematika va uni o‘qitish, mehnat, mehnat va uni o‘qitish, tabiatshunoslik va uni o‘qitish metodikasi va boshqa)larning talabalarni kasb tanlash ishiga tayyorlash bo‘yicha ishlab chiqilgan ish rejalar professor-o‘qituvchilar faoliyatlarini yo‘naltiradi hamda mazkur ishni samarali tashkil etishga ko‘maklashadi. Talabalarni kasb tanlash ishiga tayyorlash bo‘yicha professor o‘qituvchi faoliyatiga rahbarlik qiladigan rejalar qator talablar asosida ishlab chiqishni talab etadi. Jumladan, ishlab chiqilgan rejalarning maqsadga qaratilganligi; professor-o‘qituvchining o‘zi o‘qitayotgan fan bilan bog‘liq kasblari taxsil oluvchilarda barqaror qiziqish uyg‘otishga intilishi; talabalarni kasb tanlash ishiga tayyorlashning turli usul, shakl va vositalar yordamida amalga oshirilishi;taxsil oluvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish zarurligi va boshqalar.

Talabalarni kasb tanlash ishiga tayyorlashda integrativ yondashuvdan foydalanish u yoki bu kasb to‘g‘risida turli fanlar nuqtai nazaridan birgalikda beriladigan ma’lumotlar tahsil oluvchilarda kasb bo‘yicha yaxlit tasavvurlarni shakllantirish barobarida mazkur fanlarning jozibadorligini oshiradi.

2-*jadval*

Tabiiy fanlar	**Ekologiya**	**Yosh fiziologiyasi va gigiyenasi**	**Odam anatomiyasi**
Aatmosfera.Yerni o‘rab olgan havo qatlami	Atmosfera.Atmosfera ifloslanishining sanitarik-gigiyenik…	Nafas olishning yosh xususiyatlari va gigiyenasi	Nafas a’zolarining tuzilishi
Gidrosfera.Suv,Yer osti suvlari,mineral suvlari	Suvning tabiat va jamiyat uchun ahamiyati. Chuchuk suv. Suvning ifloslanish manbalari va muammolari	Bola o‘sishida va rivojlanishida suv, va mineral tuzlar	Xazm qilish organlari tuzilishi
O‘simliklar olami… Meva va urug‘	O‘simlik resurslari, ularni muhofaza qilish.	Inson vujudiga salbiy ta’sir ko‘rsatmaydigan o‘simliklar	Ichki a’zolar. Hazm qilish organlari tuzilishi. Yurak tuzilishi
O‘simlik xilma-xilligi. O‘simliklar qoplami	O‘simliklar xilma-xilligi. Atmosferada kislorodning tiklanishida o‘simliklarning roli	Nafas sistemasining vazifasi. Tashqi va ichki nafas olish	Nafas a’zolarining tuzilishi
Hayvonot olamining ayrim turlari (Qoramolchilik)	Hayvonlarning inson uchun resurs ekanligi…hayvonlarni muhofaza qilish	Ovqatlanish gigiyenasi	Hazm a’zolarining tuzilishi
Suv o‘tlaridan oziq-ovqat sifatida foydalanish	Suv resurslarining ifloslanishining oldini olish O‘zbekistonda suv havzalarining ekologik holati	Ovqatlanish gigiyenasi	Hazm qilish organlarining tuzilishi
Xashorotlar sinfi. Asalari. Hayvonot olami boyligi	Hayvonlarni muhofaza qilish yuzasidan O‘zbekistonda amalga oshirilgan ishlar	Ovqatlanish gigiyenasi	Hazm qilish organlari
O‘simliklarning zararkunanda hashorotlari	Qishloq xo‘jaligi zararkunandalariga qarshi kurashda zaxarli kimyoviy moddalar o‘rniga biologik fabrika (labaratoriya)larda trixogramma, brakon,	Salomatlik haqida tushuncha	Nafas olish a’zolarining tuzilishi

	tillako‘z va boshqalarni tayyorlab, ekin maydonlariga tarqatish		
O‘zbekiston qazilma boyliklari . O‘simlik qoplami.	Tabiiy resurslar va ulardan oqilona foydalanish	Tayanch-harakat apparatining yosh xususiyatlari va gigiyenasi	Muskullar va sezgi organlari

Shu boisdan o‘quv yili boshida umumkasbiy, tabiiy-ilmiy fanlar professor-o‘qituvchilari OTM joylashgan tuman,viloyat ishlab chiqarish korxonalarining ommaviy ishchi kasblarga bo‘lgan extiyojlarini hisobga olib borishlarini mazkur kasblar mehnat mazmunida qaysi fanlarning ilmiy asoslari yotganliklarini namoyon qilishni yillik, mavzuli va dars rejalarini tuzish talab etiladi.

Mazkur talablar asosida tuzilgan ma’ruza, seminar, amaliy mashg‘ulotlar rejalari talabalarni kasb tanlash ishiga tayyorlashning samaradorligini ta’minlashga ko‘maklashadi. Misol tariqasida “Tabiatshunoslik va uni o‘qitish metodikasi” fanining mavzu va savollarini o‘rganish jarayonida talabalarni qishloq xo‘jaligining o‘simlikshunoslik va chorvachilik tarmoqlarida mashg‘ul bo‘lgan ommaviy kasblarning xalq xo‘jaligidagi ahamiyati, xalqimizning farovon hayot kechirishidagi roli, ularning mehnat mazmuni bayon qilingan kasb tanlash rejasini keltiramiz. Mazkur sharoitlarni o‘z vaqtida namoyon qilish va uni hisobga olgan holda” Tabiatshunoslik va uni o‘qitish metodikasi” fanini o‘rganish jarayonida talabalarni kasb tanlash ishiga tayyorlash mazkur fanning mavzu, savollarini tabiiy-ilmiy fanlar mavzulari bilan integratsiyalashni talab etadi. Mazkur fanlarning integratsiyasi quyidagi jadvalda keltirilgan.

3-*jadval*

Tabiatshunoslik mavzu va savollari	**“Odam va tabiat” turkum kasblari va ularni egallashga qo‘yiladigan talablar mazmuni**
Quyosh sitemasi siklik quyosh kuchayib yer yuzida magnit bo‘roni vujudga kelishi	Yer yuzasi bo‘ylab magnit bo‘roni tarqalishi natijasida turli kasb vakillarida yurak-tomir, asab sistemasining bezovtalanishi. Tibbiyot hamshirasi (kardiolog). Yurak-tomirlar, asab sistemasini bezovta qilmaydigan ishlar.
O‘zbekiston qazilma boyliklari	Shaxta va kargerlarda kon qazuvchi, burg‘ulovchi qazuvchi, sabr-bardoshli, jismoniy baquvvat, tayanch harakatlanish apparati sog‘lom; ish vaqti mobaynida tikka turib mehnat qiladi.
Gidrosfera. Quruqlikdagi suv.	Qo‘llari hamda tayanch harakatlanish apparatini kam(suv)da uzoq saqlay oladigan yoshlar sholikor, suvchi,

O‘zbekistonda suv havzalari	mirob, gidrotexnik kasblarida ishlaydilar.
O‘simliklar dunyosi. Meva va urug‘, ma’daniy o‘simliklarni ko‘paytirish. Suv o‘tlari	Paxta terish mashinasi mexanik haydovchisi-Jismoniy baquvvat va chidamli, harakatlar muvofiqlashgan bo‘lishi paxta hosilini sifatli terib olishi uchun yaxshi rivojlangan ko‘rish va eshitish sezgilariga ega bo‘lishi lozim. Polizchi ustak-kuzatuvchan,yaxshi ko‘rish xotirasiga ega, sabr toqatli, qo‘l harakatlari muvofiqlashgan va epchil bo‘lishi kerak Qishloq xo‘jalik texnikasini ta’mirlovchi slessor-kuzatuvchan yaxshi eshitish sezgilariga ega bo‘lishi, tufayli mexanizmlardagi nosozligini oldini olishi, texnikani xizmat muddatini uzaytiradi. Keng ixtisosli traktorchi mashinist-tovushning xarakteriga ko‘ra dvigatel va xizmat ko‘rsatadigan boshqa mexanizmlar holatini aniqlash uchun yetarli darajada o‘tkir ko‘zga ega bo‘lishi, ishlov berilayotgan tuproqning o‘ziga xosligini aniqlashi uchun rangni yaxshi farqlay olishi kerak. Pillakor usta-dastlabki materialni hosil bo‘lish jarayonini rangi,hidi bo‘yicha bir qarashda aniqlash uchun yaxshi ko‘rish va rangni farqlash, mo‘tadil rivojlangan xususiyatga ega bo‘lishi kerak. Uzilgan tut bargini qurtlardan o‘z vaqtida berish uchun vaqt sezgisiga ega bo‘lishi kerak. Usta-bog‘bon(uzumchi) - mehnatsevar, kuzatuvchi, jismonan baquvvat sabr-bardoshli, qatiyatli bo‘lishi barobarida yaxshi ko‘rish qobiliyatiga ega bo‘lishi lozim.
	Avtomobil shafyori-jismoniy va ruhiy sog‘lom bo‘lishi, masofani yaxshi chamalab olishi, rang va uning turlarini farqlay olishi lozim. Ip o‘rovchi-Barqaror diqqat, chamalab olish bir qarashdan g‘altakdagi o‘ramlarning tayyorligini aniqlay olishi, qo‘l harakatlarining yaxshi muvofiqlashganligi harakatlarni tezligiga ega bo‘lishi lozim bo‘ladi. Tarovchi-ziyraklik, sinchikovlik, turli operatsiyalarni bajarishga doimiy tayyorligi serharakatlilik, yaxshi ko‘rish, qo‘l va barmoqlarning epchilligi, o‘zgarmaydigan mehnat jarayoniga bardoshlilik. To‘quvchi -iplar uzilganda reaksiyaning tezligi va tez ulash malakasi, rang, naqsh, bezak, gul hamda ishlanadigan materialning sifatini ko‘rib farqlash tezligi, chamalay olishligi, terining sezgirligi, ko‘z bilan nazoratn qilganda qo‘llarning tartibli harakat qilishi. Tikuvchi–motoristka -qo‘l va oyoqlarning yaxshi

	muvofiqlashgani harakatlari, barmoqlarni tez va yengilligi, tikish operatsiyalarining diqqat bilan juda yaxshi bajarishlik, yaxshi ko‘ra olish, qisqa masofadan chamalab olishlik. Yigiruvchi-doimiy barqaror diqqat, ish smenasi davrida xar soatda vaqtni to‘g‘ri taqsimlay olish, tez ish priyomlarini takomillashtirib bera olish qo‘llarini ochiq va tez muvofiqlashtirish, ip uzilganda va naychadan bo‘shab chiqqanda nosozlikni aniqlash uchun chiziqli chamalay olishni, yuqori teri sezgirligini talab qiladi.
Hayvonot dunyosi Hasharotlar sinfi Qoramolchilik	Veterenar -kuzatuvchi, ziyrak, qatiyatli, dadil kishi, jismonan baquvvat, chidamli, sabr bardoshli, chaqqon bo‘lishi kerak. Buzoqlarni boqib o‘stiruvchi operator buzoqlarni holatini rivojlanish darajasini tez va aniq baholash uchun yaxshi ko‘rish xotirasiga ega bo‘lishi kerak. Asalarichi -yaxshi ko‘rishi, rangni farqlashi, dastlabki mahsulotni rangi va hidini bir qarashda aniqlash uchun normal sezgiga ega bo‘lishi lozim. Chorvachilik fermalari mexanizatori -jismoniy baquvvat kuzatuvchan, diqqat e’tiborli bo‘lishi kerak. Unda harakatlar yaxshi muvofiqlashgan epchillik, texnika bilan ishlashga moyillik talab etiladi. Suv xo‘jaligi ishchisi - Baliqchi juda sog‘lom tabiatni sevadigan, tartib va saranjomli, diqqat-e’tiborli kishi bo‘lishi kerak, chunki unga yuklangan barcha topshiriqlarni o‘z vaqtida bajarishi baliqlar podasining hayoti va o‘sishiga bog‘liq.

Xulosa. “Tabiatshunoslik va uni o‘qitish metodikasi” fanini “Yosh fiziologiyasi va gigiyenasi”, “Ekologiya”, “Odam anotomiyasi” fanlari bilan integratsiyasi asosida talabalarni “Odam va tabiat” turkumiga kiruvchi qishloq xo‘jalik kasblari bilan tanishtirish ularni kelgusi pedagogik faoliyatlarda juda zarur bo‘lgan qishloq xo‘jalik kasblarining mazmun-mohiyati hamda mazkur kasblarning inson organizmiga qo‘yadigan talablar bilan qurollantirishga imkoniyat yaratdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Professional ta’lim tizimini yanada takomillashtirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Farmoni // Xalq so‘zi gazetasi 2019-yil 6-sentabr.

2. Yosh fiziologiyasi va gigiyenasi. Fan dasturi. – T.: ToshDPI, 2020. – 6 b.

3. Mavlonova R.A. va b. Boshlang‘ich ta’limning integratsiyalashgan pedagogikasi. Metodik qo‘llanma. – T., 2006. – 99 b.

4. “Odam anatomiyasi”. Fan dasturi. – T.: ToshDPI, 2021. – 5 b.

5. Pedagogika Ensiklopediya. II jild. –T.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlar ilmiy nashriyoti, 2015. – 374 b.

6. “Tabiatshunoslik va uni o‘qitish metodikasi”. Fan dasturi. –T.: ToshDPI, 2021. – 12 b.

7. Shodiyev N. Qishloq xo‘jaligi ishchi kasblari professiogrammalri. O‘quv-metodik qo‘llanma. – T.: O‘qituvchi, 1984. – 142 b.

8. Shodiyev N. Boshlang‘ich ta’limda kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarni kasblar olami bilan tanishtirish usullari//SamDU ilmiy axborotnomasi. 2017. № 2. – B. 140-144.

9. Ekologiya. Fan dasturi. – T.: ToshDPI, 2014. – 9 b.

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARI SOG‘LOM TURMUSH TARZI MAZMUNINI ETNOSPORT VOSITASIDA RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK TIZIMI

Xudoyberdiyev G‘iyosiddin Baxtiyor o‘g‘li, Guliston Davlat universiteti
“Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi” kafedrasi o‘qituvchisi
e-mail: hudojberdievgijosiddin@gmail.com

Anotatsiya: Ushbu maqolada keltirilgan manbalar sog‘lom turmush tarzi va uni tarkibiy qismlarini o‘rganish orqali, o‘quvchilar turmush sharoitlarini faol o‘zlashtirishga zamin yaratadi va sog‘lom turmush tarzi sohasidagi asosiy yo‘nalishlarni takomillashtirish bo‘yicha ilmiy qarashlar, yondashuvlar, usullarni shakllantirish haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: jismoniy tarbiya va sport, etnosport, iqtisod, demokratiya, strategiya, barqaror, davlat, sog‘lom, harakat, sog‘lomlashtirish, shakllantirish, tibbiy-gigiyenik qoidalar, sog‘lom turmush tarzi.

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ СИСТЕМА ЭТНОСПОРТИВНОГО РАЗВИТИЯ СОДЕРЖАНИЯ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация. Ресурсы, представленные в данной статье, через изучение здорового образа жизни и его компонентов закладывают основу для активного освоения читателями условий жизни и рассказывают о формировании научных взглядов, подходов, методов совершенствования основных направлений в области здорового образа жизни.

Ключевые слова: физкультура и спорт, этноспорт, экономика, демократия, стратегия, устойчивость, государство, здоровье, движение, оздоровление, формирование, медико–гигиенические правила, здоровый образ жизни.

PEDAGOGICAL SYSTEM OF ETHNOSPORT DEVELOPMENT OF THE CONTENT OF A HEALTHY LIFESTYLE OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Abstract. The sources presented in this article provide a basis for the active assimilation of living conditions by students through the study of a healthy lifestyle and its components, and talk about the formation of scientific views, approaches, methods for improving the main directions in the field of a healthy lifestyle.

Keywords: physical education and sports, etnosport, economics, democracy, strategy, sustainable, State, healthy, movement, wellness, shaping, medical and hygienic rules, healthy lifestyle

Kirish. O‘zbekiston Respublikasining mustaqil rivojlanishga o‘tishi, unda iqtisodiy demokratik jamiyat qurish, jamiyat ma’naviyatini yangilash, davlat va ijtimoiy qurilish sohalarida yuqori natijalarga erishishda sog‘lomturmush tarzini targ‘ib qilish hozirgi yosh avlodning, qolaversa butun millatning sog‘lig‘ini asrash muhim masala hisoblanadi.

2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha “Harakatlar strategiyasi“ belgilab olindi. Harakatlar strategiyasining 4 bandi-Ijtimoiy sohani rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlarini 4.2; 4.4; 4.5 qismlarida aholi o‘rtasida sog‘lom turmush tarzini shakllantirish, oila salomatligini mustahkamlash, onalik va bolalikni muhofaza qilish va aholi o‘rtasida kasallanish ko‘rsatkichlari pasayishini va umr uzayishini ta’minlash kabi ustuvor vazifalar belgilangan [1].

Respublikamiz Prezidenti SH. M. Mirziyoev 2019-yilning 4-sentyabr kunidagi video selektor yig‘ilishida mamlakatimiz jismoniy tarbiya va sportini rivojlantirish, xalqaro musobaqalarga tayyorgarlik, maktab o‘quvchilari jismoniy tarbiyasi, ular orasidan layoqatli sportchilar seleksiyasi, ayniqsa, olimpiada rezervini tanlash, tayyorlashni ta’kidlab, o‘quvchi yoshlar sog‘lom turmush tarzi jismoniy madaniyati mashg‘ulotlari (ommaviy yoshlar sog‘lomlashtirish jismoniy madaniyati)ni ham chetlab o‘tmadi, mavjud muammolari uchun aniq vazifalarni belgiladi [1].

Barkamol avlodni tarbiyalsh masalasi davlat siyosati darajasiga ko‘tarilib, hozirda ustuvor vazifa deb qaralmoqda. Sog‘lom avlodni voyaga yetkazishning asosiy yo‘nalishlari birinchi Prezidentimiz Islom Karimov tomonidan mustaqillikning ilk kunlaridanoq ilgari surib kelinmoqda. Jamiyatimiz ham jismonan, ham ma’naviy jihatdan sog‘lom bo‘lishini, yuksak ma’naviyat, odob-axloq, sog‘lom aql sog‘lom tan hosilasi ekanini istasak, “Sport hamma uchun” sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish siyosatining bosh qomusiga aylanishi kerak [2].

Maktab o‘quvchisining kun tartibida quyidagilar bo‘lishi nazarda tutiladi: uyqu, ovqatlanish, maktabda o‘qish, uyda dars tayyorlash, toza havoda sayr qilish, uy ishi, yaxshi ko‘rgan ish bilan shug‘ullanish, sinfdan va maktabdan tashqari o‘tkazilgan har xil tadbirlarda qatnashish, shaxsiy gigiyena qoidalarini bajarish. Kun tartibiga ertalabki badantarbiya, ko‘ngilochuvchi sport o‘yinlari kabi mashg‘ulotlarning faol turlari rejalashtirilgan bo‘lishi shart. Shuning uchun kun tartibiga rioya qilish, sog‘liqni saqlash va darsda muvaffaqiyatga erishish muhim omildir.

Maktab, oila, pedagoglar, o‘quvchilar va ota-onalarning o‘zaro hamkorligi ish sifatini yanada yaxshilaydigan jismoniy tarbiyani, sog‘lom hayot tarzini o‘quvchilarning kundalik hayotiga tatbiq etadigan muhim vositadir deb hisoblaymiz. Bola sog‘lom va har tomonlama barkamol shakllanishi uchun jismoniy tarbiya vasport bilan shug‘ullanishi muhimdir. Kishi salomatligini mustahkamlashda

jismoniy tarbiya qanday ahamiyatga ega ekanligini mashg‘ulot davomida o‘quvchilarga tushuntirib borishimiz zarur [8].

An’anaviy shakllangan ta’lim-tarbiya jarayonida o‘quvchilarning ko‘p vaqti o‘tirgan holatda bo‘ladi. Shuning uchun o‘qituvchilar o‘quvchilarni dars vaqtida o‘tirish holatlarini nazorat qilishlari, darslarda jismoniy tarbiya daqiqalarini o‘tkazishlari, ijobiy ta’sir qiladigan harakatlar tartibini tashkil qilishlari, jismoniy tarbiya mashqlariga gavdani to‘g‘ri tutishga yo‘naltirilgan mashqlarni kiritishlari zarur. Mashqlarni musiqa ijrosida bajarish yanada ko‘proq ijobiy samara beradi [3].

Ta’lim muassasalarida, ayniqsa maktablarda bolalar haftada 5-6 kun davomida 4 soatdan 6 soatgacha bo‘ladilar. Bolalarni jamoa sifatida tashkillashtirish va ularni o‘quv muassasasida uzoq muddat bo‘lishi, butun o‘qish davomida maqsadga yo‘naltirilgan ommaviy profilaktik va sog‘lomlashtirish dasturlarini samarali amalga oshirish imkonini beradi. Kunning ko‘p qismini (70 %) o‘quvchilar ta’lim muassasalarida o‘tkazadilar. Ta’lim muasssasalarida o‘qish vaqti bolaning o‘sish va rivojlanishiga tog‘ri keladi [4].

Sog‘lom va uzoq umr ko‘rish insoniyatning azaliy orzusi bo‘lgani hammamizga tarixdan ma’lum. Shu nuqtayi nazardan har qanday jamiyatning oldida turgan asosiy vazifa insoniyatning ana shu orzusini ro‘yobga chiqarishdan, ya’ni kishilar sog‘lig‘i va uzoq umr ko‘rishlari uchun sharoit yaratishdan iborat. Jahon sog‘liqni saqlash tashkilotining ma’lumoti va professor G. I. Shayxova o‘tkazgan tadqiqotlariga ko‘ra, inson sog‘ligi quyidagi omillarga, ya’ni turmush tarziga – 55 %, irsiyat(biologik)ga –18 %, atrof-muhitga – 17 %, sog‘liqni saqlash ishlarining ahvoliga esa – 10%i bog’liq ekani aniqlangan. Agar har bir inson ushbu omillarni to‘g‘ri qo‘llay olsagina, o‘z sog‘ligiga posbon bo‘la olishi mumkin. Ko‘pgina kasalliklarning kelib chiqishida odamning o‘zi sababchi bo‘ladi. Chunki aholi orasida sanitariya madaniyatining yetishmasligi, nosog‘lom turmush tarzi hamda o‘z sog‘liklariga yetarli e’tibor bermaganliklari oqibatida turli xildagi kasalliklar yuzaga kelishi tabiiydir. Demak, sog‘ligimiz asosan o‘zimizga, ya’ni biz kechirayotgan turmush tarziga bog‘liqdir [9].

Sog‘lom turmush tarzining tarkibiy qismlari va hayotiyligini ta’minlovchi asosiy omillarni quyidagilar tashkil qiladi:

- To‘g‘ri va ratsional, sifatli, ovqatlanish.
- Harakatli turmush va badantarbiya.
- Kun va ish rejimini biologik qonuniyatlar va ritmlar asosida tashkil etish.
- Sog‘lom nikoh va sog‘lom oila qurish.
- Xavfsiz jinsiy hayot kechirish.
- Ruhiy osoyishtalik va muomala madaniyati.
- Zararli odatlardan tiyilish.
- Shaxsiy va jamoat gigienasi qoidalariga rioya qilish.
- Baxtsiz hodisalar va jarohatlanishdan ehtiyotkorlik.
- Sog‘lom turmush tarsi haqida bilim, ko‘nikmaga ega bo‘lish.

Turmush tarsi – inson hayotining tayanch nuqtasiki, har bir inson unga tayangan holda, o‘z hayotini tubdan o‘zgartirishga erishishi mumkin. Turmush tarzini belgilovchi bosh omil insonning o‘zidir.

Sog‘lom turmush tarzi – shunday yashash tarziki, unda odamlar salomatligiga ta’sir ko‘rsatuvchi zararli omillar bo‘lmasligi, inson ulardan ongli ravishda o‘zini chetga olishi kerak.

Sog‘lom turmush tarzi- bu avvalo qarilikkacha bo‘lgan uzoq yillargacha har bir kishini sog‘ligini mustahkamlovchi va ta’minlovchi turmush tarzining kechishidir. Insonni sog‘lom turmush tarzini kechirishinibosh ko‘rsatkichi - bu avvalo uning fizikrivojlanish holati va unga bog‘liq o‘zini umumiy his etishi, kayfiyati, shaxsiy hayotidagi, o‘qishidagi, ishidagi muvaffaqiyatlari yoki muvaffaqiyatsizliklaridir.

Pedagoglar o‘quvchilar o‘rtasida sog‘lomlashtirish ishlarini tashkil qilishlari, ota-onalarga o‘quvchilarning kun tartiblarini to‘g‘ri tashkil qilishlarini nazorat qilishlari zarurligi tushuntiriladi.

Jismoniy tarbiya bilan shug‘ullangan kishi kuchli, chaqqon, chidamli, irodali, bardam, jasur, go‘zal va harakatchan bo‘ladi. Shuning uchun har bir harakatni mustaqil, yaxshi va kam kuch sarflagan holda bajarishga harakat qiladi. Tarixiy manbalarga qaraganda, o‘zbek xalqining milliy sport va milliy o‘yinlari aholini yashash sharoitiga qarab xilma-xil bo‘lgan va kishilarni faol, sermahsul ishlashga tayyorlagan [8].

Jismoniy tarbiya bilan shug‘ullangan kishi kuchli, chaqqon, chidamli, irodali, bardam, jasur, go‘zal va harakatchan bo‘ladi.Shuning uchun har bir harakatni mustaqil, yaxshi va kam kuch sarflagan holda bajarishga harakat qiladi.Tarixiy manbalarga qaraganda, o‘zbek xalqining milliy sport va milliy o‘yinlari aholini yashash sharoitiga qarab xilma-xil bo‘lgan va kishilarni faol, sermahsul ishlashga tayyorlagan [5].

Bunday milliy o‘zbek o‘yinlarining umumiy miqdori 3-5 mingdan kam emas. Bu o‘yinlarni izlab topish, o‘rganish va xalq orasida o‘quvchilarga mashg‘ulot

davomida yangidan targ‘ib qilish ma’naviyatimizni yangi bosqichga ko‘tarishga, sog‘lom turmush tarzini shakllantirishga xizmat qiladi, tarbiyaviy ish mazmunini chuqurlashtiradi[9].

Sog‘lom avlodni shakllantirish va tarbiyalashning turli yo‘l-yo‘riqlari, usullari mavjuddir. Ayniqsa, bolalarning bo‘sh vaqtlarini to‘g‘ri tashkil etish, turli milliy harakatli o‘yinlar o‘rgatish muhimdir. Bola tarbiyasining bu tomoni ham davlat va jamiyat ahamiyatiga molik masaladir. Zero milliy harakatli o‘yinlar, sport turlari ham xalq qadriyatlariga dahldor bo‘lib, ularni yig‘ish, boyitish va bolalarga taqdim etish sog‘lom avlodni tarbiyalashning muhim vazifalardan biridir. Xalq harakatli o‘yinlari, milliy sport turlari asrlar davomida davrlarga mos ravishda takomillashib kelgan [6].

Huddi shuningdek “Oq terakmi ko‘k terak”, “Mushuk va sichqon”, “Chillak”, “Tosh o‘yini”, “Ot o‘yini”, “O‘ningni top”, “Quvnoq g‘ozlar” kabi milliy o‘yinlar o‘quvchilarni chaqqon, epchil, dovyurak bo‘lib yetishishiga xizmat qiladi.

Shuni ham aytish kerakki, o‘yinning boshqa tarbiya usullaridan ustunligi bolalarning hamkorligini oshiradi[8].

Ijodiy tafakkurini rivojlantirib, shijoatli, qiyinchiliklarga chidamli bo‘lishini ta’minlaydi. Chiniqib borishga har bir mashg‘ulotda o‘z oldiga maqsad qo‘yish va mashq qilish jarayonida unga yetish uchun harakat qilishni o‘quvchilar o‘rganib

boradilar. Masalan, “Arqon tortish” o‘yini. Bu o‘yinda bolalar o‘zlarining kuchini sinab ko‘rib, naqadar sog‘lomligini sinab ko‘rishadi, shuningdek, ularning g‘alaba qilish uchun qat’iy harakat qilishga rag‘bati oshadi. Tortishuv jarayonida sabr-chidamli bo‘lish ko‘nikmalari ortadi. Qolaversa o‘yi vaqtida bolalar fikrlashadi. Yengilayotgan guruh a’zolari oyoqlarini tirab, kuchlarini to‘plab olish va birdamlik bilan harakat qilishga o‘rganadilar [7].

Xulosa qilib aytganda, har bir davlatning taraqqiyoti, mustahkamligi ko‘p jihatdan yosh avlodning ham jismonan, ham ma’nan sog‘lomligiga bog‘liq.

Pedagoglar yoshlarning o‘sish va rivojlanishi qonuniyatlarini bilishi, o‘quvchi - yoshlarni yosh xususiyatlariga qarab aqliy va jismoniy ish bajara olishi, tibbiy – gigenik qoidalariga rioya qilishlari kerak.

Bolalar salomatligini muhofaza qilish, sog‘lom turmush tarzini shakllantirish va natijada sog‘lom avlodni yaratish uchun albatta o‘quvchilarga tibbiy – gigiyenik bilmlar berish juda ham zarur.

Ta’lim–tarbiya muassasalarida o‘quvchilarning kasalliklarga chalinishining oldini olish va sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda quyidagi asosiy omillarni ko‘rsatib o‘tamiz:

- o‘quvchilarni sog‘ligini ekologik va iqlim sharoitlarini hisobga olgan holda chuqurlashtirilgan tibbiy ko‘rik va sog‘lomlashtirish tadbirlarini o‘tkazish;
- kasallikka qarshi va sog‘lomlashtirish tadbirlarini uzviy va izchil holda o‘tkazish;
- sog‘lomlashtirishga muhtoj o‘quvchilarni sog‘lomlashtirish muassasalariga yuborish;
- boshlang‘ich sinf o‘quvchilarda sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda pedagog va tarbiyachilarning tibbiy – gigiyenik bilimlarini yetarli bo‘lishini ta’minlash;
-sog‘lomlashtirish dasturini amalga oshirishda tibbiyot xodimlari, ota – onalar bilan hamkorlikda ish olib borish;
-ota-onalar va pedagoglar tomonidan o‘quvchilarning kun tartibini tog‘ri tashkil etishni nazorat qilish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi “Ozbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-sonli Farmoni.

2. I.A. Karimov. Barkkamol avlod O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori. – Toshkent: Sharq, 1998. – B. 27.

3. Абрамова В.В. Формирование профессиональной компетентности будущих учителей физической культуры. Автореф. дисс. … канд. пед. наук. – Россия, 2006. – 27 с.

4. Багаутдинов З.М. Развитие профессиональной компетентности учителя физической культуры. Вестник Южно-Уральского государственного гуманитарно-педагогического университета, 2015. (8). – С. 13-17.

5. Макаров П.А. Формирование профориентационной компетентности будущего учителя физической культуры. Автореф. дисс. … канд. пед. наук. – Самара, 2005. – 26 с.

6. Никифоров Н. В. Формирование профессиональной компетентности будущих педагогов-тренеров по вольной борьбе. Автореф. дисс. … канд. пед. наук. – Якутск, 2009. – 26 с.

7. Литвинцева, И.Г. Практическое обучение как фактор формирования профессиональной компетентности будущих учителей физической культуры. Автореф. дисс. … канд. пед. наук. – Улан-Удэ, 2010. – 26 с.

8. Расулов А.С., Халимова Д.А. Соғлом турмуш тарзи. – Тошкент: Абу Али ибн Сино, 2003.

9. Богданов Г. Школъникам здоровый образ жизни. – М. 1989. – 189 с.

MAKTABGACHA YOSHDAGI IQTIDORLI BOLALAR BILAN ISHLASH TA'LIM TEXNOLOGIYASI

Xudoyberdiyeva Durdona Bahodir qizi, Guliston Davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Anotatsiya. Ushbu maqolada keltirilgan manbalar iqtidorli bolalar bilan ishlash va uni tarkibiy qismlarini o'rganish orqali,bolalarda iqtidorni namoyish etishga zamin yaratadi va asosiy yo'nalishlarni takomillashtirish bo'yicha ilmiy qarashlar, yondashuvlar, usullarni shakllantirish haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: iqtidor, texnologiya, iste'dod, demokratiya, strategiya,barqaror, davlat, iqtidorlilik.

ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ТЕХНОЛОГИЯ РАБОТЫ С ОДАРЕННЫМИ ДЕТЬМИ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Аннотация. Ресурсы, представленные в данной статье, через работу с одаренными детьми и изучение ее компонентов создают основу для проявления одаренности у детей и говорят о формировании научных взглядов, подходов, методов совершенствования основных направлений.

Ключевые слова: талант, технология, талант, демократия, стратегия, устойчивость, государство, одаренность.

EDUCATIONAL TECHNOLOGY OF WORKING WITH GIFTED PRESCHOOL CHILDREN

Anotation: the resources presented in this article provide the basis for the demonstration of giftedness in children by working with gifted children and studying its components, and talk about the formation of scientific views, approaches, methods for improving the main directions.

Keywords: talent, technology, talent, democracy, strategy, sustainable, state, giftedness.

Kirish. O'zbekistonda iqtidorli bolalarni qo'llab-quvvatlashning huquqiy-me'yoriy asoslarini takomillashtirish, iqtidorli bolalarni o'qitish va tarbiyalashning innovatsion tizimini joriy etish, bu borada oila, ta'lim muassasasasi va yoshlar tashkilotlarining hamkorligini yo'lga qo'yishga qaratilgan islohotlar ilg'or xorijiy tajribalar asosida iqtidorli bolalarni tanlashning diagnostik apparatini ishlab chiqish, iqtidorli bolalar bilan ishlashning ijtimoiy-pedagogik texnologiya va metodlarini joriy etish imkoniyatini oshirmoqda.

Xalq ta’limi tizimini 2030- yilgacha rivojlantirish konseptsiyasida “iqtidorli bolalar va iste’dodli yoshlar bilan aniq maqsadga yo‘naltirilgan ishlarni amalga oshirish tizimini yaratish, “Prezident maktablarini” tashkil etish” [1] kabi vazifalar belgilangan. Bu esa iqtidorli bolalar bilan ishlashning pedagogik-psixologik xususiyatlari va iqtidorli bolalarni tanlash va rivojlantirish mezonlarini aniqlashtirish, iqtidorli bolalar bilan ishlashning ijtimoiy-pedagogik tuzilmasini va tashkiliy-metodik tizimini takomillashtirish zaruratini izohlab beradi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-son, 2018-yil 27-iyundagi “Yoshlar–kelajagimiz” Davlat dasturi to‘g‘risida”gi PF-5466-son, 2019-yil 29-apreldagi «O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida»gi PF-5712-son Farmonlari, 2018-yil 14-avgustdagi “Yoshlarni ma’naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta’lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3907-son Qarori hamda boshqa me’yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishga ushbu tadqiqot ishi muayyan darajada xizmat qiladi.

Iqtidor – bu inson psixikasining butun umr davomida tizimli rivojlanuvchi sifati bo‘lib, insonning boshqa odamlarga nisbatan bir yoki bir necha sohada yuqori natijalarga erishish imkoniga ega ekanligi bilan belgilanadi [2; 7–9-b].

Psixologik lug‘atlarda “iqtidor” tushunchasi quyidagicha ta’riflanadi:

Iqtidor bu– faoliyatning muvaffaqiyatli amalga oshirilishini ta’minlaydigan qobiliyatlarning o‘ziga xos uyg‘unlashuvidir;

iqtidor bu – insonning imkoniyatlari doirasi, faoliyatlari darajasi va o‘ziga xosligini belgilaydigan umumiy qobiliyatlar;

iqtidor bu – aqliy potentsial, ta’lim olish qobiliyati va bilish imkoniyatlarining bir butun individual tavsifi;

iqtidor bu – tabiat tomonidan in’om etilgan qobiliyatlar, ularning tabiiy asoslari o‘ziga xosligi va namoyon bo‘lishi darajalari;

iqtidor bu – iste’dodlilik, faoliyatda yuqori natijalarga erishish uchun ichki imkoniyat va sharoitlarning mavjudligi[3; 247-b].

Ushbu tavsiflardan kelib chiqqan holda, shuni ta’kidlash mumkinki, iqtidor asosida umumiy intellektual va insonning bilish imkoniyatlarini belgilaydigan, tabiat tomonidan in’om etilgan qobiliyatlar, biror bir faoliyatda (masalan, ta’lim, ijodiy, kasbiy, ilmiy) muvaffaqiyatga erishishni ta’minlaydigan maxsus qobiliyatlar yotadi.

Bolalarning iqtidori rivojlanishida ularning tug‘ma qobiliyat va iste’dodining o‘rni muhim ahamiyatga ega. Tug‘ma qobiliyatga ega bo‘lgan yoshlar kattalarning har bir ta’limiy, tarbiyaviy va kasbiy ta’limotlarini tez ilg‘ab oladilar va uni faol o‘zlashtirib hayotga tatbiq eta oladilar. Lekin barcha yoshlarga bu qobiliyat va iste’dod, tug‘ma talant nasib etavermaydi. Shunday ekan, qobiliyatni shakllantirib, yoshlarning iste’dodini oshirib borish, birinchi navbatda pedagoglarga va keng jamoatchilik zimmasiga ya’ni oila, mahalla, ta’lim muassasalari va korxona, tashkilot, ustaxona boshqaruvchilari zimmasiga tushadi [4; 76–86-b].

Iqtidorli bolalar bu umumiy va maxsus qobiliyatlarni o‘zida mujassam etgan bolalardir. Ular boshqa bolalardan quyidagi belgilari bilan ajralib turadilar:

- qiziquvchanligi;
- doimo turli savollarga javob izlashlari;
- utqi, tafakkuri, xotirasining tez rivojlanishi;
- erta yoshdanoq musiqa, rasm chizish, kitob o‘qish, matematikaga qiziqishi;
- yuqori darajadagi bilish faolligi va o‘quv faoliyati;
- masalalarning echimini topishda maqsadga intiluvchanlik va originallik;
- tafakkurning unumdorliligi.

Pedagogik-psixologik nuqtai nazardan umumiy va maxsus qobiliyat yosh davrlarini inobatga olgan holda muhim jihatlarga bog‘liq. Ilk yosh davrlari – maktabgachava kichik maktab yoshida iqtidor umumiy hamda universal qobiliyat sifatida qaralishi va rivojlanishi mumkin. Vaqt o‘tishi bilan bu “umumiy qobiliyat” o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib ma’lum bir yo‘nalishni belgilaydi. Ayni vaqtda bu iqtidor bola tomonidan qay darajada namoyon bo‘layotganligiga e’tibor qaratish kerak bo‘ladi. Aniq namoyon bo‘lgan, ya’ni psixolog, pedagog, ota-onalar tomonidan e’tirof etilgan qobiliyat “dolzarb”, atrofdagilar payqamaydigan qobiliyat “potentsial”qobiliyat deyiladi.Iqtidorlilik – bu:

1. Biror faoliyatni muvaffaqiyatli bajarishni ta’minlovchi qobiliyatlarning sifat jihatidan o‘zaro bir-biriga mos kelishidir. Ma’lum bir tuzilmaga ega qobiliyatlarning o‘zaro birgalikdagi harakati, ba’zi qobiliyatlar o‘rniga boshqa qobiliyatlarning rivojlanishi hisobidan amalga oshadi.

2. Shaxs imkoniyatlari kengligini namoyon etuvchi umumiy qobiliyatlar yoki qobiliyatlarning umumiy komponentlari, inson faoliyatining darajasi va o‘ziga xosligidir.

3. Aqliy salohiyati yoki intellekti, bilish imkoniyatlari va o‘qishga bo‘lgan moyilligining va qobiliyatlarining yaxlit individual tavsifidir.

4. Tabiiy qobiliyatlarning belgilari majmuasi, ularning namoyon bo‘lish darajasi va qobiliyatlarning o‘ziga xosligidir.

5. Iqtidorlilik – ma’lum bir faoliyat jarayonida muvaffaqiyatlarga erishish uchun ichki imkoniyatlarning mavjudligi.

Demak, iqtidorlilik sifat jihatidan o‘ziga xos qobiliyatlar majmui bo‘lib, insonning yoki ma’lum bir insonlar guruhi ijodiy imkoniyatlarini belgilangan

darajadan etukligini ifoda etadi. Iqtidorlilik, bir tomondan, aqliy rivojlanish darajasi, aqliy, ruhiy sifatlarni, boshqa tomondan esa – bu qobiliyatlarning yo‘nalishiga qarab bilimning turli sohalarini o‘zlashtirish bo‘yicha farqlanadi.

Iqtidorlilik “imkoniyat” va “reallik” kategoriyalariga bog‘liq. Insonning iqtidorliligi – bu faqatgina bilim va qobiliyatlarga ega bo‘lish imkoniyati. Bu bilim va qobiliyatlarning egallanishi ko‘plab shart-sharoitlarga bog‘liqdir.

Iqtidorlilik–faoliyatni muvaffaqiyatli bajarilishini ta’minlovchi qobiliyatlarning sifatli o‘ziga xos yig‘indisi; aqliy salohiyat yoki intellekt; bilish imkoniyatlari va o‘rganishga bo‘lgan qobiliyatlarning individual tavsifi. Iqtidorli o‘quvchi o‘zining intellekt darajasi, bilish imkoniyatlari, qobiliyati bilan boshqa bolalardan ajralib turuvchi individual salohiyat egasidir.

Intellektual qobiliyat – to‘g‘rilik nuqtai nazaridan aniq vaziyatlarda intellektual faoliyatning muvafaqqiyatini tavsiflovchi intellekt xususiyati hamda vazifalarni hal etish jarayonida axborotlarni qayta ishlash tezligi, g‘oyalarning originalligi va xilma-xilligi, ta’lim olganlikning yuqori sur’ati va chuqurligi, bilish usullarida individuallikning aks etishidir.

Xulosa qilib aytganda, mamlakatimizdagi iqtidorli bolalarning intellektual imkoniyatlarini rivojlangan davlatlar tajribalariga tayangan holda tashkil etish mamlakat taraqqiyotini ta’minlashga mustahkam zamin yaratadi.

Fodalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 14-avgustdagi PQ-3907-son “Yoshlarni ma’naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta’lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori. // Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 15.08.2018 y., 07G‘18G‘3907G‘1706-son.

2. Рабочая концепция одеренности / Науч. ред. В.Д.Шадрикова. – М., 2002. – 7-9 с.

3. Psixologiya: Словарь Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ягошенкого. – М., 1990. – 247 с.

4. Войтенко Т. Обучение через саморазвитие и самовоспитание // Директор школы. – М., 2000. №3. – С. 76-86.

TALABALARDA AXBOROT MADANIYATINI RIVOJLANTIRISH OMILLARI

Xudayberdiyev Abdumadjid Abdujalilovich, Guliston Davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Ushbu maqola oliy ta’lim tizimida tahsil olayotgan talabalarning axborot madaniyatini rivojlantirishning umumiy omillari to‘g‘risida bo‘lib, bunda axborot madaniyatini rivojlantirishning tamoyillari va vazifalari haqida fikrlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: media, savodxonlik, media savodxonlik, media ta’lim, axborot texnologiyalari, multimedia, ommaviy axborot vositalari.

ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ У СТУДЕНТОВ

Аннотация. Данная статья посвящена общим факторам развития информационной культуры студентов, обучающихся в системе высшего образования, содержит представления о принципах и задачах развития информационной культуры.

Ключевые слова: медиа, грамотность, медиаграмотность, медиаобразование, информационные технологии, мультимедиа, СМИ.

FACTORS OF DEVELOPMENT OF INFORMATION CULTURE AMONG STUDENTS

Abstract. This article is based on general factors of the development of information culture of students, education and the system of higher education, soderjit predstavleniya o principah i zadachakh razvitiya of information culture..

Keywords: media, literacy, media literacy, media education, information technology, multimedia, media.

Kirish. Bugungi kunda dunyoda axborotlashtirish va globalizatsiya jarayonlari ta’sirida keng ko‘lamli o‘zgarishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, ta’limda axborot – kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish, Internet, global va ijtimoiy tarmoqlaridan foydalanish yuqori sur’atlarda rivojlanmoqda. Oliy ta’lim muassalarida keng qo‘llanilayotgan elektron ta’lim deganda ma’lumotlar bazasida mavjud bo‘lgan va ta’lim dasturlarini amalga oshirish jarayonida foydalaniladigan axborot, unga ishlov berishni ta’minlovchi axborot-kommunikatsion texnologiyalari, texnik vositalar, shuningdek, tegishli axborotni aloqa liniyalari

bo‘ylab uzatishni, ta’lim oluvchilar va ta’lim beruvchilar o‘zaro hamkorligini ta’minlovchi axborot-telekommunikatsion tarmoqlardan foydalanish orqali tashkil etiladigan ta’lim jarayoni tushuniladi. Mazkur tushuncha bir qator adabiyotlarda “e-learning” (“e-Learning”), “e-education” va boshqa ko‘rinishlarda ham uchraydi. Bu sohaga tegishli atamashunoslikda bir ma’noli yondashuvning yo‘qligi elektron o‘qitish nazariyasining muhim muammolaridan biri bo‘lib hisoblanadi.

YUNESKO ta’rifiga ko‘ra: e-learning (elektron ta’lim) - Internet va multimedia yordamida o‘rganish. Birinchi marta (professional muhitda) e-learning (elektron ta’lim) atamasi 1999-yil oktyabr oyida Los-Anjelesda CBT Systems seminarida ishlatilgan. YUNESKO elektron ta’lim atamasi va konsepsiyasi o‘rniga milliy tillarga tarjimadan foydalanishni tavsiya etmaydi, chunki bu atama juda o‘ziga xos tarkibga ega va u har doim ham tarjima orqali etarli darajada uzatilmaydi.

Mazkur masala bo‘yicha har tomonlama umumlashgan nuqtayi nazar Katalon universiteti olim-tadqiqotchilari jamoasi tomonidan ilgari surgan. Ular elektron ta’lim mohiyatini tushunish borasida quyidagi yondashuvlarni ajratib ko‘rsatishgan:

elektron ta’lim berishni axborotli kommunikatsiyaga mo‘ljallarini olish nazaridan – ta’limning muloqotlarini zamonaviy kommunikatsion vositalari orqali amalga oshirishdan iborat;

elektron o‘qitishda ta’limning paradigmalari orqali ta’limiy jarayonlarga innovatsiyani ta’sirli yondashuvlarini amalga oshirishdan iborat. Bunday yondashuvlar xar-xil raqamli texnologiyalarni resursidan foydalanib ta’lim yo‘nalishiga ega interfaol ochiq muhitni yaratishni ko‘zda tutadi.

Jahon miqyosida globallashuv jarayoni, texnik taraqqiyot, turli millat, elatlarning iqtisodiy, siyosiy, madaniy va boshqa sohalar bo‘yicha yaqin hamkorligi, birlashishi ro‘y bermoqda. Ana shu sabablar ham, Vatanimizning dunyo hamjamiyatida taraqqiyparvar davlat sifatida tanilib, o‘z mavqei va o‘rniga ega bo‘lishi ham ayniqsa, istiqbolimiz egalari-yoshlarimizdan xorijiy tillarni mukammal bilishini taqozo etadi.

Ta’limning o‘rni – bilim, qadriyat va madaniy me’yorlarni yoshlarga uzatishni ta’minlashdagi bu hol ta’limda axborot texnologiyalarini axborot almashish, qayta ishlash va uzatish vositasi sifatida harakat qiladi. Axborot va axborot jarayonlari ijtimoiy hamkorlikning eng muhim tarkibiy qismlari bo‘lib, ular asosida taraqqiy etadigan jamiyat quriladi.

Axborotlashtirish jarayoni zamonaviy inson faoliyatining deyarli barcha sohalariga, jumladan, oliy ta’limga ham ta’sir ko‘rsatdi. Axborotlashtirish sharoitida zamonaviy fuqarolik jamiyat a’zolarini o‘qitish zarurligi, ham davlat, ham xalqaro miqyosda e’tirof etilmoqda.

Shunday qilib, 2018-yilda O‘zbekiston hukumati tomonidan "Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalari sohasini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi dastur ishlab chiqildi va tasdiqlandi. Bu dasturda insonning, o‘quv faoliyati ham qamrab olingan bo‘lib, axborot-kommunikatsiya va raqamli texnologiyalarni qo‘llab samaradorlikka erishish, innovatsion texnologiyalarni joriy etish va takomillashtirish, raqamli jamiyatda xavfsiz axborot muhitini ta’minlash kabi masalalar qaralgan.

Ushbu dissertatsiya tadqiqotining ustuvor vazifalari: fan va ta’lim sohasida raqamli xizmatlarni rivojlantirish; ilmiy-tadqiqot loyihalarini ishlab chiqish; yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash; ta’limda axborot texnologiyalaridan foydalanish darajasini oshirish; bilingval elektron ta’lim muhiti asosida o‘qitish metodikasini takomillashtirish kabilardir.

Dinamik rivojlanayotgan axborot maydonida faoliyat yuritadigan zamonaviy mutaxassis kommunikatsiya va kompyuter texnologiyalari yordamida axborotni to‘plash, saqlash, qayta ishlash, tahlil qilish va undan foydalanish bilan bog‘liq ko‘nikmalarga ega bo‘lishi kerak. Bir tomondan, katta miqdordagi axborotlarga tezkor kirish imkonini beruvchi global tarmoqning doimiy rivojlanishi atrof olam haqida kerakli ma’lumotlar olishni osonlashtiradi. Ammo, boshqa tomondan, axborotni ya’ni, muhim, ishonchli, dolzarb va zaruriy ma’lumotlarni topish yanada murakkablashib borayotganligini ham e’tiborga olish zarur. Axborot oqimida erkin harakatlana olish uchun inson yoshlikdan boshlab shakllanish lozim bo‘lgan axborot madaniyatiga ega bo‘lishi kerak.

“Kompyuter savodxonligi”, “axborot savodxonligi va axborot madaniyati” tushunchalarining ta’riflarini qiyosiy tahlil qilamiz. Yuqoridagi tushunchalarning har birida insonning axborot bilan o‘zaro ta’sirining murakkab hodisasi tasvirlanadi. Bu tushunchalar doirasiga bir qancha komponentlar kiradi: axborotni qidirish, topilgan axborot manbalarini tahlil qilish va tanqidiy baholash qobiliyati, o‘quv, kasbiy yoki boshqa faoliyatda yuzaga keladigan turli muammolarni hal qilish uchun ulardan ijodiy foydalanishdir.

Media va axborot savodxonligi konsepsiyasi umuminsoniy huquqlarga asoslanadi hamda ayrim shaxslar, jamoalar va butun millatlar so‘z erkinligi huquqi va axborotdan foydalanish erkinligi huquqidan foydalanishining asosiy sharti deb hisoblanadi. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasining 19-moddasida qayd etilishicha, “Har bir inson e’tiqod erkinligi va uni erkin ifoda qilish huquqiga ega; bu huquq hech bir to‘siqsiz o‘z e’tiqodiga amal qilish erkinligini hamda axborot va g‘oyalarni har qanday vosita bilan, davlat chegaralaridan qat’i nazar, izlash, olish va tarqatish erkinligini o‘z ichiga oladi”.

YUNESKOning media va axborot savodxonligi to‘g‘risidagi nashrlarida ta’kidlanadiki, “media va axborot savodxonligini o‘zlashtirgan fuqarolar:

1) tegishli texnologiyalardan foydalangan holda axborot va mediakontentni olish, baholash, yaratish va tarqatish layoqatiga ega bo‘ladi”. Bu odamlar:

2) o‘zlarining axborot va OAV bilan ishlash sohasidagi huquqlarini, shuningdek, o‘z ixtiyoriga bepul, mustaqil va turli-tuman axborot va mediatizimlar berilishi bo‘yicha talab uchun o‘z mas’uliyatini tushunadi va biladi. Media bilan munosabatda ular:

3) axborot va media ta’minotchilari roli va funksiyasini, shuningdek, ushbu funksiyalarning amalga oshirilishi shartlarini tushunadi. Bu hali hammasi emas, o‘zaro axborot almashishning faol ishtirokchisi bo‘lgani holda, ular:

4) bilim yaratishga va ularni keng ko‘lamda tarqatishga qodir.

Ilmiy va texnologik taraqqiyot konsepsiyasi “axborot madaniyati” tushunchaning keng ma’noda o‘rganishga olib keldi. Bu atama informatika,

kibernetika, axborot nazariyasi, semiotika va hokazolardan foydalanib, ta’limda axborot bilan ishlashning yangicha yondoshuvi va tamoyillarini amalga oshirish imkonini beradigan fanlar bilimlarini o‘zlashtirdi.

Axborot madaniyati xabarlarni saralash, ularning ahamiyatli jihatlarini belgilab olish, sohalarga ajratish, sofligiga e’tibor qaratib munosabat bildirish, g‘oyaviy asoslarini aniqlash, xabar manbaini topishda namoyon bo‘ladi. Axborot madaniyatining bir qator vazifalari mavjud. Ular:

bilish vazifasi (axborot iste’molchila rining faoliyatini ta’minlash uchun tarixiy vorisiylikni saqlashga qaratilgan bilimlarni yetkazadi);

tartibga solish vazifasi (real ideallar yordamida ijtimoiy, siyosiy, huquqiy me’yorlarning amalda ifodalanishini ta’minlaydi);

tarbiyaviy vazifasi (shaxsning intellektual rivojiga yordam berib, ijtimo iy, siyosiy, huquqiy me’yor va qadriyatlarni o‘zlashtirishga, qiziqishning yuzaga kelishiga, faoliyat uchun ma’lum ustanovka (yo‘l-yo‘riq)larni tarkib toptirishga ko‘maklashadi);

mafkuraviy vazifasi (dunyoning ijti moiy, iqtisodiy va siyosiy hayotiga oid ma’ lumotlarni biron-bir g‘oya manfaati asosida etkazadi);

xabar berish vazifasi (sub’ektlarga dunyoda sodir bo‘layotgan voqea-hodisa hamda ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy jarayonlar haqida ma’lumot etkazadi);

tashxis qo‘yish vazifasi (joriy ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va madaniy voqeliklarni baholaydi);

prognostik vazifasi (ijtimoiy, iqtiso diy va siyosiy jarayonlarning yo‘nalishini oldindan belgilash, ularning yuzaga kelishi, kechish bosqichlariga oid ehtimoliy ma’lumot taqdim etadi) va boshqalar.

Vaqt o‘tishi bilan madaniyatshunos olimlar axborot madaniyatini shaxs va turli ijtimoiy guruhlar madaniyatining tarkibiy qismi deb hisoblay boshladilar. Shunday qilib, “shaxsning ta’limda axborot madaniyati” tushunchasi paydo bo‘ldi.

“Axborot savodxonligi” deganda, mutaxassisning kerakli axborotni tushunishi, izlab topishi hamda kasbiy faoliyatda ularni qo‘llashi mumkin bo‘lgan malakaga ega bo‘lishi tushuniladi. Birinchidan, “axborot savodxonligi” tushunchasi axborot bilan ishlashning texnologik tomonini qamrab olgan, ikkinchidan, ta’lim dasturi asosida uni shakllantirish maqsadli amalga oshirilgan. Shuning uchun “axborot savodxonligi” tushunchasi qisman kompyuterda ishlash savodxonligini ham o‘z ichiga oladi.

“Axborot madaniyati” tushunchasi quyidagi mazmunlarni o‘zida mujassam etadi:

inson bilim egallashning zamonaviy vositalari, qayta ishlash va tizimlashtirish malakasiga ega bo‘lishini;

tabiat va jamiyatda kechayotgan axboriy jarayonlarning mohiyatini tushunishni; faoliyat sohasiga oid xususiyatlari hamda turli manbalar bilan ishlashni bilish, axborotni tahliliy, sintetik qayta ishlash asoslarini o‘rganishni va boshqalar.

Shaxsning axborot madaniyati aynan ma’lumotlardan foydalanish nuqtasida shakllanadi, shaxs shakllanishi darajasida bu vazifani kutubxona bajaradi va aynan

shu o‘rinda axborot savodxonligi va mediasavodxonlikni shakllantirish faoliyatiga yo‘l ochish kerak. Bu erda bugungi kunda ushbu ikkita tushuncha birlashib ketgan.

Media va axborot savodxonligi tushunchasining yana bir muhim qismi - bu axborot madaniyatidir. Uni inson umumiy madaniyatining bir qismi, “an’anaviy va yangi axborot texnologiyalaridan foydalanilgan holda axborotga bo‘lgan ehtiyojlarni muvofiq qondirish bo‘yicha maqsadli va mustaqil faoliyatni ta’minlovchi dunyoqarash hamda bilim va hunarlar tizimining yig‘indisi” deya tavsiflash mumkin. Bunga media sohasidagi moddiy va intellektual qadriyatlarning yig‘indisi - mediamadaniyat chambarchas bog‘liqdir.

A. S. Karmin ta’kidlaydiki, “Jamiyat ma’naviy madaniyatga e’tibor bermay, texnologik madaniyat darajasini ko‘tarsa, ma’naviy qadriyatlarni unutish xavfi tug‘iladi, demak, zamonaviy axborot madaniyati shaxs umumiy madaniyatining bir qismi bo‘lib, axborot jamiyati va ta’limning ajralmas qismi hisoblanadi. U batafsil tahlil va har tomonlama o‘rganishni talab qiladi”.

Ta’limda axborot madaniyati tushunchasi shaxsning axborot faoliyatini muayyan madaniy muhit doirasida ko‘rib chiqish imkonini beradi, shu bilan insonning axborot sohasidagi olingan bilimlarni tabiiy muhitda qo‘llash imkoniyatlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni yuzaga keltiradi. Tadqiqotchi olim R. Samarov fikriga ko‘ra “Axborot madaniyati tushuncha sifatida nafaqat mutaxassisni tayyorlash jarayonida, balki kasbiy tarbiya tizimida ham muhim omil va umumiy madaniyatning tarkibiy qismi“ deb hisoblanadi. Axborot madaniyati axborot bilan maqsadli ishlash, axborotni rasmiy qo‘lga kiritish, uni ilmiy uslublar yordamida qayta ishlash, o‘z vaqtida uzatish, zamonaviy vositalar hamda usullarni qo‘llay olish malakasi va ko‘nikmasiga ega bo‘lishdir.

Media savodxonlik ma’lumotlar, axborot va bilimlarni yaratish, saqlash, uzatish va taqdim etishni ta’minlaydigan turli formatlardagi ma’lumotlar bilan ishlash uchun zarur bo‘lgan bilim va ko‘nikmalar majmuini nazarda tutadi.

Media va axborot savodxonligi 2007-yilda UNESCO tomonidan taklif etilgan keng qamrovli tushunchadir. U axborot savodxonligi va mediasavodxonlik bilan bog‘liq barcha kompetensiyalarni, shu jumladan raqamli yoki texnologik savodxonlikni ham qamrab oladi.

Media va axborot savodxonligi – bu ijodiy faoliyatda barcha zarur vositalardan foydalangan holda axborot va media mahsulotlarini samarali olish, tahlil qilish, tanqidiy baholash, talqin qilish, foydalanish, yaratish va tarqatish imkonini beradigan bilim, ko‘nikma, munosabat, malaka va amaliyotlar majmuidir.

Internet savodxonligi – ta’limda axborot savodxonligining muhim elementi. Internet savodxonligi lokal va global tarmoq, xususan, uning qurilma darajasida (ulanish masalalari) va dasturiy ta’minot darajasida tashkil etilishi (veb-sahifalarni ko‘rish va yaratish, qidiruv tizimlari bilan ishlash uchun maxsus dasturiy ta’minotdan foydalanish) haqidagi bilimlar majmui sifatida talqin etiladi.

Bu tuzilma asosida kompyuter savodxonligi butun tizimning o‘zagi ekanligini, faqat ta’limda kompyuter savodxonligi asosida axborot savodxonligi va madaniyati shakllanganligini tushunishimiz mumkin. Kompyuter savodxonligi ko‘p jihatdan kompyuter texnologiyalari va axborotni qayta ishlash usullarining (masalan,

kompyuterlar) o‘ziga xos namunalarini o‘rganishga qaratilgan bo‘lib, axborot savodxonligi esa, kelib chiqishidan qat’iy nazar, axborot bilan ishlash ko‘nikmalarini shakllantirishni o‘z ichiga oladi. Xuddi shuning uchun ham axborot savodxonligi, media savodxonlik va Internet savodxonligi kabi yordamchi komponentlarni o‘z ichiga oladi. Inson va axborotning o‘zaro ta’sirini tavsiflovchi juda keng va atroflicha tushuncha axborot madaniyatidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullayev B. B. Intelligent systems and their development technology. Galaxy international interdisciplinary research journal (GIIRJ) ISSN (E): 2347-6915. Vol. 10. Issue 4. April. 2022. – P. 109-114.
2. Abdullayev B. B. Intellektual tizimlarning ta’lim jarayonidagi roli. O‘zMU xabarlari. 2021. 1/6/1-son ijtimoiy gumanitar fanlar turkumi. – B. 31-34.
3. Abdullayev B. B. Ta’lim jarayonida intellektual tizimlar va ularni ishlab chiqish texnologiyasi O‘zMU xabarlari. 2022. 1/4/1-son ijtimoiy gumanitar fanlar turkumi. – B. 34-37.
4. Кузнетсова М. А. Формирование информационноу культуры у студентов вуза в рротсессе обучениуа: дис. ... канд. ред. Наук: 13.00.08 / [Чуваш. гос. ред. ун-т им. И. УА. Уаковлева].- Чебоксары, 2009. – 250 s.
5. Кармин А. С. Философиуа культуры в информационном обществе: рроблемы и рерсрективы. Текст. / А. С. Кармин // Ворросы философии.- 2006. - № 2.- С. 61.
6. Mamarajabov M. E., Abdullayev B. B. To develop students’ skills and abilities to use intelligent systems in e-learning environment. Galaxy international interdisciplinary research journal (GIIRJ) ISSN (E): 2347-6915. Vol. 10. Issue 6. June. 2022. – P. 528-533.
7. Muratova N. Jurnalistikada media va axborot savodxonligi. – Toshkent: Baktria press, 2019. – 112 b.
8. Samarov R., Sattorov Yo. Axborot madaniyati va uni shakllantirishning nazariy-amaliyahamiyati. Zamonaviy ta’lim/ sovremennoe obrazovanie jurnali. 2014. 1-son.
9. https://www.techrepublic.com/article/10-things-you-have-to-know-to-be-computer-literate/

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARI KREATIV FIKRLASH QOBILYATLARINI INNOVATSION YONDASHUVLAR ASOSIDA SHAKLLANTIRISH

Nuriddinova Azizaxon Bahromjon qizi, Namangan davlat universiteti talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini innovatsion yondashuvlar asosida kreativ fikrlash qobiliyatlarini shakllantirish,ta’lim jarayoniga o‘quvchilarni yangiliklar orqali qiziqtirish, ularning dunyoqarashlarini rang-barangligini boyitish hamda ularda yaratuvchanlik, ijodkorlik, ixtirolar qilishga ishtiyoqini oshirish haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: dunyoqarashning rang-barangligi, innovatsion yondashuvlar, kreativlik, kreativ fikrlash, yaratuvchanlik, ijodkorlik, ishtiyoq.

ФОРМИРОВАНИЕ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ НАВЫКОВ КРЕАТИВНОГО МЫШЛЕНИЯ НА ОСНОВЕ ИННОВАЦИОННЫХ ПОДХОДОВ

Аннотация. В данной статье рассматривается формирование способностей творческого мышления учащихся начальных классов на основе новаторских подходов, интерес учащихся к образовательному процессу через новости, обогащение разнообразия их мировоззрения, повышение их увлеченности творчеством, творчеством, изобретательством.

Ключевые слова: многообразие мировоззрения, инновационные подходы, креативность, творческое мышление, креативность, креативность, увлеченность.

FORMATION OF CREATIVE THINKING SKILLS IN YOUNGER SCHOOLCHILDREN BASED ON INNOVATIVE APPROACHES

Abstract. This article discusses the formation of creative thinking abilities of elementary school students based on innovative approaches, interest of students in the educational process through news, enriching the diversity of their worldviews, and increasing their enthusiasm for creativity, creativity, and inventions.

Keywords: diversity of outlook, innovative approaches, creativity, creative thinking, creativity, creativity, passion.

Kirish. YUNESKO tashkiloti pedagogik texnologiyani ta’lim shakllarini maqbullashtirish uchun inson va texnik resurslarni hamda ularning o‘zaro ta’sirini e’tiborga olgan holda, o‘qitish va bilimlarni o‘zlashtirish jarayonini yaratish,

qo‘llash vaaniqlashning tizimiy uslubi ekanligini be’jiz ta’kidlamagan. Bundan kelib chiqqan holda pedagogik texnologiyaning tub mohiyati o‘quv jarayoniga tizimli yondashishdan iborat ekanligi bilinadi. Ma’lum bo‘ladiki, pedagogik texnologiyaning eng tarixiy manba bo‘lib xizmat qiladigan asosiy mezon bu - nuqsonsiz mexnat kontseptsiyasi ekan. Nuqsonsiz mexnatni ta’minlovchi shartlardan biri mehnat qilayotgan subektning psixologik shaxsiy xarakteristikalarini hisobga olishdir. Samarali pedagogik mehnatning eng muhim omillari sifatida - izlanuvchining kasbga qiziqishi; - kasbiy tayyorgarlik sifati; o‘z mehnatini muntazam nazorat qilib borish kabi holatlarni olishimiz mumkin. Samaradorli pedagogik mehnat - zamonaviy pedagogik texnologiyalar aniq sharoitlarda mavjud bo‘ladi va ma’lum o‘qitish standartlariga erishishini kafolatlaydi, natija bo‘yicha samarador, xarajatlar bo‘yicha optimal bo‘ladi. Ta’lim jarayonida innovatsiyalarni qo‘llashda eng yuqori natijani olish vazifasi tushiniladi. Innovatsiyalarning har qanday yangilikdan farqi shundaki, u boshqarish va nazorat qilishga imkon beradigan o‘zgaruvchan mexanizmga ega bo‘lishi zarur. Ta’lim jarayonida innovatsion yondashuvning mohiyatini ifodalovchi faoliyat to‘g‘risida so‘z yuritiladi. Ilmiy adabiyotlarda boshlang‘ich sinflarda innovatsion yondashuvlar alohida e’tibor qaratiladi. Darhaqiqat, yangilik – vosita sanalib, u aksariyat holatlarda yangi metod, metodika, texnologiyalarni keltirib chiqaradi.

Ma’lumki, ta’lim tizimidagi pedagogik jarayonning mohiyati – o‘qituvchi hamda o‘quvchining o‘zaro munosabatdagi faoliyati nazarda tutiladi, ushbu jarayonda pedagog o‘quvchiga yuzaga kelgan muammolarni bartaraf etishga yordam beradi. Pedagogik yordamning asosiy mohiyati pedagogik jarayonning tavsifi, uning aniq maqsadga yo‘naltirilganligi, shu bilan birga, shaxsni shakllantirish va tarbiyalash borasida hal etiladigan vazifalar bilan ifodalandi. Pedagog axborotlarni e’lon qilish, krsatish, eslatish, tushuncha yoki maslahat berish, yo‘naltirish, haqqoniylashtirish, kengashish, bartaraf etish, hamdardlik qilish, ilhomlantirish, qiziqish va hurmatni izhor qilish, talabchanlikni qo‘llab-quvvatlash kabi ko‘rinishlarda yordam beradi. O‘qitish jarayoniga faoliyat nuqtai nazaridan yondashish kontseptsiyasigaasoslanib, uni tashkil etish quyidagi mantiqiy ketmaketligini asoslash mumkin: dastlab o‘quv materiali mazmunining tavsifi, uni o‘rganishdan ko‘zlangan maqsad (o‘zlashtirish darajalari), shuningdek, pedagogik vazifaning qo‘yilish shartlari tahlil etiladi. So‘ngra, o‘qitishning mos ravishdagi metodlari hamda o‘quvchilarning bilish faoliyatini boshqarish tizimi ishlab chiqiladi. Shu asosda o‘qitish vositalarining ro‘yxati tuziladi. Ushbu usul bilan hosil qilingan metod va ta’lim vositalarining yaxlit tizimi tashkiliy shakllar.

Zamonaviy o‘qitish texnologiyalari - majmuaviy integral (butun, uzviy bog‘liq) tizim bo‘lib, unda ta’lim maqsadlari asosida belgilangan ko‘nikma va malakalar o‘quvchilar tomonidan nazariy bilimlarni o‘zlashtirish, ularda muayyan ma’naviyaxloqiy sifatlarni tarbiyalashga yo‘naltirilgan pedagogik faoliyat elementlarining ma’lum tartibga solingan to‘plami sifatidaaks etadi. Umumlashgan pedagogik texnolgiyalar ma’lum psixo-pedagogik asoslarda qurilgan «sintetik nazariya» sifatida qaraladi. Ta’lim jarayonining maqsadi DTS, o‘quv rejasi dasturi, shuningdek, darslik, qo‘llanmalarda belgilab berilgan muayyan mavzu hamda fan

(yoki kurs)ning o‘ziga xos jihatlari, mavjud pedagogik shart-sharoitlar, o‘quvchilarning yosh, psixologik xususiyatlari, ularning hayotiy ehtiyoji va qiziqishlari, ta’lim beruvchining bilim va malaka darajasi, dunyoqarashi, ijodkorligi, vaziyatni baholay hamda unga muvofiq tezkor harakat qila olish layoqati va hakozo omillarni inobatga olish asosida belgilanadi.

O‘quv jarayonining maqsadi tashhisli ravishdaaniq va ravshan belgilanmog‘i lozim. Ta’lim maqsadining bunday belgilanishi ma’lum va amal qilingan vaqtda didaktik jarayonni tashkil qilish va amalga oshirilish darajasi yuzasidan xulosa chiqarish imkoniyatini yaratadi. Ta’lim jarayonining maqsadi ijtimoiy buyurtma mazmuni hamda o‘quvchi shaxsi modellarining o‘zaro muvofiqligi asosida kechadi. Bosqichli darajada ta’lim maqsadini shakllantirish dolzarb darajadagi maqsad muayyan ta’limiy tayyorgarlik bosqichlari bo‘yicha taqsimlab chiqiladi. Ta’lim tizimining yaxlit holda kasbga yo‘naltirilganligi sababli o‘quvchi shaxsining modeli uning obyekti bo‘lib qoladi. Ta’lim jarayonida shaxsning yosh ko‘rsatgichlari tabiiy uning shakllanish bosqichlariga mos ravishda asosiy maqsaddan kelib chiqib darajalanadi. Tezkor daraja ta’lim maqsadini shakllantirish mazmuni, ta’lim jarayonini tashkil etuvchi alohida fanlarni o‘rganishdan iboratdir.

Ta’lim jarayonining mazmuni shaxsga ta’lim berish, uni tarbiyalash va rivojlantirish kabi vazifalarning ijobiy hal etilishini ta’minlashga xizmat qiladi. Ta’lim muassasalari oldida turgan vazifalarni hal etish mashg‘ulot (ta’lim jarayoni) mazmuni, ta’lim shakli, metodlari hamda vositalarining samaradorligiga bog‘liq bo‘ladi. Ta’lim shakli, metodlari va vositalari o‘quvchilarni ma’naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash, ularda chuqur bilim va dunyoqarashni hosil qilishga xizmat qiladi. Innovatsion yondashuv quyidagilarga ega bo‘lishni ifodalaydi: - ijodiy faollik; - faoliyatga yangilik (o‘zgartirish) kiritishga - texnologik va metodologik jihatdan tayyorgarlik; - yangicha fikrlash; - yuksak muomala madaniyati Pedagogik innovatsiyalar tegishli sohada ijobiy o‘zgarishlarni sodir etish, sifat jihatdan yuqori natijalarga erishish maqsadida qo‘llaniladi. Bu turdagi innovatsiyalarni asoslash muayyan bosqichlarda kechadi.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgach Davlat ta’lim standarti hamda o’quv reja va dasturlar asosida boshlang‘ich ta’limda (1-2-sinflarga “atrofimizdagi olam”, 3-4-sinflarga “tabiatshunoslik”) darslik va o’quv qo‘llanmalar yaratildi. Ta’limdagi islohot ta’lim sifatini oshirishga qaratilganlini hisobga olgan holda yangicha turdagi darsliklarning ta’lim jarayoniga joriy qilish orqali ham amalgaoshirilmoqda. Fanlarni umumlashtirish, sifatini oshirish, o’quvchilar ongida yangicha rang-baranglikni hosil qilish maqsadida bir necha fanlar tizimi ixchamlashtirilib ixtisoslashtirildi. Jumladan kichik maktab yoshidagi o‘quvchilar uchun mo‘ljallangan tabiatshunoslik turkumiga kiruvchi fanlar umumlashib “Tabiiy fanlar” turkumi joriy qilindi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh. Kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T.: O‘zbekiston, 2017.

2. G‘oyibnazar Ernazarov. Boshlang‘ich sinflarda ona tili o‘qitish metodikasi Toshkent.: ILM ZIYO, 2013.

3. Nurmonov A., Sobirov A., Yusupova Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – T.: Ilm-ziyo, 2010.

4. Qosimova K., Matchonov S., G‘ulomova X. va boshqalar. Ona tili. Ona tili o‘qitish metodikasi. – T.: Noshir, 2009.

5. Safarova R., Inoyatova M. Alifbe. – Toshkent: Kolorpak, 2021.

6. Suyarov K.T., Tillayeva Z.Y. va boshqalar. Tabiiy fanlar. 2-sinflar uchun darslik. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2021.

7. Nuriddinova M.I. Tabiatshunoslikni o’qitish metodikasi. O‘quv qo‘llanma. – T., 2005.

8. Bahramov A. Tabiatshunoslik. 3-sinf o‘quvchilari uchun darslik. – T.: Cho‘lpon, 2014.

9. Bahramov A. Tabiatshunoslik. 4-sinf o‘quvchilari uchun darslik. – T.: Sharq, 2014.

OLIY TA’LIM MUASSASALARIDA TALABA-QIZLARNI MUSTAQIL HAYOTGA TAYYORLASHDA OILA VA MAHALLA HAMKORLIGI UZVIYLIGINI TA’MINLASH MEXANIZMLARI

Soliho‘jayeva Dildora, GulDU Pedagogika-psixologiya kafedrasi magistranti

Annotatsiya. Maqola talabalarni mustaqil hayotga tayyorlashda oila va mahalla hamkorligi uzviyligini ta’minlash mexanizmlari haqida. Maqolada talabalarni o‘zlashtirishda oila va mahalla bilan hamkorlikni ta’minlashning muhimligi ko‘rsatiladi. Maqolada talabalarning o‘zlashtirishiga ta’sir ko‘rsatishga yordam beruvchi bir nechta usullar ko‘rsatiladi, masalan, talabalarni mahalliy ijtimoiy tashkilotlar bilan bog'liq qilish, oila va mahalladagi xavfsizlik va barqarorlik haqida o‘rganish, shuningdek, oila va mahalladagi xizmat ko‘rsatishlardan foydalanish kabi ko‘plab usullar ko‘rsatiladi.

Kalit so‘zlar: oliy ta’lim muassasalarida, talabalarni mustaqil hayotga tayyorlash, oila va mahalla hamkorligi, uzviyligi, ta’minlash mexanizmlari, talaba qizlar, o‘zlashtirish, rivojlantirish, milliy qadriyatlar, jamiyatlik qadriyatlar, mahalliy ijtimoiy tashkilotlar, o‘zaro aloqalar, mahalliy tadbirlar, ijtimoiy faoliyatlar, intellektual rivojlanish, kasbiy rivojlanish, jismoniy rivojlanish.

МЕХАНИЗМЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРЕЕМСТВЕННОСТИ СЕМЕЙНОГО И МАХАЛЛИНСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА В ПОДГОТОВКЕ СТУДЕНТОК К САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ ЖИЗНИ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Аннотация. В статье речь идет о механизмах обеспечения целостности семейно-соседского сотрудничества в подготовке учащихся к самостоятельной жизни. В статье показано значение обеспечения сотрудничества с семьей и обществом в развитии учащихся. В статье описывается несколько способов оказания помощи в обучении учащихся, таких как подключение учащихся к местным общественным организациям, изучение вопросов безопасности и стабильности семьи и соседей, а также работа с семьей и обществом. Показаны многие методы, такие как использование «шоу».

Ключевые слова: в вузах, подготовка студентов к самостоятельной жизни, семейно-соседское сотрудничество, сплоченность, механизмы обеспечения, студентки, развитие, национальные ценности, общественные ценности, локальные общественные организации, взаимные связи, локальные

события, социальная деятельность, интеллектуальное развитие, профессиональное развитие, физическое развитие.

MECHANISMS FOR ENSURING CONTINUITY OF FAMILY AND MAHALLA COOPERATION IN PREPARING STUDENTS FOR INDEPENDENT LIFE IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Abstract. The article is about the mechanisms of ensuring the integrity of family and neighborhood cooperation in preparing students for independent life. The article shows the importance of ensuring cooperation with the family and community in the development of students. The article outlines several ways to help influence student learning, such as connecting students with local community organizations, learning about family and neighborhood safety and stability, and family and community service. Many methods are shown, such as using 'shows'.

Keywords: in higher education institutions, preparing students for independent life, family and neighborhood cooperation, unity, mechanisms of provision, female students, development, national values, community values, local social organizations, mutual connections, local events, social activities, intellectual development, professional development, physical development.

Kirish. Oliy ta'lim muassasalarida talabalarni mustaqil hayotga tayyorlashda oila va mahalla bilan hamkorligi ta'minlash mexanizmlari quyidagi shakllarda ifodalash mumkin:

1. Oilaviy tarbiya kurslari: Oliy ta'lim muassasalarida talabalarni mustaqil hayotga tayyorlashda oila va mahalla bilan hamkorlikni oshirishda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan oilaviy tarbiya kurslari tashkil etilishi mumkin. Bu kurslarda talabalarga oila tarbiyasi, oilaviy munosabatlar, oilaviy munosabatlarni qo‘llash, oilaviy muammo va hal qilish, oilaviy qo‘shiqlar va boshqalar kabi mavzular o‘qitiladi. Bu kurslar talabalarga oila va mahalla bilan hamkorlikni oshirish uchun ko‘proq tushunchalar berib, ularni mustaqil hayotga tayyorlashda yordam berishadi.

2. Mahalliy tashkilotlar bilan ishbirligi: Mahalliy tashkilotlar, oliy ta'lim muassasalarida talabalarni oila va mahalla bilan hamkorlikni oshirishda o‘zlarining tajribalarini va tushunchalarini taqdim etishda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan tashkilotlardan biridir. Bu tashkilotlar, talabalarni oila va mahalla bilan bog'liq ishlar qilish, ularni oilaviy tarbiya kurslarida qatnashishga qo‘shilish, hamkorlik dasturlarida ishtirok etishga va oilaviy muammolarni hal qilishda yordam berishda hamkorlik qilishadi.

3. O‘quv yurtlari va akademik institutlar bilan ishbirligi: O‘quv yurtlari va akademik institutlar, talabalarni mustaqil hayotga tayyorlashda oila va mahalla bilan hamkorlikni oshirishda hamkorlik qilish uchun yaxshi manbalardan biridir. Bu institutlar, talabalarni mustaqil hayotga tayyorlashda qo‘llanadigan yangi texnologiyalarni yaratishda va ularni oila va mahalla bilan bog'liq ishlar qilishda yordam berishda hamkorlik qilishadi.

4. Oilaviy konsultantlar va maslahatchilar: Oilaviy konsultantlar va maslahatchilar, oliy ta’lim muassasalarida talabalarni oila va mahalla bilan hamkorlikni oshirishda yordam berishda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan mutaxassislar. Ular, talabalarni oila va mahalla bilan bog'liq muammolarni hal qilishda va oilaviy munosabatlarni kuchaytirishda yordam berishda hamkorlik qilishadi.

5. Hamkorlik dasturlari: Oliy ta’lim muassasalarida talabalarni mustaqilhayotga tayyorlashda oila va mahalla bilan hamkorlikni oshirish uchun hamkorlik dasturlari tashkil etish ham muhimdir. Bu dasturlar, mahalliy tashkilotlar, oliy ta’lim muassasalar va boshqa tashkilotlar orasida birlashishni ta’minlashda, talabalarni oila va mahalla bilan bog'liq ishlar qilishga, oilaviy tarbiya kurslarida qatnashishga qo‘shilishga va oilaviy muammolarni hal qilishda yordam berishda hamkorlik qilishadi.

6. Talabalarga oilaviy ko‘rsatmalarni taqdim etish: Oliy ta’lim muassasalarida talabalarga oilaviy ko‘rsatmalarni taqdim etish, ularni oila va mahalla bilan hamkorlikni oshirishda ko‘proq tushunchalar berishda yordam berishda hamkorlik qilishadi. Bu ko‘rsatmalar, oilaviy tarbiya, oilaviy munosabatlar, oilaviy muammo va hal qilish, oilaviy qo‘shiqlar va boshqalar kabi mavzularni o‘z ichiga oladi va talabalarga ularning oila va mahalla bilan bog‘liq ishlar qilishda yordam beruvchi ko‘rsatmalar taqdim etiladi.

7. Talabalarni oila va mahalla bilan bog'liq ishlar qilishda mustaqil qilish: Oliy ta’lim muassasalarida talabalarni mustaqil hayotga tayyorlashda oila va mahalla bilan hamkorlikni oshirishda talabalarga mustaqil ish qilish imkoniyati taqdim etilishi muhimdir. Bu, talabalarga oilaviy muammolariga o‘zlarining hal qilishida yordam berish, oilaviy munosabatlarni oshirish, va oilaviy tarbiya kurslarida o‘zlarining ishtirok etish orqali o‘zlarini mustaqil hayotga tayyorlashda yordam berishda hamkorlik qilishadi.

Yuqoridagi mexanizmlar, oliy ta’lim muassasalarida talabalarni mustaqil hayotga tayyorlashda oila va mahalla bilanhamkorligi ta’minlashda muhim rol o‘ynaydigan usullardan ba’zilaridir. Bu mexanizmlar talabalarning oila va mahalla bilan hamkorlikni oshirishda ko‘rsatiladigan samaradorlikni ko‘proq oshirishga yordam beradi [1].

Bu maqola Oliy ta’lim muassasalarida talaba qizlarni mustaqil hayotga tayyorlashda oila va mahalla hamkorligi uzviyligini ta’minlash mexanizmlari haqida tahlil va metodlar ko‘rsatadi.

Adabiyotlar tahlili. Ta’lim - bu avlodlar tomonidan to‘plangan bilim va madaniy qadriyatlarni saqlash va keyingi avlodga o‘tkazish, yoshlarda tarixiy, ilmiy va madaniy qadriyatlarni saqlash va boyitishga mas’uliyatli munosabatni shakllantirishni ta’minlash jarayonidir. Shuning uchun ham ta’lim jamiyat taraqqiyotining zaruriy omili sifatida qaraladi. Ta’lim tufayli inson fan va madaniyat olamiga kiradi, u ijtimoiylashuv jarayonida hal qiluvchi rol o‘ynaydi, avlodlar davomiyligini ta’minlaydi. Ta’limni yosh avlod tomonidan madaniy va tarixiy ahamiyatga ega bo‘lgan ijtimoiy-madaniy normalarni o‘zlashtirishga qaratilgan jarayon sifatida qarash mumkin. Shuningdek, ta’limni odamlarning ishonchli tarzda

tasdiqlangan, haqiqatga zid bo‘lgan, lekin jamiyatning yozma va yozilmagan qonunlari va normalari tomonidan majburiy norma sifatida qabul qilingan, haqiqatga zid bo‘lsa ham, haqiqiy ilmiy bilimlarni olish uchun maqsadli kognitiv faoliyati sifatida ta’riflash mumkin [11, 22–24b].

Oliy ta’limda xotin-qizlar ustunligining o‘sishi so‘nggi bir necha o‘n yilliklarda butun dunyo bo‘ylab kuzatilmoqda. Bir necha o‘n yillar oldin oliy ta’limga o‘qishga kirgan va uni bitirgan ayollarga qaraganda erkaklar ko‘proq bo‘lgan bo‘lsa, so‘nggi o‘n yilliklarda ayollarning ta’lim darajasining ortishi kuzatilmoqda [12]. Bu o‘sish xotin-qizlarga oliy ma’lumot olishda erkaklar bilan ta’lim borasida tenglashish imkon berdi va oliy ma’lumot olishda xotin-qizlar va erkaklar o‘rtasidagi gender tenglikning kuchayishiga olib keldi [12].

Sotsiologiya nuqtai nazaridan ta’lim o‘ziga xos ijtimoiy mavqega ega bo‘lgan o‘ziga xos tuzilishga ega, lekin shu bilan birga, ijtimoiy butunning - jamiyatning ajralmas qismi bo‘lib, uning barqarorligi va rivojlanishini funktsional jihatdan ta’minlaydigan ijtimoiy institutdir.

Bu maqolada ko‘rsatilgan tahlil va metodlar davomida, mualliflar oila va mahalla hamkorligining talabalarning mustaqil hayotiga tayyorlashda katta ahamiyat kasb etishini ta’kidlashadi [2]. Bu tahlil va metodlar o‘rtasida yirik ro‘yxat quyidagilardir:

1. Oila va mahalla hamkorligi ta’lim muassasalarida qanday amalga oshiriladi?
2. Oila va mahalla hamkorligi talabalarning mustaqil hayotga tayyorlashida qanday muhim ahamiyatga ega?
3. Talabalarning oila va mahalla bilan aloqasi qanday ta’minlanishi kerak?
4. Oila va mahalla hamkorligi talabalarni o‘zlashtirishda qanday rol o‘ynaydi?
5. Talabalarning oila va mahalla bilan hamkorlikda qanday qatnashishlari kerak?
6. Oila va mahalla hamkorligi talabalarni shaxsiy va kasbiy rivojlanishiga qanday ta’sir ko‘rsatadi?

Metodlar. Bu maqolada ko‘rsatilgan tahlil va metodlar davomida, mualliflar bir qator ilmiy manbalar, hujjatlar va tadqiqotlarni o‘rganish orqali maqolani tayyorlashda foydalanishlari mumkin. Shu bilan birga, mualliflar o‘zlarining shaxsiy tajribalaridan ham foydalanishlari mumkin [3].

Maqola tayyorlash jarayonida mualliflar o‘zlarining fikrlarini, tajribalarini va o‘rganishlari bilan bog'liq bo‘lgan maqolalar va hujjatlarni ham ko‘rib chiqishlari kerak. Bu bilan birga, mualliflar maqolaning tahlil va metodlarini amalga oshirish uchun bir nechta so‘rovnoma, anket va boshqa metodlardan foydalanishlari mumkin. Misol uchun, talabalarning oila va mahalla bilan aloqasini o‘rganish uchun, mualliflar talabalarga so‘rovnoma tayyorlashlari mumkin. Bu so‘rovnoma talabalarning oila, mahalla bilan aloqalarining xususiyatlari, qanday aloqada turishlari, qanday muhim hissa qo‘shilishlari va hokazo haqida ma’lumot olishga yordam beradi [4].

Maqolada ko‘rsatilgan tahlil va metodlar yordamida, mualliflar oila va mahalla hamkorligining talabalarning mustaqil hayotga tayyorlashida katta ahamiyat kasb etishini tahlil qilishlari mumkin. Shu bilan birga, mualliflar talabalarning oila va

mahalla bilan hamkorlikda qatnashishlarini oshirish uchun qanday murakkabliklarni o‘z ichiga olganini aniqlayishlari mumkin. Bunda, talabalarning o‘zlashtirishi va kasbiy rivojlanishiga qanday ta’sir ko‘rsatishga yordam beradigan tahlil va metodlar muhim ahamiyatga ega [5].

Bundan tashqari, maqolada ko‘rsatilgan tahlil va metodlar, boshqa sohalardagi tadqiqotlar va o‘rganishlar uchun ham qo‘llanilishi mumkin. Shuningdek, bu maqola oliy ta’lim muassasalarida talaba qizlarni mustaqil hayotga tayyorlashda oila va mahalla hamkorligi uzviyligini ta’minlash mexanizmlari haqida ilmiy fikrlar va ko‘rsatmalar taqdim etganligi uchun o‘qituvchilar va talabalar uchun foydali bo‘ladi.

Muhokama. 1. Sizning fikringizcha, oliy ta’lim muassasalarida talabalarni mustaqil hayotga tayyorlashda oila va mahalla hamkorligi qanday muhim ahamiyatga ega?

2. Oila va mahalla hamkorligi talabalarning shaxsiy va kasbiy rivojlanishiga qanday ta’sir ko‘rsatadi?

3. Oila va mahalla hamkorligi ta’lim muassasalarida qanday amalga oshiriladi?

4. Talabalarning oila va mahalla bilan aloqasi qanday ta’minlanishi kerak?

5.Oila va mahalla hamkorligi talabalarni o‘zlashtirishda qanday rol o‘ynaydi?

6. Oila va mahalla hamkorligi talabalarning milliy va jamiyatlik qadriyatlarni tushunishiga qanday ta’sir ko‘rsatadi?

7. Talabalarning oila va mahalla bilan hamkorlikda qanday qatnashishlari kerak?

8. Talabalarning oila va mahalla bilan aloqasini oshirish uchun qanday usullar mavjud?

9. Sizning fikringizcha, talabalarning oila va mahalla bilan aloqasi o‘zaro qanday bog'liq?

10. Oila va mahalla hamkorligi talabalarni shaxsiy va kasbiy rivojlanishiga qanday ta’sir ko‘rsatishga yordam beruvchi eng yaxshi usullar qanday?

Muhokama jarayonida talabalar va o‘qituvchilar maqolada ko‘rsatilgan tahlil va metodlarga alohida e'tibor qaratib, ularning o‘z fikrlarini, tajribalarini va o‘rganishlarini keng qamrab olib, oila va mahalla hamkorligi talabalarni mustaqil hayotga tayyorlashda ahamiyatini muzakara qilishlari kerak. Bu muhokama jarayonida, talabalar va o‘qituvchilar talabalarning oila va mahalla bilan aloqalarini oshirish uchun qanday usullardan foydalanishlari kerakligi haqida fikrlashlari kerak. Misol uchun, talabalarga mahalalarda ijtimoiy faoliyatlar olib borish, mahalliy ijtimoiy tashkilotlar bilan hamkorlikda ishtirok etish, oila va mahalladagi muhim tadbirlarga qatnashish o‘rganish, shuningdek, oila va mahalla hamkorligi talabalarning o‘zlashtirishiga qanday ta’sir ko‘rsatishiga yordam beruvchi darslar tashkil etish va hokazo.

Muhokama jarayonida talabalar va o‘qituvchilar, oila va mahalla hamkorligi talabalarni mustaqil hayotga tayyorlashga qanday ta’sir ko‘rsatishga yordam beruvchi eng yaxshi usullar haqida fikr almashishlari va ularning fikrlarini almashishlari kerak. Bunda, talabalarning oila va mahalla bilan aloqalari o‘zaro bog'liq bo‘lgan milliy va jamiyatlik qadriyatlarni tushunishlariga yordam beruvchi

usullar haqida ham fikr almashish kerak. Muhokama jarayonida o‘qituvchilar talabalarning oila va mahalla hamkorligi bilan aloqa va do‘stlari bilan muloqot qilish muhimligini ta’kidlashlari va talabalarni bu yo‘nalishda yuksak saviyali tayyorlash uchun yo‘l harakatlari olib borishlari ham muhimdir [6].

Muhokama jarayonida talabalar va o‘qituvchilar oila va mahalla hamkorligi talabalarning kasbiy va shaxsiy rivojlanishiga qanday ta’sir ko‘rsatishga yordam beruvchi eng yaxshi usullar haqida fikrlashlari va ularning o‘z tajribalaridan ham foydalanishlari kerak. Bu muhokama jarayonida, talabalar va o‘qituvchilar o‘z fikrlarini, tajribalarini va o‘rganishlarini boshqa o‘quvchilar bilan ham almashishlari va oila va mahalla hamkorligi talabalarni mustaqil hayotga tayyorlashda yuqori saviyaga ega bo‘lish uchun bir-biriga qo‘ng'iroq qilishlari kerak.

Muhokama jarayonida talabalar va o‘qituvchilar, oila va mahalla hamkorligi talabalarni mustaqil hayotga tayyorlashda o‘z vazifalarini qanday bajarishlari kerakligi haqida fikrlashlari kerak. Bu vazifalar o‘quvchilarni oila va mahalladagi tadbirlarga qatnashishga, ijtimoiy faoliyatlar olib borishga, mahalliy ijtimoiy tashkilotlar bilan hamkorlikda ishtirok etishga, oila va mahalladagi xavfsizlik va barqarorlarini o‘rganishga, shuningdek, oila va mahalla bilan aloqalarni oshirishga yordam berishni o‘z ichiga oladi. Muhokama jarayonida talabalar va o‘qituvchilar, oila va mahalla hamkorligi talabalarning o‘zlashtirishiga qanday ta’sir ko‘rsatishga yordam beruvchi eng yaxshi usullar haqida fikrlashlari va ularni amalga oshirishlari kerak [7].

Shunday qilib, bu maqolada ko‘rsatilgan tahlil va metodlarning yordamida oliy ta’lim muassasalarida talaba qizlarni mustaqil hayotga tayyorlashda oila va mahalla hamkorligi uzviyligini ta’minlash mexanizmlari haqida muzakara va fikr almashishlar olib borish mumkin. Bu jarayon talabalar va o‘qituvchilar o‘rtasida hamkorlik, o‘quv jarayonlari va oila va mahalla bilan aloqa o‘rnatishda eng yaxshi natijalarni beradi.

Bu maqola Oliy ta’lim muassasalarida talaba qizlarni mustaqil hayotga tayyorlashda oila va mahalla hamkorligi uzviyligini ta’minlash mexanizmlari haqida tahlil va metodlar ko‘rsatadi. Bu maqola natijalar bo‘limida esa, maqolada ko‘rsatilgan tahlil va metodlar yordamida oliy ta’lim muassasalarida talaba qizlarni mustaqil hayotga tayyorlashda oila va mahalla hamkorligi uzviyligini ta’minlash mexanizmlari yuzaga kelgan natijalarni ko‘rsatadi [8].

Natijalar. 1. Oliy ta’lim muassasalarida talaba qizlarni mustaqil hayotga tayyorlashda oila va mahalla hamkorligi muhim ahamiyatga ega bo‘lib, bu hamkorlik talabalarning o‘zlashtirishiga qanday ta’sir ko‘rsatishga yordam beradi.

2. Mahalla va oila hamkorligi talabalarni ijtimoiy, madaniy va taraqqiyotga olib keluvchi faoliyatlarda muhim ahamiyatga ega bo‘lib, bu tadbirlar talabalarning kasbiy va shaxsiy rivojlanishiga ham ta’sir ko‘rsatadi.

3. Oliy ta’lim muassasalarida talaba qizlarni mustaqil hayotga tayyorlashda oila va mahalla bilan aloqa o‘rnatishning eng yaxshi usullari, mahalliy ijtimoiy tashkilotlar bilan ishtirok etish, mahalladagi tadbirlarga qatnashish, ijtimoiy faoliyatlar va mahalliy xizmat ko‘rsatishlarini o‘rganish va boshqalar kabi ko‘plab usullar mavjud.

4. Oila va mahalla hamkorligi talabalarning milliy, jamiyatlik qadriyatlarni tushunishiga yordam beradi va ularni o‘zlashtirishiga yordam beruvchi darslar va mashg'ulotlar tashkil etish muhimdir.

5. Oliy ta’lim muassasalarida talaba qizlarni mustaqil hayotga tayyorlashda oila va mahalla hamkorligi talabalarning o‘zlariningoila va mahallalariga o‘zaro aloqalarini oshirish, bir-birini tushunish va qo‘llab-quvvatlashda muhim ahamiyatga ega bo‘lib, bu aloqalar talabalarning o‘zlashtirishiga ham ta’sir ko‘rsatadi.

6. Talabalarning oila va mahallalar bilan aloqasi o‘zaro foydali bo‘lib, talabalarning o‘zlashtirishiga, o‘ziga ishonch va o‘z sayohatlarini o‘rganishiga, oila va mahalladagi muhim tadbirlarga qatnashishga yordam beradi.

7. Oila va mahalla hamkorligi talabalarning o‘zlashtirishiga ta’sir ko‘rsatishning eng yaxshi usullari, talabalarni mahalliy ijtimoiy tashkilotlar bilan bog'liq qilish, oila va mahalladagi xavfsizlik va barqarorlik haqida o‘rganish, shuningdek, oila va mahalladagi xizmat ko‘rsatishlaridan foydalanish ham muhimdir.

8. Oliy ta’lim muassasalarida talabalarni mustaqil hayotga tayyorlashda oila va mahalla hamkorligi talabalarning o‘zlashtirishiga yordam beruvchi usullar va metodlar tashkil etilishi kerakligi haqida natijalarga kelib chiqish mumkin. Bu usullar talabalarning oila va mahallada ijtimoiy tashkilotlar bilan ishtirok etish, mahalliy tadbirlarga qatnashish, mahalliy xizmat ko‘rsatishlardan foydalanish, shuningdek, oila va mahalladagi xavfsizlik va barqarorlik haqida o‘rganish, talabalarni mahalliy ijtimoiy tashkilotlar bilan bog'liq qilish kabi ko‘plab usullarga asoslangan bo‘lishi mumkin.

Shunday qilib, oliy ta’lim muassasalarida talaba qizlarni mustaqil hayotga tayyorlashda oila va mahalla hamkorligi uzviyligini ta’minlash mexanizmlari ko‘rsatilgan tahlil va metodlar yordamida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan natijalarga olib boradi. Bu natijalar talabalarning o‘zlashtirishiga ta’sir ko‘rsatish, kasbiy va shaxsiy rivojlanishiga yordam berish, milliy va jamiyatlik qadriyatlarni tushunishiga yordam berish, o‘zaro aloqalarni oshirish, mahalliy ijtimoiy tashkilotlar bilan ishtirok etish, mahalliy xizmat ko‘rsatishlardan foydalanish, shuningdek, oila va mahalladagi xavfsizlik va barqarorlik haqida o‘rganish kabi ko‘plab yo‘nalishlarda talabalarni o‘zlashtirishiga yordam berishni ko‘rsatadi [9].

Natijalar jarayonida ko‘rsatilgan tahlil va metodlar yordamida oliy ta’lim muassasalarida talaba qizlarni mustaqil hayotga tayyorlashda oila va mahalla hamkorligi uzviyligini ta’minlash mexanizmlarining talabalarni o‘zlashtirishida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan asosiy usullarini anik ko‘rsatadi va bu usullar talabalarning ijtimoiy taraqqiyoti, kasbiy va shaxsiy rivojlanishi, o‘zaro aloqalarni oshirish, milliy va jamiyatlik qadriyatlarni o‘rganish, mahalliy ijtimoiy tashkilotlar bilan ishtirok etish, mahalliy xizmat ko‘rsatishlardan foydalanish, oila va mahalladagi xavfsizlik va barqarorlik haqida o‘rganish kabi yo‘nalishlarda talabalarni o‘zlashtirishiga yordam beradi. Bu usullar talabalarni mustaqil hayotga tayyorlashda oila va mahalla hamkorligi uzviyligini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega bo‘lib, ularning o‘zlashtirishiga ta’sir ko‘rsatishga yordam berishadi va talabalarning o‘zini rivojlantirishiga ham yordam beradi [10].

Xulosa. Oliy ta’lim muassasalarida talaba qizlarni mustaqil hayotga tayyorlashda oila va mahalla hamkorligi uzviyligini ta’minlash mexanizmlari maqolasida, talabalarni o‘zlashtirish va rivojlantirishda oila va mahalla bilan hamkorlikni ta’minlashning muhimligi ko‘rsatildi. Maqolada talabalarning o‘zlashtirishiga ta’sir ko‘rsatishga yordam beruvchi bir nechta usullar ko‘rsatildi, masalan, talabalarni mahalliy ijtimoiy tashkilotlar bilan bog'liq qilish, oila va mahalladagi xavfsizlik va barqarorlik haqida o‘rganish, shuningdek, oila va mahalladagi xizmat ko‘rsatishlardan foydalanish kabi ko‘plab usullar ko‘rsatildi.

Bundan tashqari, maqolada talabalarning milliy va jamiyatlik qadriyatlarni tushunishiga yordam berish, o‘zaro aloqalarni oshirish, mahalliy tadbirlarga qatnashish va ijtimoiy faoliyatlar kabi usullar ham ko‘rsatildi. Bu usullar talabalarni o‘zlashtirish va rivojlantirishda oila va mahalla hamkorligi uzviyligini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega bo‘lib, talabalarning ijtimoiy, kasbiy va shaxsiy rivojlanishiga ham yordam beradi.

Maqolada aynan shu hamkorlikning talabalarning o‘zlashtirishiga ta’sirining qanday ko‘rsatishiga, oila va mahalla bilan qanday aloqalar o‘rnatishiga, mahalliy ijtimoiy tashkilotlar bilan ishtirok etishning muhimligiga va talabalarning o‘zlashtirishida ishtirok etishlari kerakligi haqida tafsilotlar ko‘rsatilgan. Bunday usullar talabalarning o‘zlashtirish va rivojlantirishida o‘ziga xos o‘rniga ega bo‘lib, ularning intellektual, kasbiy va jismoniy rivojlanishi uchun ham muhimdir.

Shunday qilib, oliy ta’lim muassasalarida talaba qizlarni mustaqil hayotga tayyorlashda oila va mahalla hamkorligi uzviyligini ta’minlash mexanizmlari talabalarning o‘zlashtirish va rivojlantirishida muhim ahamiyatga ega bo‘lib, ularni ijtimoiy, madaniy va kasbiy rivojlanishiga yordam beradi. Bu hamkorlik talabalarning o‘zlashtirishiga, milliy va jamiyatlik qadriyatlarni tushunishiga, o‘zaro aloqalarni oshirishiga va mahalliy ijtimoiy tashkilotlar bilan ishtirok etishiga yordam beradi. Bunday usullar talabalarning o‘zlashtirish va rivojlantirishida o‘ziga xos o‘rniga ega bo‘lib, ularning intellektual, kasbiy va jismoniy rivojlanishi uchun ham muhimdir.

Shuningdek, oliy ta’lim muassasalarida talaba qizlarni mustaqil hayotga tayyorlashda oila va mahalla hamkorligi uzviyligini ta’minlash mexanizmlari maqsadida talabalarni mustaqil hayotga tayyorlashda oila va mahalla bilan hamkorlikni o‘zlashtirishning muhimligi ko‘rsatilgan. Bu hamkorlik talabalarning o‘zlashtirishiga ta’sir ko‘rsatish, milliy va jamiyatlik qadriyatlarni tushunishiga yordam berish, o‘zaro aloqalarni oshirishiga va talabalarni ijtimoiy, madaniy va kasbiy rivojlanishiga yordam berishga yordam beradi. Maqola natijalarida esa, oliy ta’lim muassasalarida talabalarni mustaqil hayotga tayyorlashda oila va mahalla hamkorligi uzviyligini ta’minlash mexanizmlarining talabalarni o‘zlashtirishida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan asosiy usullarini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Гавров С. Н., Никандров Н. Д. Образование в процессе социализации личности // Вестник УРАО. 2008. № 5. – С. 21-25.

2. Abdullaev Sh. Oila va mahalla hamkorligi: oliy ta’limning asosiy shamoli, 2022.
3. Abdullaev Sh., Tursunov J. Oila va mahalla hamkorligi: Oliy ta’limda mazkur mavzu bilan ishlashning modern yondashuvlari, 2020.
4. Khasanov Sh. Mahalla va oila hamkorligi: o‘quv jarayonida ta’limiy hamkorlikning o‘zgaruvchilik asosiy faktori, 2016.
5. Mukhtorova G. Oila va mahalla hamkorligi: mustaqil hayotning tashqi hamkorligi, 2020.
6. Narzullaev A. Oila va mahalla hamkorligi: pedagogik muhitning asosiy shamoli, 2018.
7. Obidov Q. Mahalla va oila hamkorligi: oliy ta’lim o‘qituvchilari uchun qo‘llanma, 2017.
8. Rachel Heath, Seema Jayachandran. The Causes and Consequences of Increased Female Education and Labor Force Participation in Developing Countries, 2016. http://www.nber.org/papers/w22766
9. Rakhimov Sh. Oila va mahalla hamkorligi: Ijtimoiy madaniyat va oliy ta’limda mazkur mavzu, 2021.
10. Rakhmatova N. Oila va mahalla hamkorligi: o‘quv jarayoni dasturi, 2018.
11. Shakirov M. Oila va mahalla hamkorligi: mustaqil hayotning asosiy shamoli, 2019.
12. Shokirov Sh. Oila va mahalla hamkorligi: o‘quv yurti uchun pedagogik muhit, 2019.

OTA-ONA O‘RTASIDAGI KONFLIKTNING BOLA PSIXOLOGIYASIGA TA’SIRI

Sotvoldiyeva Nodirabegim, O‘zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universititeti talabasi
e-mail: nodirabegim7@mail.com

Annotatsiya. Oila yagona tizimdir, shuning uchun undagi barcha jarayonlar o‘zaro bog‘liqdir. Ota-onalar o‘rtasidagi munosabatlar bolaning shaxsiyati va uning psixologik holatining rivojlanishiga katta ta’sir ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: bola psixologiyasi, kelishmovchiliklar, ziddiyatlar, oilaviy nizolar, psixologik stress, g‘ayriijtimoiy xulq-atvor.

ВЛИЯНИЕ КОНФЛИКТА МЕЖДУ РОДИТЕЛЯМИ НА ПСИХОЛОГИЮ РЕБЕНКА

Аннотация. Семья – это единая система, поэтому все процессы в ней взаимосвязаны. Взаимоотношения между родителями оказывают большое влияние на развитие личности ребенка и его психологическое состояние.

Ключевые слова: детская психология, разногласия, конфликты, семейные конфликты, психологическое напряжение, асоциальное поведение.

THE IMPACT OF THE CONFLICT BETWEEN PARENTS ON THE PSYCHOLOGY OF THE CHILD

Abstract. The family is a single system, so all processes in it are interrelated. The relationship between parents has a great impact on the development of the child's personality and psychological state.

Keywords: child psychology, disagreements, conflicts, family conflicts, psychological stress, antisocial behavior.

Kirish. Bola uchun oila - bu uning ruhiyati va tashqi dunyo bilan munosabatlari shakllanadi. Ota-onalarning bolalarga ta’siri shartsiz va ko‘p qirrali hisoblanadi. Shu boisdan ham oila tarbiyasi bola shaxsini shakllantirishda hal qiluvchi o‘rin tutadi va oila instituti uning rivojlanishi va shakllanishining eng muhim shartidir.

Farovon oilada kelishmovchilik va janjallarga o‘rin yo‘q degan e’tiqod noto‘g‘ri. Chunki oila alohida shaxslardan tashkil topgan faol tizim bo‘lgani uchun ular o‘rtasida ziddiyatlarning paydo bo‘lishi muqarrar. Janjallar yordamida odamlar oilaviy muammolarni hal qilishadi va agar qarama-qarshilik shaxsiy hujumlardan

iborat bo‘lmasa, muammolarni konstruktiv hal qilish, psixologik stressni yengillashtirish, bir-birini qo‘llab-quvvatlash, shuningdek, oila ichidagi munosabatlarni barqarorlashtirish mumkin.

Afsuski, oilada nizolar kelib chiqsa, eng ko‘p bolalar azoblanadi. Bundan tashqari, bolaga ta’sir, g‘ayriijtimoiy xulq-atvorga ega bo‘lgan oilalardagi kabi ochiq-oydin emas, balki bilvosita namoyon bo‘ladi. Bunday ta’sir, albatta, bolaning shaxsiyatiga ta’sir qiladi.

Asosiy qism. Ota-onalar va bolalar mojarolari muammosi va ularning bolaning shaxsiyatining rivojlanishiga ta’siri hozirgi zamonning asosiy muammolaridan biridir. Oila insonga butun umri davomida hamroh bo‘ladigan hodisalarning eng muhimi hisoblanadi. Uning shaxsga ta’sirining ahamiyati, uning murakkabligi, ko‘p qirraliligi va muammoli tabiati aniqlanadi katta miqdorda turli yondashuvlar oilani o‘rganishga, shuningdek, ilmiy adabiyotlarda topilgan ta’riflarga ko‘ra [4] “Konflikt” nomining o‘zi lotincha vijdon so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, “to‘qnashuv, jiddiy kelishmovchilik, nizo” degan ma’noni anglatadi [1]. Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, “konflikt” tushunchasi o‘zining keng tarqalishi va dolzarbligiga qaramay, aniq va kamroq yoki kamroq universal ta’rifga ega emas. Demak, ensiklopedik lug'atda konflikt tomonlar, fikrlar va kuchlarning to‘qnashuvi deb ta’riflanadi.

Falsafiy lug'at buni qarama-qarshiliklarning keskinlashuvining ekstremal holati sifatida izohlaydi. Psixologik lug'at konfliktni qarama-qarshi yo‘naltirilgan kuchlarning to‘qnashuvi, shaxs ongida, shaxslararo munosabatlarda yoki odamlar guruhlari o‘rtasidagi mos kelmaydigan tendentsiyalar sifatida ko‘rib chiqadi, bu odatda o‘tkir salbiy hissiy tajribalar bilan birga keladi.

F.E. Vasilyuk, agar siz konfliktga oid mavjud qarashlarning birortasiga zid bo‘lmagan ta’rifni topishga kirishgan bo‘lsangiz, u holda bu mutlaqo ma’nosiz ko‘rinadi: konflikt – bu narsaning biror narsa bilan to‘qnashuvi, deb ta’riflanadi.

Konfliktning psixologik tarkibiy qismlari tomonlarning intilishlari, ularning xatti-harakatlarining strategiyasi va taktikasi, shuningdek, nizoli vaziyatni idrok etishlari, ya’ni. Tomonlarning har biri mavjud bo‘lgan va unga muvofiq raqiblar o‘z xatti-harakatlarini tartibga soluvchi konfliktning axborot modellari [2].

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, nizolar taraflarining xatti-harakatlarining sabablari faqat o‘z ehtiyojlarini qondirish istagi bilan bog'liq. O‘z navbatida, boshqa tomonning manfaatlari - bu nizolar ob'ektiga qaratilganligini ta’minlaydigan va uning konfliktli xatti-harakatlarini amalga oshirishga yordam beradigan ongli ehtiyojlar.

Farovon oilada janjal bo‘lmaydi, degan e'tiqodga ko‘ra, bu noto‘g‘ri fikr, chunki janjal yordamida odamlar oilaviy muammolarni hal qilishadi va agar janjaldan salbiy ifodalar va hissiy hujumlar chiqarib tashlansa, u muammolar konstruktiv tarzda hal bo‘ladi.

O‘quv, ilmiy adabiyotlarda oila har bir sherikning individual xususiyatlaridan iborat jamiyatimizning faol tizimi ekanligi qayd etilgan [1]. Mojaro muammosi har doim har qanday oila uchun dolzarbdir.

Ota-onalar farzandlarini zamonaviy tarbiyalashda oilada bola va kattalar o‘rtasidagi munosabatlarni tavsiflovchi turli xil ijtimoiy kuchlar mavjud:

1) mukofotlar - ota-onalar o‘z farzandlarini yaxshi xulq-atvori yoki baholari uchun mukofotlashda;

2) majburlash - bu bolaning xatti-harakatlarini shafqatsiz nazorat qilishga asoslanadi, har qanday noto‘g‘ri xatti-harakatlar jazo hisoblanadi;

3) ekspert - muayyan holatda ota-onalarning ko‘proq vakolatiga asoslangan;

4) hokimiyat kuchi - bu ota-onaga hurmatga asoslanadi [1].

Hatto ota-onalar o‘rtasidagi mojaroning bitta holati ham bolada tashvish, qo‘rquv hissini uyg‘otishi mumkin, bu esa o‘z navbatida bolada psixologik stressni keltirib chiqaradi.

Oilaviy ta’limning quyidagi turlari mavjud:

- hissiy tanqislik;
- shafqatsiz munosabat;
- ma’naviy javobgarlik;
- giperhimoya;
- gipoproteksiya;
- gipoxondriya;
- sevgi [3].

Hozirgi kunda ajralish holatlari tez-tez uchrab turadi. Bolalar ota-onalarining janjallariga juda sezgir. Ko‘pincha, bola ota-onalardan biri uchun turadi. Bolaning bunday xulq-atvori uning yanada xudbinligiga, ikkiyuzlamachiligiga va janjaldan foyda olishni o‘rganishiga olib kelishi mumkin.

Ko‘pincha bola ota-onalar o‘rtasida bo‘ladi va u ularning qiziqish zonasidan tashqarida bo‘ladi, chunki janjal, kelishmovchiliklar paytida ular muammoning sabablarini aniqlash bilan shug‘ullanadilar va bolaga e’tibor bermaydilar.

Xuddi ko‘pincha ota-onalar o‘z talablari, da’volari bilan bolani dadasi yoki onasining tarafini olishga majbur qilishlari bilan unga og'riq va azob-uqubat keltirayotganliklarini tushunmay turib, o‘z farzandlari hisobidan nizoni hal qilishadi. Shu munosabat bilan, bola tobora ruhiy jihatdan charchaydi, chunki bola ikkala ota-onasini ham yaxshi ko‘radi va u ularga nisbatan ikkiyuzlamachilik qila boshlaydi.

Oiladagi mojaro aql chegarasidan tashqariga chiqmasligi uchun ota-onalar o‘zlarining kelishmovchiliklari uchun javobgarlikni hech kimga, ya’ni bolaga yuklamaslikni o‘ylashlari kerak.

Bizning fikrimizcha, bolalar ishtirokida ziddiyatli vaziyat yuzaga kelganda, u albatta ijobiy yakunlanishi kerak, chunki bola ota-onalar o‘rtasida tajovuzkorlikni his qilmasligi kerak.

Xulosa. Shunday qilib, ota-onalar va bolalar o‘rtasidagi munosabatlarning eng maqbul varianti - ular o‘zaro muloqotga doimiy ehtiyojni boshdan kechirganda, samimiylik, o‘zaro ishonch, munosabatlarda tenglik, ota-onalar bolaning dunyosini, uning yosh talablarini tushunishga qodir bo‘lishlaridir. Kamroq buyruqlar, buyruqlar, tahdidlar, o‘qish axloqi va ko‘proq bir-birini tinglash va eshitish qobiliyati, qo‘shma echimlar, dalillar, kuzatishlar topish istagi ustivor bo`lishi kerak. Bolalar va ota-onalarning ziddiyatlari- hozirgi zamonda eng keng tarqalgan konflikt

kategoriyalaridan biri. Ushbu turdagi nizolar hatto farovon oilalarda ham mavjud bo‘lib, bolalar va ota-onalar o‘rtasidagi munosabatlarning ziddiyatdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Анцупов А. Я., Шипилов А. И. Конфликтология: учебник для вузов. – М.: ЮНИТИ, 1999.

2. Дмитриев А., Кудрявцев В., Кудрявцев С. Введение в общую теорию конфликтов. – М.: ЮНИТИ, 1993.

3. Канатаев Ю. А. Психология конфликта. – М.: ВАХЗ, 1992.

4. https://minikar.ru/uz/zdorove/konflikty-roditelei-i-detei-praktikum-dlya-roditelei-pozitivnye-sposoby/

OILAVIY MUNOSABATLAR, OILAVIY NIZOLAR, AJRIMLARNING BOLALAR RUHIYATIGA TA’SIRI

Xolnazarova Matluba Xolbo‘taevna, GulDU proffessori
Xamrakulova Kamola G‘ayratovna, GulDU doktoranti

Annotatsiya. Maqolada Oilaviy munosabatlar, oilaviy nizolar, ajrimlar va ularning oqibatlari mavzusida ko‘plab olimlarning ilmiy izlanishlari, o‘tkazgan ilmiy tadqiqotlari yoritib berilgan. O‘tkazilgan so‘rovnomada ishtirok etganlaming fikriga ko‘ra, baxtli oila tuzishning muhim sharti o‘zaro muhabbat (52,6 %) hamda er-xotinning o‘rtasidagi o‘zaro ishonchdir (48,9 %). Shuningdek, so‘rovda ishtirok etganlaming har uchinchisi (34,9 %) fikriga ko‘ra, mustahkam oila – bu hayotdagi qoniqishdir. 27,7 % yurtdoshlarimiz mustahkam oila deganda, avvalo, oilada farzandlarning mavjudligini tushunadilar. Shunisi ham e’tiborga molikki, fuqarolarimizning ko‘pchiligi nikohga kirishning bosh sababi sifatida oila qurish, farzand ko‘rish (70,6%), avloddavomiyligini ta’minlash istagi (48,l %)ni ko‘rsatganlar.

Kalit so‘zlar: oilaviy nizolar, ajrimlar, yosh oila, o‘rtacha yoshli oila, katta yoshli oila.

ВЛИЯНИЕ СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ, КОНФЛИКТОВ, РАЗДОРОВ НА ПСИХИКУ ДЕТЕЙ

Аннотация. В статье описаны научные изыскания и научные изыскания многих ученых на тему семейных отношений, семейных конфликтов, решений и их последствий. По мнению принявших участие в опросе, взаимная любовь (52,6%) и взаимное доверие между супругами (48,9%) являются важным условием создания счастливой семьи. Также, по мнению каждого третьего респондента (34,9%), крепкая семья – это удовлетворение в жизни. 27,7% наших соотечественников понимают наличие детей в семье, когда говорят о крепкой семье. Стоит также отметить, что основной причиной вступления в брак большинство наших граждан указали создание семьи, рождение детей (70,6%), стремление обеспечить преемственность поколений (48,1%).

Ключевые слова: семейные споры, разводы, Молодая семья, семья среднего возраста, семья пожилых людей.

THE INFLUENCE OF FAMILY RELATIONSHIPS, CONFLICTS, DISCORD ON THE PSYCHE OF CHILDREN

Abstract. The article describes the scientific research and scientific research of many scientists on the topic of family relations, family conflicts, decisions and their consequences. According to those who took part in the survey, mutual love (52.6 %) and mutual trust between spouses (48.9 %) are an important condition for creating a happy family. Also, according to every third respondent (34.9 %), a strong family means satisfaction in life. 27.7 % of our compatriots understand the presence of children in the family when they talk about a strong family. It is also worth noting that the main reason for marriage was the creation of a family, the birth of children (70.6 %), the desire to ensure the continuity of generations (48.1 %), which the majority of our citizens indicated as the main reason for marriage.

Keywords: family disputes, divorces, young family, middle-aged family, elderly family.

Kirish. Oila – jamiyatning ajralmas bo‘lagi. Biror bir xalq, millat yoki jamiyat yo‘qki, u o‘zining rivojlanish tarixida va taraqqiyot istiqbolini belgilashda oila va uning atrofidagi muammolarni, qadryatlarini inobatga olmagan bo‘lsa. Har qanday istiqbol oila manfaatlaridan ayro tasavvur qilinmaydi. Zero, har bir inson uchun oila – bu umrining boshlanishi, barcha narsalarning boshlanishidir. Har bir inson o‘z baxti va saodatini eng avvalo oilasi bilan bog‘laydi, ya’ni oilasining to‘kisligi, oila a’zolarining o‘z vazifalarini o‘z o‘rnida ado etishi, oila a’zolarining bir-birlariga nisbatan mehr – muruvvat, sevgi ila munosabatda bo‘lishiligini xohlaydi va orzu qiladi. Har bir inson, ayniqsa farzandlar oilasi bilan, ota-onasi bilan birgalikda o‘zini baxtli, erkin his etishadi. Qiynalgan chog‘ida uni suyab turadigan, uni qo‘llab-quvvatlaydigan mexribon, hamjihat oilasi bo‘lishini orzu qiladi. Bugungi kunda tabni xira qiladigan, oila a’zolarining ruhiy zo‘riqishiga olib keladigan, farzandlar rivojlanishiga, kamol topishiga, kelajagiga to‘sqinlik qilayotgan oilaviy nizolar, kelishmovchiliklar, oxir oqibat ajrimlarning ko‘payib borayotganligi tashvishlanarli holdir. Yoshlarimizning oila qurishga ham ruhan, ham ma’nan tayyor emasligi, kattalar tomonidan farzand tarbiyasidagi kemtikliklar, oilada to‘laqonli ota-ona modelining mavjud emasligi, yoshlarning kasbiy etuklikka ega bo‘lmasligi, qiyinchiliklarga nisbatan besabrlik, kattalarga hurmat, kichiklarga izzat ko‘rsatishni bilmaslik, engil hayotga qiziqish oilalarning oxir-oqibat parokandalikka yuz tutishiga olib kelmoqda. Shuning uchun ham barcha mamlakatlar uchun ajrim muammosini oldini olish doimo muhim ahamiyat kasb etadi.

Oilaviy munosabatlar mavzusi nafaqat yurtimizda, balki barcha rivojlangan mamlakatlarda ham dolzarb masala hisoblanadi. Oilaviy munosabatlar, oilaviy nizolar, ajrimlar va ularning oqibatlari mavzusida ko‘plab olimlar ilmiy izlanishlar, ilmiy tadqiqotlar olib borishgan.

Oiladagi ajrimlar va muammolarni g‘arb psixolog olimlaridan E. G. Eydemiller, V. Yustinskiy, V. Satir, R. Bendler, D. Grinder, K. Vitaker, K. Rodjers kabilarni aytib o‘tishimiz mumkin.

Karl Vitaker oiladagi muammolarni o‘rganishda ya’ni oilaviy terapiyada istisnosiz ravishda oila a’zolari bilan birgalikda ish olib borish zarur, deb hisoblasa, E. G. Eydemiller va V. V. Yustiskiy ayrim hollarda vaziyat taqozosiga ko‘ra individual, yakkaxol uchrashuvlar tashkil etilishi mumkinligini ham ta’kidlaydilar. Ular yana shuni ta’kidlashadiki oilaviy muammolarni o‘rganishda psixologning nazariy mo‘ljalidan emas, har bir oilaning o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib tanlanishi lozimligini aytib o‘tadi.

Oilada ota-onaning o‘rni, vazifasi bilan bir qatorda farzand tarbiyasi ham muhim masala. Bu borada sharq mutafakkirlarimizning asarlarida ham so‘z yuritilgan. Jumladan, buyuk allomalarimiz Al-Buxoriy, At-Termiziy, Abu Nasr Farobiy, Abu Rayxon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Sa’diy Sheroziy, Alisher Navoiy, Bobur, Abdulla Avloniy kabi ko‘plab donishmandlarimiz oilada ota-onaning obro‘si, farzand tarbiyasidagi mas’uliyatiga tegishli ilg‘or fikrlari avloddan-avlodga meros bo‘lib o‘tib kelmoqda.

Mamlakatimizning bir qator etakchi olimlari ham oilaviy munosabatlar psixologiyasi, oilaviyi munosabatlarda nizolar, oilaviy zo‘ravonliklar mavzusida samarali ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borganlar, jumladan Davletshin, G‘ .B. Shoumarov, V. Karimova, E. G‘oziev, Z. Nishanova, B. Umarov, F. A. Akramova, G. Yadgarova, T. Narbayeva, E. N. Sattorov, N. A. Sog’inov, E. Sh. Usmonov, U. O. Kadirov, R. S. Samarov, M. Utepbergenov, G. Niyazmetova, F. Ro‘ziqulov, R. Dushanov Z. A. Rasulova, R. M. Abdullaeva, B. Aminov, A. T. G’afurov va boshqalarning tadqiqot ishlarida oila masalasi atroflicha o‘rganilgan.

Tadqiqotlarga ko‘ra oilalarni yosh jihatdan uch guruhga bo‘lib o‘rganish mumkin.

1. Yosh oila (23-30 yosh).
2. O‘rtacha yoshli oila (31-40 yosh).
3. Katta yoshli oila (41-50 yosh).

Yosh oilalarda ota-ona har tomonlama tajribasiz bo‘lishadi. Ammo bola asosan maktabgacha tarbiya muassasasiga va maktabning birinchi yoki ikkinchi sinfiga boradigan yoshda bo‘ladi.

O‘tkazilgan sotsiologik tadqiqotlar natijasiga ko‘ra “iqtisod oila-milliy qadriyatlar” tizimiga oid dolzarb muammolar borligi ko‘rinadi. Jamoatchilik fikriga asosan ma’naviy qadriyatlaming moddiy qadriyatlarga nisbatan ustuvor baholanishiga sabab, oilaning va u asosida quriladigan jamiyatning ma’naviy jihatdan sog‘lom ekanligi va barqaror ma’naviy-axloqiy qadriyatlarni saqlab qolayotganligini ko‘rsatuvchi muhim dalildir. Xususan, 36 so‘ralganlaming deyarli 45,5% iqtisodiy qiyinchiliklami vaqtinchalik, ma’naviy qadriyatlami abadiy deb hisoblasa, 27,5% i esa “moddiy boyliklar ma’naviy boyliklardan qadrliroq bo‘lishi mumkin emas”, deb hisoblashadi. Respondentlaming ko‘pchiligi (63,6 %), “moddiy jihatdan badavlat, ammo ma’naviy qashshoq” odamlami yoqtirmasliklarini ham aytganlar.

So‘rovnomada ishtirok etganlaming fikriga ko‘ra, baxtli oila tuzishning muhim sharti o‘zaro muhabbat (52,6 %) hamda er-xotinning o‘rtasidagi o‘zaro ishonchdir

(48,9 %). Shuningdek, so‘rovda ishtirok etganlaming har uchinchisi (34,9 %) fikriga ko‘ra, mustahkam oila - bu hayotdagi qoniqishdir. 27,7 % o‘zbekistonliklar mustahkam oila deganda, awalo, oilada farzandlarning mavjudligini tushunadilar. Shunisi ham e’tiborga molikki, fuqarolarimizning ko‘pchiligi nikohga kirishning bosh sababi sifatida oila qurish, farzand ko‘rish (70,6%), avlod davomiyligini ta’minlash istagi (48,l %)ni ko‘rsatganlar. Ushbu dalillar aynan farzand omili o‘zbek oilalarida mustahkamlikning bosh bo‘g‘ini sifatida baholanayotganligini ko‘rsatadi.

Ma’naviy-axloqiy tarbiyaning oila mustahkamligiga ta’siri masalasida ham jamoatchilik fikrida yuz berayotgan muhim tendensiyalami alohida ta’kidlab o‘tish mumkin. Oilada bolalaming ma’naviy-axloqiy tarbiyasi bilan kim shug‘ullanishi zamr? degan savolga ko‘pchilik ota va onani ko‘rsatganlar (72,1 %). Shunisi qiziqki, 2000-yildagi so‘rovda oilada «bosh tarbiyachi» sifatida onalar ko‘rsatilgan boisa, (10,2 %), 2003-yildagi so‘rovda bu ko‘rsatgich pasaygan (8,9 %), shu vaqtning o‘zida otaning roli 7,8 % dan 10,9 % ga, shuningdek, buvilar va buvalar roli 8,0% dan 12,1% ga oshganligini ko‘rish mumkin. Ma’lumki, farzandlami ota va ona birgalikda tarbiyalashi farzand tarbiyasiga har tomonlama ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Buni so‘rov natijalari ham tasdiqlaydi. «Qanday oilalarda me’naviy sog‘lom va har tomonlama rivojlangan farzandlar tarbiyalash 37 mumkin?» degan savolga ko‘pchilik, ya’ni 49,8 foizi ota va onaning birgalikdagi tarbiyasini ko‘rsatganlar. Shu bilan birga 15,3 foiz so‘rovnoma ishtirokchilari otaning, 12,3 foiz so‘rovnoma ishtirokchilari esa onaning farzand tarbiyasidagi muhim rolini ajratib ko‘rsatganligini R.Umirzakova o‘z tadqiqotlarida alohida ta’kidlab o‘tadi. So‘rov natijalariga ko‘ra, oilaning turlari va farzandlaming ma’naviy tarbiyasi o‘rtasida mustahkam bog‘liqlik mavjud. R.Umirzakova tomonidan «Qanday oilalarda ma’naviy sog‘lom, Vatanga sodiq farzandlar tarbiyalanadilar?» - mavzusida o‘tkazilgan tadqiqotiar natijasiga ko‘ra aniqlangan ma’lumotlarga asosan quyidagilar ma’lum. (Natijalar % hisobida) № Oilalar turlari Shahar Qishloq Jami

1. Mehnatsevar va halol oilalarda 46,9 54,3 50,7
2. Inoq va tinch oilalarda 37,7 40,0 38,9
3. Ma’naviy sog‘lom oilalarda 41,4 34,3 37,8
4. Ziyoli oilalarda 25,6 17,2 21,3
5. Ko‘p bolali oilalarda 3,2 4,5 3,9
6. Dindor oilalarda 4,3 2,4 3,3
7. Javob berishga qiynalaman 0,4 1,7 1,0

Oilada har xil ziddiyatlarning bo‘lmasligi yaxshi oilaning belgisi va aksincha. Ziddiyat, nifoq va kelishmovchiliklar qancha ko‘paysa, oila mustahkamligi shuncha darz ketadi. So‘ralganlaming 55,7 foizi o‘z oilalarida janjallar bo‘lmasligini ta’kidlashganlariga qaramay, ulaming yarmiga yaqini janjallar bo‘lib turishini aytib o‘tgan. Bu esa bola tarbiyasiga salbiy ta’sir ko‘rsatishini alohida ta’kidlab o‘tish joizdir. Sizga ma’lumki, oiladagi janjallar yo‘q joydan yuz bermaydi, ulaming ma’lum sabablari bor. So‘rovnomada ishtirok etganlaming javoblariga ko‘ra, oilalardagi janjal va keskin ziddiyatlar sabablari orasida moddiy qiyinchiliklar (48,5 %), oila a’zolarining o‘z majburiyatlarini bajarmasliklari (21,7 %), dunyoqarashning mos kelmasligi (17,9 %), bolalar tarbiyasiga oid fikrlaming mos

tushmasligi (16,75 %), o‘z fikrida qat’iy turib olish (15,5 %), shuningdek, narkomaniya va alkogolizm kabi omillar ustuvorlik qilishini bildirishgan. Oiladagi bunday nosog‘lom muhit o‘z-o‘zidan farzand tarbiyasiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Oilaning barcha yoki bir necha a’zolarining xohishlari, qiziqishlari, ehtiyojlari sohasida doimo to‘qnashuvlar, kelishmovchiliklar mavjud bo‘lgan oilalar nizoli oilalar deb ataladi. Bunday oilalarda er-xotin yoki oila a’zolari bir-biriga nisbatan cheksiz hurmatsizlik, shuningdek, davomli qoniqarsiz emotsional holatni his qiladilar. Nizo - bunday oilaning surunkali holatidir. Lekin ayrim nisbiy xulosalar, mulohazalar asosida maxsus adabiyotlarda oilaviy nizo - janjallaming sabablarini aniqlash va oldini olish masalalarini ijobiy hal qilishda birinchi navbatda ulaming kimlar o‘rtasida sodir bo‘layotganligiga qarab R.Umirzakova quyidagi asosiy turlarga ajratganlar:

- er-xotin o‘rtasidagi nizolar;
- qaynona-kelin o‘rtasidagi nizolar;
- qaynona-kuyov o‘rtasidagi nizolar;
- ovsinlar o‘rtasidagi nizolar;
- ota-onalar va farzandlar o‘rtasidagi nizolar va h.k.

O‘tkazilgan tadqiqotlardan olingan ma’lumotlar asosida shuni xulosa qilishimiz mumkinki, er-xotinlar o‘rtasidagi nizolar asosan ulaming ehtiyojlari qondirilmaganligidan kelib chiqadi. Er-xotin o‘rtasidagi nizolarining aksariyati:

- er-xotinlaming psixoseksual jihatdan mos kelmasligi;
- o‘z «Men»ining ahamiyatliligini anglashga nikoh jufti bilan qadr-qimmatga, e’tiborga bo‘lgan ehtiyojning qondirilmasligi;
- ijobiy emotsiyalarga; g‘amxo‘rlik, erkalash, e’tibor va o‘zaro tushunishga bo‘lgan ehtiyojning qondirilmasligi;
- nikoh jufitidan binning o‘z ehtiyojlarini qondirishga juda ko‘p e’tibori (alkogol, giyohvand moddalar, faqat o‘zi uchun moddiy mablag‘larni sarflashi va boshqalar);
- uy-ro‘zg‘or ishlari, farzandlar tarbiyasi, ota-onaga bo‘lgan e’tiborda o‘zaro yordam, o‘zaro hamkorlikka bo‘lgan ehtiyojning qondirilmasligi;
- dam olish, qiziqishlar ehtiyojlardagi tafovutlar asosida kelib chiqishini qayd etib o‘tgan.

Mustaqillik yillarida oila va nikoh munosabatlariga e’tibor, oila institutini har tomonlama qo‘llab-quvvatlash davlat siyosati darajasiga ko‘tarildi. Barcha davrlarda ham davlat va jamiyat g‘amxo‘rligi oilalarning mustahkamligiga asos bo‘lgan.

Har bir shaxs oilada dunyoga keladi, oiladan ma’lum nasliy dastur olib, oila muhiti tufayli uni ro‘yobga chiqaradi. Ya’ni oila har bir inson uchun biogenetic va mikroijtimoiy omil vazifasini bajaradi.

Mamlakatimizdagi ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar, urmanizatsiya, shahar bilan qishloq orasidagi tafovutning kamayishi, aholi orasida migratsiyaningkuchayib borishi, ayollarning nafaqat huquqiy, balki iqtisodiy jihatdan ham mustaqil bo‘lib borayotganligi va boshqa bir qator omillar oila va oilaviy munosabatlarga, shaxsning

nikohgacha va nikoh davridagi xulqiga, uning ayrim destruktiv ta’sirlariga berilishiga sabab bo‘lmoqda.

Yuqoridagi fikrlar asosida quidagicha xulosaga kelish mumkin:

Yoshlar ongida oilaning qadriyat sifatidagi ahamiyati nisbatan pasaymoqda. Oilaviy hayot qiyinchiliklarga bardosh berish, oilani er-xotin, farzandlar, yaqin insonlar manfaati yo‘lida saqlash mas’uliyati kamaymoqda. Ayrim yoshlarda xudbinlik hissi “Oilaviy jamoaviylik”dan ustunlik qilmoqda.

Oilaviy muhit va tarbiya bolaning ruhiy olamiga, hissiyotiga va tuyg‘ulariga chuqur ta’sir ko‘rsatadi.

Oilada ota-onaning o‘rni, vazifasi bilan bir qatorda farzand tarbiyasi ham muhim masala hisoblanadi.

Ajralish kelin-kuyovlarning ota-onalarining ruhiyatiga, salomatligiga, qudalar orasidagi munosabatiga, qarindoshlar va jamoa orasidagi obro‘si va oila budjetiga salbiy ta’sir qiladi.

Oiladagi muhit oilada ota-ona o‘z ma’suliyatlarini his qilishi bilan barqaror bo‘ladi.

Oiladagi qo‘pol munosabatlar, ko‘p yolg‘on gapirish, yoqimsiz xatti-xarakat bola tarbiyasiga salbiy ta’sir qiladigan nosog‘lom muhitni keltirib chiqaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Akromova F. A. Oilada muammolarni tashkil etish psixologiyasi. – T.: Shams ASA, 2006.
2. Fayzieva M. X. Oila barqarorligiga shaxslararo munosabatlar ta’sirining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari, dissertatsiya ishi.
3. Ro‘ziqulov F. R., O‘zbek oilalarida ajralishning ijtimoiy-psixologik asoratlari. Dissertatsiya. 2002.
4. Shoumarov G‘. B., Haydarov I. O. Oila psixologiyasi. – T.: 2007.
5. Shoumarov G‘. B., Sog‘inov N. A. Yosh o‘zbek oilalarida yuzaga keladigan er-xotin nizolarining etnik xususiyatlari. O‘zbek oilasining etno-psixologik muammolari. – T., 1993.
6. Shoumarov G‘. B. Muxabbat va oilaviy hayot. – T., 1990.
7. Sog‘inov N. A. Yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash sog‘lom turmush tarzini shakllantirishning asosiy omillaridan biridir. – T., 1996.
8. Umarov B., Xolnazarova M. Oilaviy psixologik xizmat. Nazariya va amaliyot. – T: 2020.
9. Xolnazarova M. X., Xamrakulova K.X. Monografiya. GulDU, 2023.
10. Эйдемиллер Э. Г., Юстетский В. В. Семейная психотерапияб 1989.
11. http://kutubxona.uz-Elektron kutubxona.
12. http://wcu.uz - O‘zbekiston xotin-qizlar qo‘mitasi.

ОСОБЕННОСТИ ФЛОРОНИМОВ ТЮРКСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В ЛЕКСИКЕ РУССКОГО ЯЗЫКА

Алихасанова Зульфия Физулиевна, преподаватель кафедры преподавания языков Гулистанского государственного педагогического института
e-mail: Zulyaaligasanova6@gmail.com

Аннотация. В данной статье рассматриваются флоронимы тюркского происхождения в лексике русского языка. Проводится сравнительный анализ флоронимов в тюркских языках. Актуальность темы статьи обусловлена тем, тем, что заимствования из тюркского источника составляют существенный слой лексики русского языка. Изучение причин и путей проникновения тюркизмов в русский язык, их лексико-семантическая адаптация являются одной из основных проблем исторической лексикологии славянских языков, решение которой имеет как практическое, так и теоретическое значение. Кроме того, рассматриваемая проблема тесно связана с исследованием ряда вопросов, касающихся различных аспектов контактирования таких разносистемных и разноструктурных языков, какими являются русский и тюркские языки.

Ключевые слова: флороним, тюркизмы, лексический пласт, заимствования, флористическая лексика, модель, лексический фон, ассимиляция.

RUS TILI LEKSIKASIGA TURKIY TILLARDAN KIRIB KELGAN FLORONIMLAR XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada turkiy tillardan kelib chiqgan floronimlarning rus tililеksikasidagi o‘rni va ahamiyati tadqiq qilinadi. Turkiy tillar orasida qo‘llaniluvchi floronimlar qiyosan tahlil qilinadi. Maqola mavzusining dolzarbligi turkiy manbadan olingan so‘zlar rus tilining muhim qatlamini tashkil etishi bilan bog‘liq.Turkizmlarning rus tiliga kirib kelish sabablari va usullarini o‘rganish, ularning leksik-semantik moslashuvi masalalari slavyan tillari tarixiy leksikologiyasining asosiy muammolaridan biri bo‘lib kelgan va uning yechimi ham amaliy, ham nazariy ahamiyatga ega. Ko‘rib chiqilayotgan muammo rus va turkiy tillar kabi turli tizim va tarkibga ega tillar orasidagi munosabatlarni o‘rganish masalalari bilan chambarchas bog‘liq.

Kalit so‘zlar: floronim, turkizmlar, leksik qatlam, o‘zlashmalar, floristik leksika, model, leksik fon, assimilyatsiya.

THE FEATURES OF FLORONYMS OF TURKIC ORIGIN IN THE VOCABULARY OF THE RUSSIAN LANGUAGE

Abstract. This article discusses the floronyms of Turkic origin in the vocabulary of the Russian language. A comparative analysis of floronyms in the Turkic languages is carried out. The relevance of the topic of the article is due to the fact that borrowings from a Turkic source make up an essential layer of the vocabulary of the Russian language. The study of the causes and ways of the penetration of Turkisms into the Russian language, their lexico-semantic adaptation is one of the main problems of the historical lexicology of Slavic languages, the solution of which has both practical and theoretical significance. In addition, the problem under consideration is closely related to the study of a number of issues related to various aspects of the contact of such diverse and different-structured languages as Russian and Turkic languages.

Keywords: floronym, Turkisms, lexical layer, borrowings, floral vocabulary, model, lexical background, assimilation.

Введение. Изучение лексики любого языка, в том числе и русского, имеет не только лингвистический, но и исторический, этнографический интерес, так как именно в языке отражаются многие процессы, происходящие в обществе. Усиление контактов между носителями разных языков приводит к пополнению и расширению словарного запаса одного языка, вытеснению определенной части лексем из другого языка, функционировавших в течение ряда столетий, порою даже к постепенной утрате его основного фонда. В связи с этим актуальным является изучение словарного состава языка, выяснение соотношения в нем исконной и заимствованной лексики.

Обзор литературы. Теоретической основой исследования послужили научные работы, в которых получили освещение фундаментальные работы в области тюркологии, лексикографии, этимологии, лингвокультурологии (Н. М. Шанский, В. В. Иванов, Ф. Г. Фаткуллина, А. К. Сулейманова, М. Фасмер, В. В. Радлов и др.).

Методология исследования. В ходе исследования были использованы такие методы, как: метод сплошной выборки из словарей и специальных справочников, метод этимологического анализа, метод сравнительного анализа.

Анализ и результаты. Словарный состав русского языка, как и любого действующего состоит из исконных и заимствованных слов. Тюркские заимствования (тюркизмы) составляют значительный пласт лексики русского языка, будучи разнообразными по тематике и проникая во все её семантические группы. Этим термином в языковедческой науке синтезируют слова, появившиеся в русском языке одновременно изо всех тюркских языков – или напрямую, или косвенно (чаще всего из персидского и арабского).

Флоронимы тюркского происхождения также прочно вошли в состав флористической лексики русского языка, претерпев фонетические, морфологические и семантические изменения.

Так, к примеру, флороним *айва* в русском языке обозначает плод дерева семейства яблоневых, название которого впервые было зафиксировано в Словаре Академии Российской 1789 года, и в этом же словаре 1806 года указывается турецкое его происхождение. Н. М. Шанский утверждает, что слово заимствовано из турецкого языка не позже первой половины XVII века [8, с. 22]. Тюркская модель русского *айва* отмечен ещё в «Дивану лугат-ит-тюрк» Махмуда Кашгари в несколько отличающейся звуковой форме. Исследователь «Дивана» русское *айва* на узбекском языке трактует как метатезу древнетюркского *awja*.

Явление метатезы также присутствует и в современных тюркских языках и диалектах. Поэтому вполне закономерно предположить, что слово *awja* могло подвергнуться метатезе ещё в древний период, так как в современных тюркских языках, сохранивших это слово, встречаем уже близкие к русской форме параллели: турецкое, крымско-татарское *ajva*, кумыкское *гьајва*, азербайджанское *hejva*.

По мнению фитогеографов, родиной айвы является Кавказ, в Среднюю Азию же она попала из Северного Ирана. Поэтому древнетюркское название *awja* сохранилось лишь в тюркских языках Кавказа, а в среднеазиатских было вытеснено персидским *beh* (туркменское beji, киргизское bixi, узбекское behi и др.) Современное же чувашское, башкирское *айва* является заимствованием уже из русского языка. Слово айва, как и другие флоронимы тюркского происхождения, в русском языке ассимилировалось полностью, восприняв родовую принадлежность, падежные флексии и формообразовательные суффиксы.

Алыча в современном русском языке употребляется и зафиксирована в словарях в двух значениях: 1) «род мелкой сливы» 2) бот. «деревцо, или кустарник семейства розоцветных, растущих на юге СССР, особенно в Закавказье». Отмечены диалектные варианты: альча – «род мелкой сливы»; лыча [3, с. 13] – то же; альчинка – 1) «плод альчи»; 2) «молодое деревцо алыча». Впервые этот флороним был отмечен в Словаре Даля 1863 года. Существует только в восточнославянских языках: украинское *алича*; белорусское *алыча*. Встречается в ряде тюркских языков, как: азербайджанское *al(u)ca*; турецкое, татарское *alyca*, башкирское *алыча*, узбекское *olcha*, казахское *алша*.

В северных диалектах киргизского языка представлена форма *alca* со значением «вишня». Источником слова *алыча* считается персидский язык, где сохраняется исходная база (alu, aluce – слива), свидетельствующая о том, что вариант *алыча* образован в результате морфологического расширения. Тюркское происхождение аффикса *-ча,-че (-са,-се)* не вызывает сомнений. Сама основа *алу* «слива» является морфологическим расширением общетюркского прилагательного цвета *ал* «красный, алый, тёмнокрасный».

С точки зрения линвистов, флороним *арбуз* заимствован в XV-XVI веках из татарарского языка, в котором *арбуз* (карбуз) восходит к персидскому *xarbuza* «дыня», буквально обозначающий «ослиный огурец» и образованный

от *xer (xara)* – «осел» и *bucina* – «огурец». В тюркских языках слово широко распространено: турецкое *karpuz*, азербайджанское *qarpiz*, казахское, татарское *карбыз*, узбекское *tarvuz*, киргизское *darbiz*, туркменское *garpyz*. Из восточных языков, через русский, татарский и арабские языки слово распространилось в западноевропейские: немецкий, английский, французский и т. д.

Флороним баклажан, по мнению Дмитриева [2, с.18], попал в русский язык из турецкого, где имеется народная форма *patlican*, видоизмененная из первоначального персидского *badincan*. Идентичные формы наблюдаются в азербайджанском – *badimcan*, в узбекском – *baqlajon*, туркменском – *badamjan*.

Вошедшее в настоящее время в русский литературный язык флороним *курага* употребляется в собирательном значении как название сушеных абрикосов без косточек. Этим же словом в русских говорах Кавказа называют абрикосовое дерево. Данный флороним отмечается в словарях начиная с конца XVIII века. Словарь современного русского литературного языка выводит слово *курага* из тюркского «куру» – сохнуть, «курак, куру» – сухой. Ссылаясь на Горяева, М. Фасмер находит источник русского заимствования в кумыкском, где зафиксировано слово *шореге* со значением «свежий плод абрикоса». Интересно, что там же слово *урюк* объясняется как: «кюреге (сюеги булан) т.е. «сушеная курага с косточкой» [6, с. 54].

В связи с этим русское *курага* исследователи возводят не к тюркскому глаголу «куру» – сохнуть, а к соответствующему кумыкскому названию, фонетически близкому к русскому [3, с. 25]. Но, по утверждению других исследователей, этот флороним восходит к персидскому *курега* с тем же значением [4, с. 34]. Однако, в двухтомном «Персидско-русском словаре» в разделе слов на букву *-к* такое слово отсутствует. При переходе в русский язык слово подверглось семантическому изменению: если в кумыкском оно обозначало «свежий абрикос», то в русском стало обозначать «сушеный абрикос без косточек», поскольку соответствующее название в русском языке отсутствовало. Помимо этого, *курага* противопоставляется также заимствованному тюркизму *урюк* со значением «сушеный абрикос с косточками».

Являясь названием шелковицы, флороним *тут* в русском языке представлен в нескольких вариантах, производных от *тута*, тутовник, *тутовница.* В ботанической терминологии слово *туевые*, употребляясь в значении существительного, служит названием семейства растений, к которому принадлежат тутовое дерево, инжир, фикус и др.

Н. К. Дмитриев отметил слово tut в «Диване» Махмуда Кашгари со значением «лиственница» и высказал предположение о возможности персидского происхождения этого слова [3, с. 43]. В. В. Радлов приводит казахское, турецкое, азербайджанское и крымско-татарское tut со значением «шелковица» [5, с. 111].

По нашему мнению, флороним *тут* является фонетико-семантическим вариантом общетюркского термина *тот* «ржавый, темно-красный». Изменение корневого гласного как древний способ словообразования зафиксирован в составе древнейших основ *тиш* «зуб» = *теш* – «продырявить», азербайджанского диалектного *tapan* «холм» = *tepe* «холмик, бугор». В древности этот способ словообразования в тюркских языках был представлен во всех лексических и морфологических структурах.

Изюм в словарях Вейсмана, Даля, Ушакова даётся под определением «сушёные ягоды винограда», где указано тюркское происхождение *üzüm*.

По утверждению Дмитриева, «балык и изюм… вместе с предметами, которые ими обозначаются, завезены к нам из Крыма». Автор отмечает сужение значения в слове *изюм*, так как «по-тюркски это всякий виноград, а по-русски только *сушеный* [6, с. 24]. Синонимичный изюму тюркизм *кишмиш* (азербайджанское kişmiş – сушеный виноград), помимо указанного значения, обозначает также сорт мелкого винограда без косточек, что и отмечается в ряде таких тюркских языков, как туркменский, узбекский и др.

Фиговое дерево, смоковница, винные ягоды также называют словом *инжир*, которое лексикографы относят к тюркизмам (турецкое incir, азербайджанское encir, узбекское anjir). «Русское инжир, распространившееся главным образом после революции (прежде говорили: винная ягода), восходит, вероятно, к узбекскому» [2, с. 24].

Исходя из вышесказанного, следует, что в лексике русского языка тюркизмы выступают уже как «единицы, которые приобрели специфический лексический фон, сформировавшийся под влиянием ассоциаций, коннотаций, оценок, возникших в русскоязычной культурной среде» [7, с. 321]. Это является несомненным свидетельством ассимилированности тюркизмов русским языком.

Сравнительный материал по тюркским языкам, который позволяет установить единство многих тюркских заимствований в русском языке, лексическое сопоставление русских тюркизмов с данными остальных тюркских языков показывает степень сохранности древнейшего тюркского лексического фонда, семантическую дифференцированность большинства терминов.

Сравнительно-типологическое изучение тюркских заимствований русского языка позволяет утверждать, что тюркская лексика русского языка представляет огромный интерес не только для самих тюркских языков, но и для всей индоевропеистики.

Список литературы

1. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. – М., 2006. – 640 с.

2. Дмитриев Н. К. О тюркских элементах русского словаря // Лексикографический сборник. Вып. 111. – М., 1958.

3. Дмитриев Н. К. О тюркских элементах русского языка // Строй тюркских языков. – М.: Изд. вост. лит., 1962.

4. Жаримбетов А. Тюркизмы в русских названиях фруктовых деревьев и кустарников // Советская тюркология, 1974, № 4. – С. 32-34.

5. Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий: В 4 т. – СПб., 1911. – 443 с.

6. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М.: Прогресс, 1973. Т. 4

7. Фаткуллина Ф. Г., Сулейманова А. К. Тюркизмы в русской лингвокультуре // Современные проблемы науки и образования. 2015. № 2-1.

8. Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В. Краткий этимологический словарь русского языка. – М., 1971.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИИ QR-КОДА И ОНЛАЙН СЕРВИСА CANVA В САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ

Джуманова Дилбар Рахимовна, Узбекский государственный университет мировых языков, доктор филологических наук, профессор;
e-mail: dilbar.djumanova@gmail.com
Гизатулина Ольга Ивановна, Гулистанский государственный педагогический институт, старший преподаватель кафедры преподавания языков
e-mail: gizaolga586@gmail.com

Аннотация: Цель исследования – выделить из цифрового контента технологии, способствующие формированию у студентов интереса к чтению и пониманию художественного текста. В статье рассматриваются цифровые технологии, используемые на занятиях «Пропедевтический курс русской литературы», в частности QR-код и редактор Canva.

Ключевые слова: цифровые технологии; проектная деятельность; QR-код; онлайн-сервис Canva; русская литература.

PEDAGOGIK MUTAXASSISLIKLARI TALABALARI MUSTAQIL FAOLIYATIDA QR-KOD TEXNOLOGIYASI VA CANVA ONLAYN XIZMATIDAN FOYDALANISH

Annotatsiya. Tadqiqotning maqsadi talabalarning badiiy matnni o‘qish va tushunishga qiziqishini shakllantirishga yordam beradigan raqamli texnologiyalarni ko‘rsatishdir. Maqolada «Rus adabiyotining propedevtik kursi» darslarida ishlatiladigan raqamli texnologiyalar, xususan QR-kod va Canva muharriri ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: raqamli texnologiyalar; loyiha faoliyati; QR-kod; Canva onlayn xizmati; rus adabiyoti.

THE USE OF QR-CODE TECHNOLOGY AND CANVA ONLINE SERVICE IN THE INDEPENDENT ACTIVITY OF STUDENTS OF PEDAGOGICAL SPECIALTIES

Abstract. The purpose of the study is to identify technologies from digital content that contribute to the formation of students’ interest in reading and understanding a literary text. The article discusses digital technologies used in the

classes of the «Propaedeutic course of Russian literature», in particular QR code and the Canva editor.

Keywords: digital technologies; project activity; QR code; online service Canva; Russian literature.

Введение. За последние годы в нашей республике осуществлены коренные структурные и содержательные реформы, затронувшие все уровни и компоненты системы образования, нацеленные на обеспечение ее соответствия мировым стандартам.

Указ Президента Республики Узбекистан № УП-5847 «Об утверждении Концепции развития системы высшего образования Республики Узбекистан до 2030 года» от 08 октября 2019 года, нацелен на применения в образовательном процессе смешанных технологий обучения.

Самостоятельное обучение студентов в кредитно-модульной системе является основной формой организации образовательной деятельности, включающей виды индивидуального и коллективного обучения, и осуществляется на аудиторном и вне аудиторном занятиях в соответствии с индивидуальными особенностями и познавательными возможностями студентов под руководством учителя, но и без его непосредственно.

Самостоятельной работе студентов программой предусмотрено выполнение двух и более кредитов. Поэтому внедрение в образовательный процесс web-технологий, мобильных приложений и сервисов является актуальным, и это формирует у студентов цифровую компетенцию [14].

Актуальность исследования связана с современным социокультурным положением в цифровой эпохе, когда студенты дальше идут от линейных текстов к гипертекстовым пространствам, и методика преподавания литературы, соответственно, ищет новый путь изучения текста, вступая в диалоговое общение с текстом культуры. Предмет «Пропедевтический курс русской литературы» несёт в себе огромный духовно-нравственный потенциал. «Можно говорить о том, что история русской литературы – это большая часть истории педагогики» [11], которая формировала определённые нравственные ориентиры.

Литература и методология. Восприятие художественной литературы – сложный процесс. В работах М. Арнаудова [1], Л. С. Выготского [5], Е. А. Корсунского [10], Б. М. Теплова [15], Д. Н. Узнадзе [17], П. М. Якобсона [18] рассматриваются эстетические, психологические, педагогические и искусствоведческие аспекты художественного восприятия. Психологи О. И. Никифорова [12], Л. Г. Жабицкая [6], исследовали сам процесс восприятия художественной литературы.

И. И. Тихомирова [16] внесла большой вклад в составление типологии читателя по уровням восприятия художественной литературы. Восприятие является отражением не только замысла художника, реализованного в произведении, но и определённых эстетических норм, на которые ориентирован воспринимающий. Общение с произведением искусства – «это способ разбудить и мобилизовать личность человека» (А. А. Леонтьев) [13].

Таким образом, для выбора и использования определенной технологии взаимодействия с текстом необходимо учитывать специфику восприятия текста реципиентом.

Научная новизна исследования заключается в том, чтобы выяснить педагогический потенциал самостоятельной деятельности учащихся с помощью технологии QR-кода и онлайн-сервиса Canva. В результате педагогического эксперимента доказано: использование QR-кода и онлайн-сервиса Canva способствует развитию интереса современных студентов-бакалавров в чтении и пониманию произведений искусства.

Обсуждение. В цифровую эпоху педагоги сталкиваются с необходимостью выбрать новые технологии общения с чтением текстов художественной литературы [2; 3; 4; 7] и идейно-художественном анализом текстов. Из больших цифровых контентов следует выбирать технологии, способствующие формированию интереса к чтению и пониманию текста. Эффективные цифровые технологии приобщения учащихся к чтению художественных произведений высока. Ученые пытаются классифицировать цифровые технологии в литературе. В данном направлении можно увидеть правомерную классификацию Н. А. Мироновой [13] по содержанию предлагаемого материала для изучения литературного образования. Цифровые технологии, используемые при изучении личности писателя (мультимедийная презентация, видеолекция, виртуальный тур по литературному музею, интерактивный плакат), и цифровые технологии, используемые при работе с художественным текстом (мобильное приложение «Живые страницы», блоги, YouTube-канал по произведениям русской классики и современной литературы; буктрейлеры, инфографика, скрайбинг, геймификация).

Нужно отметить, что благодаря цифровым технологиям мы занимаемся интерпретацией текстов. На наш взгляд, цифровизация образования, вместе с другими технологиями, целесообразна в самостоятельных работах студентов с помощью использования технологии QR-кода и онлайн-сервиса Canva.

С помощью любого телефона или планшета можно распознать информацию, зашифрованную в QR-коде. QR-коды активно используются современными педагогами на разных уроках. Возможности использования системы QR-кодов в образовательном процессе достаточно большие. С помощью QR-кода можно зашифровать информацию о каком-либо литературном герое, поэте, писателе; создать интерактивный рассказ с вариантами развития сюжета; изучить иностранные языки с помощью карточек с QR-кодами; организовать квест-игры, виртуальные путешествия и многое другое.

QR-коды могут разнообразить любой проект учащихся, сделать его интересным, увлекательным и познавательным. Например, можно поместить QR-коды в литературный журнал со ссылками на музыкальные композиции, фильмы, видеоролики, посвященные творчеству писателей и поэтов разных эпох. Данную программу можно использовать при создании и оформлении

учебного проекта, в частности презентаций, видео, логотипов, плакатов, буклетов [1; 19], обложек книг, докладов, стенгазет, журналов.

Результаты. Обратимся к работе с редактором Canva, который не требует предварительной подготовки и опыта работы с графикой, что позволяет студентам сконцентрироваться непосредственно на изучении темы, а не на том, как правильно оформить материал. С помощью редактора Canva можно создать интересный визуальный контент. Учителя-словесники также имеют возможность готовить материалы, не тратя много времени на их верстку и оформление, при этом постоянная работа с шаблонами, созданными профессиональными дизайнерами, а также инструменты автоматической настройки макетов помогают развивать визуальную грамотность: компоновку информации, сочетание цвета, шрифты, пробуждают у школьников интерес к теме.

Таким образом, для подготовки самостоятельных работ по теме «Серебряный век русской литературы» студенты используют QR-коды и редактор Canva. «Рабочая тетрадь» - это своеобразный помощник, который создали студенты, в ней собирается информация, выполняется домашние задание, анализируются сочинения, записываются мысли и идеи, все это помогает создать правильный алгоритм самостоятельной работы.

«Тетрадь» может включать четыре раздела.

Раздел 1. Конспекты занятий, проведённых преподавателем, которые позволят фиксировать основные моменты урока, теоретические знания, идеи, возникающие во время урока, домашнее задание в разных формах, в том числе закодированные с помощью QR-кодов.

Раздел 2 содержит статьи критиков, литературоведов по данной теме.

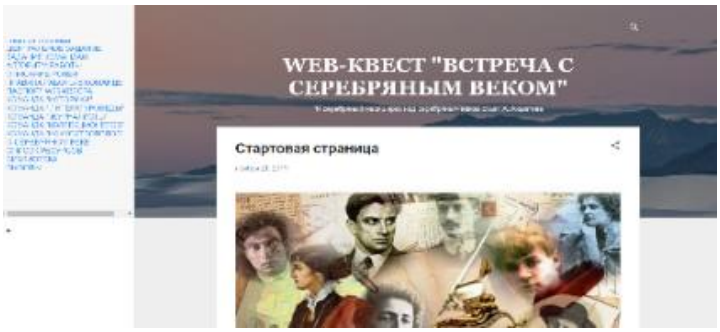
В разделе 3 размещается тренировочный материал по анализу и интерпретации поэтического текста.

Раздел 4-рефлексивный, своеобразное подведение итогов. Обучающимся предлагается ответить на ряд вопросов, сделать выводы и самоанализ своей работы.

В «Рабочей тетради» имеются различные QR-коды, в них зашифрована информация, например, домашние задания, ссылки на статьи, интервью, музыкальные композиции, сайты для подготовки к занятиям. Использование авторских ресурсов педагога [19, 20].

Далее предлагается студентам оформить журнал в программе Canva. Обработка информации в компьютере или на телефоне требует немного времени и усилий, но Canva дает возможность качественно оформить продукт. В программе есть все необходимое для создания яркого интересного, познавательного журнала. Также без труда можно создавать и размещать QR-коды. Журнал может содержать несколько страниц и обложку. Создание изображений в сервисе строится на принципе перетаскивания готовых элементов и варьировании изменяемых шаблонов.

Примеры использования в журнале QR-кодов:

 Ресурс WEB-КВЕСТ «Встреча с Серебряным веком»	
 Ресурс «Читаем С. Есенина»	

Следующий этап – это защита презентаций самостоятельных работ. Каждому студенту необходимо:

1) распечатать свой журнал в двух экземплярах;

2) подготовить презентацию;

3) подготовить речь для выступления; включить в свою речь ответы на вопросы: с какой целью задумывалась ваша работа, как создавался, в чем заключается практическая значимость проекта.

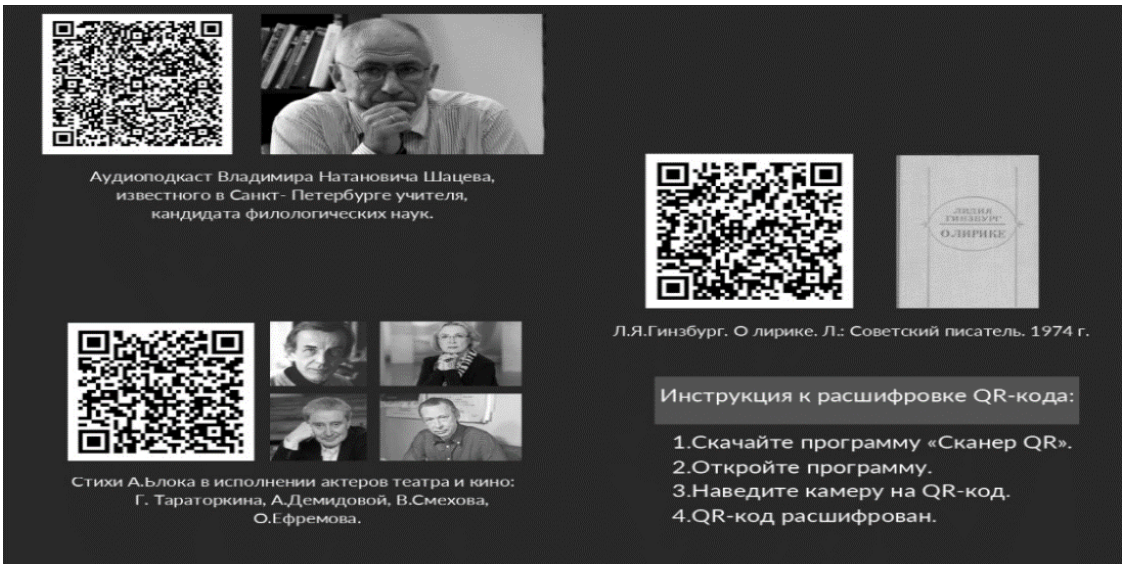

Рисунок 1. Фрагмент страницы журнала

QR-коды позволяют создать интригу: читатель видит лишь некую картинку, за которой скрывается информация. Студенты могут использовать QR-коды во всех разделах «Рабочей тетради», зашифровывая ссылки на сайты, музыкальные композиции, видео, фильмы, передачи, подкасты. Важное требование – составление инструкции для читателя, которую учащийся должен поместить в своем журнале.

Примеры использования в журнале QR-кодов:

	Стихотворение А. Ахматовой «Сжала руки под темной вуалью…» в исполнении народной артистки России Алисы Фрейндлих: https://youtu.be/NFPXMT89D3Q.

Выделяем следующие критерии оценки работы:

1) идея работы (оригинальность идеи, способы решения проблемы);

2) уровень сложности работы (репродуктивный, частично-поисковый, эвристический);

3) степень самостоятельности работы;

4) практическая значимость;

5) оформление работы.

Максимальное количество баллов – 18.

Критерии оценки защиты работы:

1) глубина раскрытия темы (0-1-2-3);

2) логика изложения, культура речи (0-1-2-3);

3) владение аудиторией, умение отвечать на вопросы (0-1-2-3);

4) наглядность, презентация, творческая подача материала (0-1-2-3).

Максимальное количество баллов – 12.

Итого максимальное количество баллов за самостоятельную проектную работу – 30 баллов.

Создание журнала является непростым творческим процессом, требующим от студентов различных навыков, умений: знать структуру работы, владеть цифровыми технологиями, элементами дизайна, суметь представить свой проект и защитить его. С целью выяснения степени удовлетворенности обучающихсяработой проведен опрос 130 студентов первого курса обучения направления

Русский язык в иноязычных группах по изучению поэзии Серебряного века с использованием QR-кодов и программы Canva. Студенты, принявшие участие в эксперименте, ответили: «возможность заниматься исследовательской работой» – 90 %, «поэзия привлекала интерес» – 99 %, «личность поэтов Серебряного века заинтересовала» – 90 %, «философия символизма вызвала интерес» – 20 %, «понравилось разбираться в тексте и через текст попытаться понять себя» – 60 %. В общем, все участники

эксперимента ответили положительно на вопрос об эффективности данной технологии.

Таким образом, технология QR-кодов с использованием программы Canva даёт возможность активного восприятия учащимися художественных произведений поэтов Серебряного века, формирования интереса обучающихся к чтению и анализу художественного текста, раскрытия исследовательских способностей в процессе работы над текстом.

Выводы. Цифровая среда меняет мировоззрение студентов, дают новые форматы общения и удовлетворяют образовательные потребности, так как в ней содержится большая информация.

В данном исследовании реализованы поставленные задачи. Принимая во внимание специфику изучения бакалавриатом русской литературы, особенности восприятия текста художественного произведения обучающимися, функции цифровых технологий, мы пришли к выводу о возможности использования технологии QR-кода и редактора Canva для формирования интереса к чтению художественных произведений. Выявлен образовательный потенциал технологии QR-кода в редакторе Canva.

Мы адаптировали технологию QR-кода в редакторе Canva к работе с художественными произведениями Серебряного века на уроках литературы, доказали, что данная технология позволяет учитывать особенности восприятия художественного произведения студентами-бакалаврами, структурировать информацию, полученную в аудитории, так и в самостоятельной исследовательскойдеятельности, при создании «рабочих тетрадей»,литературных журналов, являющихся оригинальным продуктом проектной деятельности обучающихся.

Эффективность использования технологии QR-кода в редакторе Canva доказана в исследовании студентов, представленном на одной из страниц литературного журнала, и в нашей работе в результате анкетирования и анализа продуктов их проектной деятельности. Мы доказали, что использование данных технологий вызывает интерес студентов к чтению художественных текстов, формирует их как активных читателей.

Перспективы дальнейшего исследования мы видим в разработке эффективных цифровых технологий обучения на разных этапах литературного развития и в изучении взаимодействия восприятия будущих педагогов художественного текста и его анализа в процессе использования цифровых технологий.

Список литературы

1. Арнаудов М. Психология литературного творчества. – М.: Прогресс, 2000. – 654 с.

2. Аствацатуров Г. О. Технология конструирования интерактивного плаката URL: http://didaktor.ru/texnologiya-konstruirovaniya-interaktivnogo-plakata/

3. Баданов А. Г. QR Coder [Электронный ресурс]. URL:

https://sites.google.com/site/badanovweb2/home/qr-coder
4. Васильев В. Проектно-исследовательская технология: развитие мотивации // Народное образование. 2000. № 9. – С. 177-180.
5. Выготский Л. С. Психология искусства. – Ростов н/Д: Феникс, 1998. – 480 с.
6. Жабицкая Л. Г. Восприятие художественной литературы и личность. – Кишинев: Штиинца, 2004. – 134 с.
7. Инфографика. 10 фактов о русской литературе [Электронный ресурс]. URL:
https://aif.ru/dontknows/infographics/10_faktov_o_russkoy_literature_infografika
8. Корсунский Е. А. Психология восприятия и понимания художественной литературы. – М.: Изд-во Минпроса, 1983. – С. 12.
9. Миронова Н. А. Цифровые технологии обучения в контексте непрерывного литературного образования: монография. – М.: Экон-Информ, 2020. – 147 с.
10. Никифорова О. И. Психология восприятия художественной литературы. – М.: Книга, 1972. – 152 с.
11. Обучение и развитие / под ред. Л. В. Занкова. – М.: Педагогика, 1975. – 440 с.
12. Ольга Гизатулина. Цифровая образовательная среда как новая компетенция для будущих педагогов // Academic research in educational sciences. 2022. № 10. URL:
13. Теплов Б. М. Избранные труды: в 2-х т. – М.: Педагогика, 1985. Т. 1. – 328 с.
14. Тихомирова И. И. Как воспитать талантливого читателя: сб. ст.: в 2-х ч. – М.: ШБА, 2009. Ч. 1. Чтение как творчество. – 319 с.; Ч. 2. Растим читателя-творца. – 287 с.
15. Узнадзе Д. Н. Психология установки. – СПб.: Питер, 2001. – 414 с.
16. Якобсон П. М. Психология художественного восприятия. – М.: Искусство, 1964. – С. 87.
17. Электронный ресурс: https://moi-serebro.blogspot.com/
18. Электронный ресурс:
https://sites.google.com/site/sergejeseninstefa77777/home

ОМОНИМЫ: ВОПРОСЫ ПРОИЗВОДНОСТИ ОСНОВ В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Курбанов Бахрам Шукриевич, Гулистанский государственный педагогический институт, заведующий кафедрой преподавания языков, доктор философии по филологическим наукам
e-mail: kurbanovbaxram15@gmail.com

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы относительно непроизводных и производных омонимов на примере глаголов русского и узбекского языков. В поле зрения находятся проблемы разграничения полисемии и омонимии, критерии определения их границ. Основу исследования составляют вопросы изучения внутренней структуры слова. Представлена классификация непроизводных и производных глаголов-омонимов русского и узбекского языков с учетом способов их образования, производности и непроизводности лексем в зависимости от их взаимодействия в словообразовательном гнезде.

Ключевые слова: омонимия, непроизводные и производные омонимы, словообразовательное гнездо, исходное слово.

OMONIMLAR: RUS VA O‘ZBEK TILLARIDA TUB VA YASAMA ASOSLAR MASALASI

Annotatsiya. Maqolada rus va o‘zbek tillari fe‘llari misolida tub va yasama asosga ega bo‘lgan omonimlar tahlilga tortilgan. Bunda polisemiya va omonimiyani farqlash muammolari, ularning chegaralarini aniqlash mezonlari nazarda tutilgan. Tadqiqotning asosini so‘zning ichki tuzilmasini o‘rganish tashkil etadi. Rus va o‘zbek tillari fe‘llari misolida tub va yasama asosga ega bo‘lgan omonimlar tasnifi ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: omonimiya, tub va yasama omonimlar, so‘z yasalish uyasi, uyaning bosh so‘zi.

HOMONYMS: QUESTIONS OF THE DERIVATION OF THE BASICS IN THE RUSSIAN AND UZBEK LANGUAGES

Abstract. The article discusses questions regarding non-derivative and derivative homonyms by the example of verbs of the Russian and Uzbek languages. In sight are the problems of distinguishing polysemy and homonymy, the criteria for determining their boundaries. The basis of the study is the study of the internal structure of the word. The classification of non-derivative and derivative verbs-

homonyms of the Russian and Uzbek languages is presented taking into account the ways of their formation, derivative and non-derivative lexemes depending on the place in the word-building nest.

Keywords: homonymy, non-derivative and derivative homonyms, word-building nest, source word.

Введение. Актуальность вопроса заключается в том, что внастоящее время перспективным направлением лингвистики остается комплексное изучение лексических парадигм в межъярусном аспекте. Типологическое изучение проблем открывает принципиально новые возможности в обучении языкам. Несмотря на столь глубокое и многостороннее изучение вопрос омонимии относительно их возникновения и разграничения от полисемии остается незавершенным. Традиционно вопросы разграничения омонимов от полисемии сводятся к таким причинам как заимствование, расширение или сужение значений, семантическая деривация, или иначе – распад полисемии, различие в наборе грамматических категорий, разное членение, генетическая связь слов, омонимия основ, омонимия аффиксов и т. д. Также общепринятыми являются причины, «приводящие к возникновению полисемии в языке: расширение значения слова, дифференциация значений, заимствования, вхождение в обиход с новым значением некогда устаревшего слова, перенос значений (метафорический и метонимический) [1, с. 71-73].

Методы. В исследовании использовании эмпирический, сопоставительный методы, метод классификации, метод компонентного анализа.

Результаты. Многие ученые изучают явление омонимии в связи с лексикографией, морфологией и словообразованием, ибо изучение языковых явлений невозможно без учета взаимосвязи и взаимоотношений языковых уровней. Следовательно, на фоне системности, регулярности и повторяемости синонимии и антонимии, следует отметить регулярные отношения омонимических парадигм.

Следует отметить мнение и определение омонимии Л. А. Новикова относительно омонимии: «на фоне полисемии с регулярностью, повторяемостью, пропорциональностью (и следовательно, в значительной степени предсказуемостью отношений ее ЛСВ (семем), омонимия выступает в целом как категория негативная.

При омонимии семантические отношения выступают как изолированные, единичные, исключительные, трудно предсказуемые, не укладывающиеся в рамки регулярных отношений, свойственных лексико-семантическим вариантам одного слова» [2, с. 209].

По этому поводу А. И. Головня пишет: «что касается омонимии производных слов, то регулярность и предсказуемость отраженной омонимии менее высока, чем регулярность и предсказуемость отраженной синонимии, но все же достаточно высока, как и регулярность и предсказуемость словообразовательной формантной омонимии. Большинством языковедов в

настоящее время омонимия рассматривается как системная категория языка» [3, с.132].

На наш взгляд, омонимия, и словообразовательная омонимия в целом, как явление системное и регулярное, достаточно полно отражается, анализируется, классифицируется в научных работах ученых-лингвистов. А. Н. Тихонов, изучая проблемы омонимии, называет ееодной из сложных лексикологических, словообразовательных и лексикографических проблем. Важнейшим критерием разрешенияпроблем омонимии он считаетвнутреннюю структуруслова [13, Т. 1., с. 33].

А. С. Пардаев считает нецелесообразным изучение лексических и словообразовательных омонимов в отрыве от исследования структуры омонимических гнезд. В этой связи он предлагает следующую классификацию омонимов:

Непроизводные омонимы, возглавляющие омонимические гнезда.
Производные омонимы в пределах одного гнезда.

Непроизводные омонимы, противопоставленные производным в составе разных гнезд. Отраженные словообразовательные омонимы в составе омонимических гнезд [4, с. 64].

О. С. Ахманова справедливо отмечает системный характер лексико-семантических отношений в образовании омонимов и делит их на следующие типы:

I. Слова с выраженной морфологической структурой.

Омонимия основ.

Омонимия аффиксов.

Разная степень членимости.

Различие внутренней структуры.

Несовпадение (различие) по принадлежности к частям речи.

II. Исконно разные слова.

III. Разошедшаяся полисемия [14, с. 6-8].

О. Л. Рублева выделяет лексические, словообразовательные и семантические омонимы и отмечает следующие причины возникновения лексических омонимов: а) в результате заимствования одного из компонентов(*брак I-II*), б) в результате параллельного заимствования из разных языков (*гриф I-III*), в результате различных фонетических изменений внутри языка (*лук I-II*) [5, с. 87].

А. Н. Тихонов и А. С. Пардаев большое внимание уделяют системе омонимов, главным образом связывая изучение проблемы с деривационными процессами. О. С. Ахманова называет словообразовательные омонимы омонимами «с выраженной морфологической структурой», считая важным критерием классификации производных омонимов морфологическую структуру, этимологию и семантическое значение слова. Значит, критерий производности и непроизводности является одним из важных факторов в разграничении омонимии и полисемии, ибо набор производных и семантические связи в словообразовательных гнездах являются материальным

выражением лексико-семантических отношений между парадигмами. Поэтому «важным средством разграничения полисемии и омонимии непроизводных слов является набор производных и семантические связи в словообразовательных гнездах. Лексикологи, разграничивающие полисемию и омонимию безотносительно к словообразовательным гнездам, хотя и руководствуются критерием близости лексических значений, наличием или отсутствие семантической связи между определенными единицами, грамматическими особенностями или пытаются выработать формальные критерии моносемии, полисемии и омонимии, в определенной мере делают это «на глазок», интуитивно. Однако производные, входящие в то или иное СГ, либо эксплицируют семантические связи с исходным словом гнезда, либо сигнализируют об их отсутствии (если гнездо неправильно составлено) [6, с. 68-72].

Непроизводные омонимы – это простые, лексические омонимы. Непроизводные омонимы являются исходными словами словообразовательных гнезд. Они возглавляют гнезда.

Рассмотрим несколько примеров непроизводных омонимов из «Словаря омонимов русского языка» О. С. Ахмановой [14] и проведем анализ данных омонимов по «Словообразовательному словарю русского языка» А. Н. Тихонова [13] относительно их соотнесенности к словообразовательным гнездам. В словообразовательном гнезде (СГ) размещаются однокоренные слова, отражается их внутренняя структура и состав производных, что является одним из важных критериев определения омонимии. По отношению к системе словообразовательных гнезд русского языка можно выделить следующие основные типы непроизводных омонимов-глаголов:

Непроизводные омонимы, возглавляющие омонимические гнезда. Исходные слова таких омонимов возглавляют либо разные, либо одно СГ в зависимости лексико-семантических отношений между парадигмами:

а) Глаголы-омонимы, возглавляющие разные словообразовательные гнезда, например: *болтать I (приводить в движение) и болтать II (пустословить); валить I (заставлять падать) и валить II (двигаться в массе, во множестве); верстать II (располагать набор) и верстать II (брать на военную службу; наделять чем-л., награждать; уравнивать); воротить I (заставить вернуться) и воротить II (поворачивать в сторону, управлять); гореть I (поддаваться действию огня) и гореть II (быть в игре горелки в роли ловящего); доложить I (официально сообщить; известить) и доложить II (добавить; кончить кладку); жать I (давить, сжимать) – жать II (срезать стебли хлебных злаков); зубрить I (механически заучивать) и зубрить II (делать зазубрины); влечь I (тянуть) и влечь II (от лечь); влиять I (воздействовать) и влиять II (устар. вливать)*.

Здесь омонимичность глаголов основывается главным образом тем, что омонимы являются исходными словами разных словообразовательных гнезд, отчего следует делать вывод об их разном происхождении.

б) Глаголы-омонимы, возглавляющие одно и то же словообразовательное гнездо. Такие омонимы возникают на базе многозначных слов, главным критерием порождения таких омонимов является семантическая деривация: *баловать I (детей) и баловать II (от баловаться); бить I (молотком), бить II (ключом) и бить III (тревогу); валять I (сено) и валять II (шерсть); веять I (овес) и веять II (прохладой); вязать I (снопы, веники) и вязать (кофточку); гнать I (стадо) и гнать II (спирт из пшеницы); грести I (веслом) и грести II (сено); долбить I (дятел долбит дерево) и долбить II (каждый вечер уроки); драть I (одежду в клочья) и драть II (розгами; за уши).*

О. С. Ахманова справедливо отмечает, что «разграничение полисемии и «невыраженной» омонимии очень облегчается при различном происхождении совпавших комплексов и, напротив, затрудняется при общности происхождения. Кроме того, на данном этапе развития языка тот или другой процесс может оказаться незавершенным, не доведенным до конца» [7, с.153].

Непроизводные омонимы, противопоставленные производным в составе разных гнезд. Непроизводные глаголы-омонимы такого типа вступают в омонимические отношения с производными словами, являющимися дериватами другого словообразовательного гнезда. Например: *блудить I (распутничать) и блудить II (дериват от блуждать); бродить I (дериват от брести), бродить II (дериват от брод) и бродить III (находиться в брожении); бухнуть I (дериват от бух) и бухнуть II (набухать); вешать I (дериват от вес) и вешать II (делать висящим); влечь I (тянуть) и влечь II (дериват от лечь); вспылить I (проявить гнев) и вспылить II (дериват от пыль); выправить I (достать, получить какой-либо документ) и выправить II (дериват от править II); выстегнуть I (высвободить из застежки) и выстегнуть II (дериват от стегать); выторочить I (окаймить, опушить чем-либо) и выторочить II (дериват от торока); детонировать I (взрываться) и детонировать II (дериват от тон); добреть I (полнеть, толстеть) и добреть II (дериват от добро I); донести I (доложить, известить) и донести II (дериват от нести); дрогнуть I (зябнуть), дрогнуть II (не выдержать) и дрогнуть III (дериват от дрожать); душить I (дериват от духи) и душить II (насильственно прекращать дыхание); влопаться I (от влопать) и влопаться II (влюбиться).*

Межчастеречные непроизводные омонимы. Омонимы такого типа возглавляют разные словообразовательные гнезда. Характерной чертой таких омонимов является то, что в их образовании «спорадически встречаются разные типы межчастеречной омонимии: глаголов и существительных, наречий и существительных, междометий и существительных, междометий и наречий [8, с. 71-73]. Однако, главным образом в организации таких омонимов участвуют глагол и существительное: *выть I (глаг.) и выть (сущ.); мочь I (глаг.) и мочь II (сущ.); пасть I (глаг.) и пасть II (сущ.); есть I (глаг.), есть II (имеется), есть III (буква) и есть IV (межд. Будет выполнено); знать I (глаг.) и знать II (сущ.); печь I (глаг.) и печь (сущ.); бить (глаг.) и бить (сущ.).*

Более разнообразной и разносторонней представляется организация производных омонимов русского языка. Всякое производное слово, в том числе производные омонимы – результат деривационных процессов. Производные омонимы – это словообразовательные омонимы или просто членимые слова, независимо от их морфематического строения и словообразовательной структуры.

Важную роль в организации производной омонимии выполняют словообразовательные гнезда. Как отмечает А. Н. Тихонов, «словообразовательные гнезда участвуют в системной организации всех единиц лексики, в координации их отношений. С ними связаны все отраженные явления в лексике – «отраженная синонимия», «отраженная омонимия», «отраженная антонимия», «отраженная полисемия» («отраженная метафора», «отраженная метонимия») и др. [9, с. 4].

В традиционном языкознании словообразовательную омонимию часто используют наравне с лексическими и морфологическими омонимами, часто относят к ним просто производные и членимые слова. Следует отграничивать словообразовательные омонимы от производных омонимов, созданных на базе лексических омонимов, а также омонимов, имеющих разное членение. Закономерно, что производное слово состоит из двух составляющих частей – производящей основы и словообразующего аффикса. Внутренняя структура слова всегда «подсказывает» о семантической и морфологической близости омонимических слов. Имея совпадающие внешние части, словообразовательные омонимы обладают разной словообразовательной структурой.

Словообразовательные омонимы должны иметь совпадающие омонимические компоненты. Иначе они не могут быть отнесены к словообразовательным омонимам, например, нельзя относить к словообразовательным омонимам, как отмечает А. Н. Тихонов, следующие парадигмы: *составить (акт) и со-ставить (что-либо с чего-н.), за-жить (начать жить) и зажить (рана зажила), вы-глядеть (высмотреть) и выглядеть (хорошо), пере-бить (посуду) и перебить (собеседника), до-нести – до-носить (до дома) и донести – доносить (сделать донос на кого-н.)* [9, с. 48]. У этих омонимов не совпадают по структуре ни производящие основы, ни словообразовательные аффиксы.

О. С. Ахманова справедливо констатирует, что «при бесчисленном разнообразии отдельных случаев существование следующих четырех основных категорий можно считать не вызывающим сомнения, а именно: 1) частичная омонимия видовых форм, приставочная омонимия (т. е. омонимия, возникающая вследствие омонимии приставок при тождестве корневой морфемы), 3) омонимия корневой морфемы при тождестве префиксальной и, 4) омонимия обеих морфем [7, с. 144].

Следовательно, словообразовательными следует считать омонимы, если у них совпадают обе части слова или одна из них – основа или словообразующий аффикс, что способствует появлению корневой и

аффиксальной омонимии производных слов. Если в парадигмах *за-брызгать (начать брызгать) и за-брызгать (покрыть брызгами)* представляется омонимия префиксов, то в парадигмах *вы-жать (сок) и вы-жать (рожь)* омонимичными являются основы слов, а также в соотношениях *за-топить*(*печь*) *иза-топить* (*погреб водою*) омонимичными являются обе части производных глаголов.

Исходя из множества особенностей явления омонимии глаголов в русском языке, А. Н. Тихонов выделяет несколько типов производных омонимов: 1) омонимы, возникшие на базе лексических омонимов; 2) омонимы, созданные на базе однокоренных слов; 3) омонимы, образованные на базе созвучных, но не омонимичных и не однокоренных слов, основы которых совпадают, когда они участвуют в словообразовании [9,с. 49].

Нами в целом принимается классификация словообразовательных омонимов русского языка, разработанная А. Н. Тихоновым, однако с некоторыми терминологическими и фактическими уточнениями. В частности, омонимы, созданные на базе созвучных, но не омонимичных и не однокоренных слов, производящие основы которых совпадают в процессе деривации, являются важным звеном омонимов в системе языковых единиц русского языка.

По предлагаемой нами классификации производные глагольные омонимы делятся на следующие типы: 1) отраженные словообразовательные омонимы в составе омонимических гнезд; 2) производные омонимы в пределах одного гнезда; 3) омонимы, образованные на базе созвучных, но не омонимичных слов.

Омонимы этих групп главным образом образуются от основ непроизводных омонимов, возглавляющих словообразовательные гнезда, а также от непроизводных омонимов, противопоставленных производным в составе разных гнезд. Кроме того, все производные омонимы этих двух типов отражают омонимичность своих производящих, которые относятся к одной и той же части речи. Отметим, что изучение явления отражения впервые было начато В. В. Виноградовым именно на материале омонимии [10, с. 53-119].

Отраженные словообразовательные омонимы в составе омонимических гнезд. К этой группе относятся производные глагольные омонимы, производящими которых являются исходные слова разных словообразовательных гнезд: *болтнуть I (однокр. к болтать I) и болтнуть II (однокр. к болтать II), заболтать II (размешать что-либо в жидком) и заболтать III (на своем языке), вывалить I (седока из экипажа) и вывалить II (толпа вывалила из переулка), выжать I (белье) и выжать II (целое поле пшеницы), винтить I (скреплять винтом) и винтить II (сыграть в(карты) винт)*.Сюда же относятся омонимы, производящими которых являются непроизводные омонимы, противопоставленные производным в составе разных гнезд: *заблудить I (от блудить I) и заблудить II (блудить II от*

блуждать), выбродить I (бродить I от брести), выбродить II (бродить II от брод) и выбродить III (вино, от бродить III), вывесить I (от вес) и вывесить II (от вешать II), обвесить I (от вес) и обвесить II (от вешать II), видать I (вводн. сл. очевидно, по-видимому) и видать II (от видеть много раз видеть), развить I (развернуть свитое) и развить II (способствовать физическому и духовному росту).

Производные омонимы в пределах одного гнезда. К этой группе относятся производные омонимы, производящим для которых служит один и тот же глагол, являющийся исходным словом гнезда. Омонимия при таких парадигмах возникает благодаря омонимичности основ, аффиксов или одновременно – основ и аффиксов. Приведем примеры омонимии основ, например: *выдрать I (страницу) и выдрать II (мальчишку розгами), побудить I (разбудить) и побудить II (склонить к чему-либо), привить I (пересадить часть одного растения на другое; ввести вакцину) и привить II (свивая, прикрепить к чему-либо)*.

Особенно продуктивен этот тип благодаря омонимии аффиксов, в частности, для глаголов с приставками за-, по-, на-, с-, про-, пере- и др. Например: *забить I (начать бить) и забить II (глубоко вбить; убить), заболтать I (начать болтать) и заболтать II (размешать что-либо в жидком), забрызгать I (начать брызгать) и забрызгать II (запачкать), завалять I (начать валять) и завалять II (запачкать), навалять I (сделать небрежно) и навалять II (валять во множестве), отварить I (приготовить варкой) и отварить II (отделить нагреванием), приварить I (добавить варкой) и приварить II (прикрепить сваркой), сварить I (приготовить (пищу) кипячением) и сварить II (соединить, расплавив края), довозить I (окончить возку) и довозить II (несов.), завозить I (начать возить) и завозить II (испачкать), отвозить I (кончить возить) и отвозить II (несов.), перевозить I (перевезти всех, многих) и перевозить II (несов.), провозить I (возить некоторое время) и провозить II (несов.), свозить I (отвезти и привезти) и свозить II (несов.), увозить I (сильно запачкать) и увозить II (несов.), заверстать I (типограф.) и заверстать (забрать на военную службу), (наверстать I (типограф.) и наверстать II (уравнивать), заводить I (начать водить) и заводить II (водя, утомить), сводить I (отвести и привести обратно) и сводить II (помогать, заставлять спуститься вниз; собирать в одно место; помогать познакомиться), завеять I (начать веять) и завеять II (засыпать; унести ветром), повить I (обвить) и повить II (вить некоторое время), свить I (изготовить путем витья) и свить II (соединить путем витья)*.

Нужно подчеркнуть важность омонимических парадигм, которые возникает благодаря омонимии словообразующих суффиксов: *верстаться I (типограф.) и верстаться II (награждаться), важивать I (от везти) и важивать II (от вести)*.

Особое место в образовании омонимических парадигм, имеющих отношение к отраженной омонимии, занимают глаголы поливершинных

асимметричных гнезд. Как отмечает Р. Р. Атаева, «наиболее активны в словообразовательном отношении лексические варианты-глаголы фонематического типа хватать // хватить, сажать // садить, тонуть // топнуть, тускнуть // тускнеть, шнырять / шнырить, цепенеть // цепенить, которые могут содержать и до 70 производных в первом подгнезде и 4-5 во втором» [11, с. 23-31].

Эти глаголы образуют множество омонимических парадигм, способных представлять омонимию, имея в качестве исходных слов лексические варианты глаголов. Например, в гнезде поливершиных глаголов хватать // хватить образованы следующие омонимические парадигмы: захватывать I и захватывать II, захватываться I и захватываться II, перехватывать I и перехватывать II, расхватывать I и расхватывать II и т. д.

Следует отметить, что вопросы определения границы полисемии и омонимии, производных и непроизводных глаголов в отношениисловообразовательных гнезд в русском языке остаются незавершенными. Свидетельством тому служат случаи, выявленные в ходе исследования структуры непроизводных и производных глаголов. Например, омонимические парадигмы *драть I и драть II* в словаре омонимов О. С. Ахмановой приводятся как омонимы, соответственно, являются производящими для производных глаголов *выдрать I и выдрать II*. В словообразовательном словаре А. Н. Тихонова глагол *драть* является исходным словом гнезда, омонимичных парадигм не имеет. Глаголы *выдрать I и выдрать II* приведены как производные от *драть* в пределах одного гнезда. В толковом словаре С. И. Ожегова *выдрать I и выдрать II* даны как два значения одного слова *драть*.

Омонимические парадигмы *верстать I* и *верстать II* в словообразовательном словаре А. Н. Тихонова приведены в качестве непроизводных омонимов как исходные слова разных гнезд, а также имеют несколько производных омонимов. В словаре омонимов О. С. Ахмановой материалы относительно этих глаголов не отражены.

Производные омонимы, образованные на базе созвучных, но не омонимичных слов. По классификации А. Н. Тихонова это единственный тип словообразовательных омонимов, возникающих в результате случайного совпадения членения производных основ относительных прилагательных: *метельный I (от метла) и метельный II (от метель); душевой I (от душ) идушевой II (от душа); кремнистый I (от кремень) и кремнистый (от кремний)* [9, с. 52].

На наш взгляд, сюда следует отнести глагольные производные омонимы, производящими которых являются созвучные, но не омонимичные глаголы русского языка, например: *кусать* и *кушать*, *месить* и *мешать* I-II, *мести* и *метать* I-II. В словообразовательных гнездах данных парадигм образуется множество омонимичных слов. Однако они не имеют отношения к отражению в силу отсутствия омонимичности исходных слов их гнезд.

В узбекском языке непроизводные глагольные омонимы образуются главным образом от основ глаголов. Известно, что инфинитив в узбекском

языке выражается при помощи суффикса -моқ, что соответсвует русскому показателю инфинитива -ть. Однако, в словаре омонимов узбекского языка Ш. Рахматуллаева, который является единственным словарем омонимов общего характера, глаголы приведены в форме повелительного наклонения, например *оз* вместо *озмоқ* [15, с. 92]. Причиной такого подхода является то, что повелительная форма глагола меньше инфинитивной формы по своему морфемному составу. Следовательно, в словаре приведена наименьшая значимая часть слова.

Непроизводные омонимы узбекского языка, по классификации Ш. Рахматуллаева, делятся на два основных вида: 1) омонимия как результат совпадения плана выражения; 2) омонимия как результат расширения лексического значения. Совпадение плана выражения предусматривает воникновение трех разных видов омонимии: 1) омонимия между узбекскими лексемами; 2) омонимия между узбекскими и заимствованными лексемами; 3)омонимия между заимствованными лексемами.

Ш. Рахматуллаев делит производные омонимы узбекского языка на два вида:

1. Омонимы, состоящие из непроизводной и производной лексем.

2. Омонимы, состоящие из производных лексем.

Омонимы второй группы делятся на два подвида:

1) Омонимы, образованные от одной лексемы;

2) Омонимы, образованные от разных лексем.

Обе последние группы омонимов следовательно делятся на подгруппы поучастию в их образовании одних и тех же или разных аффиксов [12, с. 133].

На наш взгляд, одним из основных критериев определения границ омонимии и полисемии служат лексикографические описания словообразовательных гнезд. Взаимоотношения лексем узбекского языка всловообразовательных гнездах представлены в «Учебном словообразовательном словаре узбекского языка» Б. Менглиева [16].

Предлагаемая нами классификация, применимая по отношению глагольным омонимам как русского, так и узбекского языков, предусматривает следующие виды непроизводных и производных омонимов.

Непроизводные омонимы, возглавляющие омонимические гнезда. Сюда можно включить омонимические парадигмы, возглавляющие разные или одно и то же словообразовательные гнезда.

а) Глаголы-омонимы, возглавляющие разные словообразовательные гнезда: *бела I (укладывать в узбекскую колыбель) и бела II (запачкать, выпачкать в чем-то), бит II (кончаться, заканчиваться), бит III (уродиться) и бит IV (написать), бўлI (делить, разделять) и бўл II (быть), ёз II(писать), ёз III (разостлать, стелить), ёз IV(устар. провиниться, прогрешиться) и ёз V (вспом. гл.), ёқ II (зажигать) и ёқ III (нравиться), сўк II (распороть) и сўк III (ругать, бранить), сўр I (сосать) и сўр II (устар. спрашивать), уюш I (объединиться, организоваться) и уюш II (запекаться), чоп I (бежать,*

скакать) и чоп II (рубить;окучивать), элт I (относить, отвозить, доставлять) и элт II (вмещать).

б) Глаголы-омонимы, возглавляющие одно и то же словообразовательное гнездо. Главным критерием порождения таких омонимов является семантическая деривация: *бер I (давать, предоставлять) и бер II (вспом. глаг. значения завершенности; продолжительности действия), бич I (кроить) и бич II (кастрировать, холостить), боқ I (смотреть; кормить, откармливать) и боқ II (выполнение действия с целью проверки), ёп II (закрыть) и ёп III (печь), оз II (худеть), оз III (слабеть) и оз IV (сбиваться), орт II (грузить, погружать) и орт III (увеличиваться), сур V (сдвинуть) и сур VI (смазать), тириш I (морщиться) и тириш III (стараться, усердствовать), тол II (уставать, утомляться) и тол III (погружаться в раздумье), туй I (толочь, обдирать шелуху) и туй II (чувствовать), пиши I (доходить до степени готовности; натренироваться) и пиши II (окунать), суз I (цедить, процеживать), суз II (раскладывать на блюда), суз III (щурить глаза, кокетливо), суз IV (плавать) и суз V (бодать), чақ I (колоть, расколоть) и чақ II (жалить), чек V (тянуть; ставить, выводить) чек VI (курить), эш II (вить, скручивать) и эш III (грести), яраш I (мириться) и яраш II (подходить, быть к лицу)*.

Непроизводные омонимы, противопоставленные производным в составе разных гнезд. Непроизводные глаголы такого типа омонимизируются с производными омонимами, являющимися дериватами другого словообразовательного гнезда:*яра I(ёр – разделить на два + а – суффикс сущ.) – яра II (годиться); тезла I (от тез «ускорять») и тезла II (от тезла «ремонтировать»)*.

Межчастеречные непроизводные омонимы.

Следует отметить, что автор включает в один ряд омонимы, имеющие разное частеречное происхождение, что приводит к появлению главным образом межчастеречных омонимов. Межчастеречные омонимы составляют большую часть парадигм словаря омонимов узбекского языка. Они образуются от существительного, глагола, прилагательного, наречия и других частей речи: *от I (лошадь), от II (имя, наименование) и от III (кидать); сол I (плот), сол II (класть во внутрь) и сол III (вспомогательный глагол), ел I (ветер(ок), ел II (водяной рак, нома) и ел III (мчаться); оч I (голодный), оч II (светло-) и оч III (открывать), уч I (кончик), уч II (числ. три) и уч III (летать)* и т. д.

Производные глаголы-омонимы в узбекском языке образуются как от основ глаголов, так и от основ именных частей речи. Производные глагольные омонимы в основном образуются путем присоединения к основе суффикса -ла, -а. Следует отметить универсальное для русского и узбекского языков явление отраженной омонимии, ибо в узбекском языке, как и в русском, производные глагольные омонимы отражают омонимичность своих производящих.

Отраженные словообразовательные омонимы в составе омонимических гнезд. К этой группе относятся производные глагольные омонимы, образованные на базе лексических омонимов, производящими которых являются исходные слова разных словообразовательных гнезд: *газла I (мерить) и газла II (газировать), бўша I (опоражниваться) и бўша II (расслабнуть), дастала I (приделывать ручку, рукоятку) и дастала II (собирать в пучки, в букет), кўкла I (прорастать) и кўкла II (намётывать, прошивать крупными стежками), сиркала I (гнида) и сиркала (мариновать), товла I (греть) и товла II (скрутить), чоғла I (прикинуть) и чоғла II (приподнять, улучшить)*.

Производные омонимы в пределах одного гнезда. К этой группе относятся производные омонимы, производящим для которых служит один и тот же глагол, являющийся исходным словом гнезда. Омонимия при таких парадигмах возникает благодаря омонимичности основ, аффиксов или одновременно – основ и аффиксов: *бетла I (осмелиться, сметь) и бетла II (пронумеровать страницы рукописи), бошла I (начинать), бошла II (спец., поставить новые союзники) и бошла III (вспом. глаг., приступить к действию, означаемому основным глаголом), дамла I (тушить) и дамла II (заваривать)*.

Производные омонимы, образованные на базе созвучных, но не омонимичных слов. Сюда следует отнести омонимические парадигмы производных глаголов, образованных от созвучных, но не омонимичных слов. Об отсутствии омонимии производящих слов таких парадигм свидетельствует их разное членение: *ўт-а-моқ* I (*очищать от сорняков*) *и ўта-моқ* II (*исполнять*), *яраш-моқ* I (*мириться) и яра-ш-моқ* II (*быть к лицу), уюш-моқ* I (*объединяться*) *и ую-ш-моқ* II (*затекать, неметь*).

Заключение. Таким образом, следует подчеркнуть, что явление омонимии в русском и узбекском языках имеет регулярный и системный характер. Особенно регулярны взаимоотношения и взаимодействия в образовании производных, в частности, отраженных омонимов. Важное место занимает при этом омонимия, возникающая благодаря омонимии основ и аффиксов. Если производность глагольных омонимов русского языка характеризуется активным участием префиксов и суффиксов, то в узбекском языке производные глагольные омонимы в основном образуются при помощи суффиксов **-ла, -а**. В отличие от русского, в узбекском языке образование производных омонимов префиксальным способом является непродуктивным. Омонимы русского и узбекского языков можно образовать как от основ глаголов, так и от основ других частей речи: имени существительного и прилагательного и др. Русский и узбекский языки, как разносистемные и неродственные языки, имеют много общего в области омонимии. Об этом свидетельствует представленный анализ омонимов сопоставляемых языков, проведенный на основе общих для двух языков критериев.

Список литературы

1. Хасанов Э. Р. Факторы, определяющие развитие полисемии. Русский язык и литература в Узбекистане – 2016 // Материалы Республиканской научно-практической конференции, посвященной 125-летию со дня рождения М. А. Булгакова. – Ташкент: НУУз, 2016. – С. 133-134.
2. Новиков Л. А. Семантика русского языка. – М.: Высшая школа, 1982.
3. Головня А. И. Омонимия как системная категория языка. – Минск: БГУ, 2007.
4. Пардаев А. С., Курбанов Б. Ш. Типология омонимов и омонимические словообразовательные гнезда в русском языке // Актуальные проблемы русского словообразования. – Самарканд: СамГУ, 2015. – С. 64-68.
5. Рублева О. Л. Лексикология современного русского языка. – Владивосток. ДВГУ, 2004.
6. Пардаев А. С., Кодирова З. А. Словообразовательные гнезда как критерий разграничения непроизводных омонимов в русском языке // Актуальные проблемы русского словообразования. Материалы традиционного Республиканского семинара в рамках Узбекистанской научной школы русского словообразования. – Ташкент: НУУз, 2016. – С. 68-72.
7. Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. – М.: Учпедгиз, 1957. – 280 с.
8. Мирзаева Ш. Р., Усманова С. Ю. Омонимы русского языка в частеречном аспекте. Русский язык и литература в Узбекистане – 2016 // Материалы Республиканской научно-практической конференции, посвященной 125-летию со дня рождения М. А. Булгакова. – Ташкент: НУУз, 2016. – С. 71-73.
9. Тихонов А. Н., Пардаев А. С. Роль гнёзд однокоренных слов в системной организации русской лексики. Отраженная синонимия. Отраженная омонимия. Отраженная антонимия. – Ташкент: Фан, 1989.
10. Виноградов В. В. Проблемы морфематической структуры слова и явление омонимии в славянских языках // Славянское языкознание. VI международный съезд славистов. М: Наука, 1968. С. 53-119.
11. Атаева Р. Р. Структурное своеобразие русских поливершинных словообразовательных гнезд асимметричного типа // Вестник Челябинского университета, 2019. № 6 (428). Филологические науки. Вып. 117. С. 23-31. DOI 10.24411/1994-2796-2019-10603.
12. Tursunov U., Muxtorov A., Raxmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: O‘zbekiston, 1992.
13. Тихонов А. Н. Словообразовательный словарь русского языка. В 2-х тт. – М.: Русский язык, 1985.
14. Ахманова О. С. Словарь омонимов русского языка. – М.: Русский язык, 1974.
15. Raxmatullayev Sh. O‘zbek tili omonimlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1984.

16. Mengliyev B., Bahriddinova B., Xoliyorov O‘., Zaripova M., Xushvaqtov M. O‘zbek tilining so‘z yasalishi o‘quv lug‘ati. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2008.

ПОНЯТИЕ МЕТОДИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В ТЕРМИНОЛОГИИ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

Нормаматова Дилфуза Турдикуловна, старший преподаватель кафедры иностранных языков Гулистанского государственного университета, доктор философии по филологическим наукам (PhD)
e-mail: dilfuzalight@mail.ru
Алиева Айше Эдемовна, старший преподаватель кафедры преподавания языков Гулистанского государственного педагогического института
e-mail: ayshe030@gmail.com

Аннотация. Данная статья отражает роль методического термина в терминологии методики преподавания иностранных языков. Определяется значение термина «методика» посредством обозначения его логико-понятийного аппарата. Отдельное значение в понимании методического термина отводится категории значения.

Ключевые слова: методика, методический термин, категория значения, категория содержания обучения, категория организации обучения, приемы и упражнения, логико-понятийный аппарат, дефинитивная функция, профессиональная коммуникация.

CHET TILLARNI O‘QITISH METODIKASI TERMINOLOGIYASIDA METODIK ATAMA TUSHUNCHASI

Annotatsiya. Ushbu maqola chet tillarni o‘qitish metodikasi terminologiyasida metodik atamaning roli aks ettirilgan. “Metodika” atamasining ma’nosi uning mantiqiy-konseptual apparatini belgilash orqali aniqlanadi. Metodik atamani tushunishda ma’no toifasiga alohida ahamiyat beriladi.

Kalit so‘zlar: metodologiya, metodik atama, ma’no toifasi, ta’lim mazmuni toifasi, ta’limni tashkil etish toifasi, texnika va mashqlar, mantiqiy-konseptual apparat, definitiv funksiya, professional kommunikatsiya.

THE CONCEPT OF METHODOLOGICAL TERM IN THE TERMINOLOGY OF TEACHING METHODOLOGY OF FOREIGN LANGUAGES

Abstract. This article reflects the role of the methodological term in the terminology of the teaching methodology of foreign languages. The meaning of the term “methodology” is determined by the designation of its logical and conceptual

apparatus. A separate meaning in the understanding of the methodological term is assigned to the category of meaning.

Keywords: methodology, methodological term, category of meaning, category of teaching content, category of training organization, techniques and exercises, logical and conceptual apparatus, differential function, professional communication.

Введение. Проблема методической терминологии становятся наиболее актуальной за последние несколько лет. Изучение методики и её понятийного аппарата в последние десятилетия приобретает немаловажное значение благодаря процессам глобализации и межкультурной коммуникации. Методика преподавания иностранных языков (ИЯ) как наука получила широкое распространение как в нашей стране, так и за рубежом. Процессы интеграции, активно внедряющиеся в преподавание ИЯ, требуют усовершенствование терминологической системы отечественной методики преподавания ИЯ. Влияние зарубежных методик обучения ИЯ обуславливает появление новых понятий в отечественной методике преподавания ИЯ, что впоследствии вызывает необходимость рассмотреть методический термин как понятие в формировании и развитии профессионального общения.

Методы исследования. Как известно, методика преподавания ИЯ – наука о преподавании иностранных языков, направленная на обеспечение социальной политики государства. Поэтому категориальный аппарат методики преподавания ИЯ должен ориентироваться на самообразовательный процесс и его участников [3, с. 24]. Категориальный аппарат данной науки, таким образом, определяется технологией обучения, отвечающую на вопросы, чему обучать (*категория содержания обучения*) и как обучать(*категория организациообучения– приемы и упражнения*) в соответствии в ведущей в данномметоде лингвистической, психологической или дидактической теориями, а также *главных участников* учебного процесса *учителя и учащихся, изучающих иностранный язык* в определенных целях, в определенных языковых и социальных условиях, где весь процесс детерминирован статусом изучаемого языка в данном социуме. Соответственно, категориальный аппарат методической терминосистемы взаимообусловлен социальным контекстом, в котором происходит обучение ИЯ [8, с. 220]. С. Ж. Душаева по этому поводу пищет, что интеграция приёмов и методов в обучении ИЯ развивает самостоятельное и творческое мышление студентов, что также приемлемо в контексте содержания обучения ИЯ [5, с. 35].

Д. А. Моргун даёт следующее определение категориального значения терминосистемы методики преподавания ИЯ: «Категориальным значением является такое понятие, которое не только замещает вещь, но и анализирует вещь, вводит эту вещь в систему сложных связей и отношений» [9, с. 143-146].

Одновременно, категориальное значение анализирует, абстрагирует, обобщает схожие признаки терминов в методике преподавания ИЯ. Категориальное значение терминологических единиц методики определяет логико-понятийный аппарат данной науки. Значение считается основной

характеристикой языкового знака, имеющего терминологические свойства, присущие методики преподавания ИЯ [4, с. 4]. Значение определяется через фиксацию результатов познания в методической науке [6, с. 34-37]. Академик В. В. Виноградов в своих исследованиях уделяет особое значение дефинитивной функции терминов в качестве их главной особенности. Значение термина раскрывается через определение этого значения. В. В. Виноградов говорит, что «нелогично говорить о лексическом значении термина в общепринятом смысле этого слова» [2, с. 32]. Следуя определению Х. Фельбера, считаем, что категория значения методической терминосистемы определяется посредством определенных понятий, выражаемых условным символом(термином)в области предподавания язқков [10, с. 54]

Результаты исследования. Данные исследования позволяют предположить, что категория значения методического термина взаимосвязана с развитием понятийно-терминологического аппарата методики. Чем точнее определение методического термина, тем прозрачнее категория его значения в данной сфере. По справедливому замечанию В. В. Краевского, «…неточности и противоречия в употреблении категорий, понятий и терминов,неоднозначная их трактовка неизбежно приводят к запутанности и неточности изложения, влекут за собой смысловые потери, порождают непонимание одних ученых другими» [7, с. 3]. В авторитетном словаре методических терминов подчеркивается, что «…в методике преподавания языков, являющейся частной дидактикой по отношению к педагогической науке, остро ощущается отсутствие единых общепринятых подходов как отбору важнейших понятий, так и к их определению» [1, с. 3].

Термин «методика обучения иностранным языкам» является неоднозначным. Педагогическая энциклопедия [11] насчитывает девятнадцать определений данного термина. Его первоначальное значение относится к греческому слову methodike, что обозначает «совокупность способов целесообразного проведения какой-либо работы». (от греч. methodikē). 1. Педагогическая наука, теория обучения той или иной дисциплине. 2. Совокупность форм, методов и приемов работы учителя, т. е. «технология» профессионально-практической деятельности преподавателя. 3. Применительно к преподаванию языка принято разграничивать общую методику – занимается изучением закономерностей процесса обучения языку независимо от условий обучения; частную методику – исследует закономерности и особенности процесса обучения языку применительно к конкретным условиям и контингенту обучения; специальную методику – исследует особенности обучения конкретному виду речевой деятельности, аспекту языка либо компоненту системы обучения. Данное определение термина «методика» раскрывает категорию содержания и организацию обучения ИЯ.

Другое определение термина «методика» используется для обозначения совокупности приемов, способов и методов работы отдельных преподавателей иностранных языков; учебную дисциплину и теоретический курс, который

осваивается студентами в целях формирования их профессиональной компетентности для будущей педагогической деятельности; самостоятельную научную дисциплину.

Методика – способ достижения определенной цели; совокупность способов целесообразного проведения какой-либо работы; отрасль педагогической науки, исследующая закономерности, правила и приемы обучения соответствующему учебному предмету (осуществления воспитательной деятельности). Понятие рассматривается достаточно широко:

Данное определение показывает, что термин «методика» определяет совокупность способов целесообразного проведения какой-либо работы. Поэтому в данном случае понятие термина раскрывается через категорию участников образовательного процесса и способов его организации. Прослеживается дефиниции методики как отрасль науки в целом, так и отдельные разделы области знаний, а также знания о конкретных способах осуществления какой-либо деятельности.

Выводы. Категория значения методического термина- важнейшая характеристика в системе терминов. Она позволяет объединить их в семантические группы, называемые «категориями» на основе их логико-понятийного аппарата, относящегося к методике преподавания ИЯ. В этом случае необходимо обратить внимание на дефинитивную функцию термина. Анализ значения термина «методика» показывает, что методический термин неоднозначен, но обобщение признаков его значения позволяют разграничить его понятия на категории:категория содержания обучения, категория организации обучения – приемы и упражнения, главных участников- учителя и учащихся.

Список литературы

1. Азимов Э. Г., Щукин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам) – М.: ИКАР, 2010. https://didacts.ru/termin/chastnaja-metodika.html
2. Виноградов В. В. Слово о грамматике и словаре. – М.: Наука, 1984.
3. Вохрышева Е. В., Рябцева С. С. К вопросу о методической терминологии английского языка. *Успехи современной науки*. 6(12). 2016. – С. 24
4. Головин Б. Н. Проблема предметной и понятийной отнесенности лингвистических терминов (на материале терминов синтаксиса). – М.: Наука, 1985.
5. Душаева С. Ж., Унгарова И. Г. Использование межсубъективных коммуникаций и интегрированного обучения. *Academy,* 6 (57). 2020. – С. 35.
6. Звегинцев В. А. Мысли о лингвистике. – М., Наука, 1996. – С. 34-37.
7. Краевский В. В. Педагогика и ее методология вчера и сегодня. *Педагогика*, 2. 2002. – С. 3.

8. Ловцевич Г. Н. Трехуровневая схема компаративного анализа англоязычных и русских терминов методики преподавания иностранных языков (2008). *Известия ВГПУ,* 2

9. Моргун Д. А. «Методическая терминология: базовые системообразующие модули». *Филологические науки. Вопросы теории и практики,*7 (2). 2014. – С. 143-146.

10. Felber H. Terminology Manual. – Paris: UNESCO, 2002.

11. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения обучения языкам. Педагогическаяэнциклопедия. https://didacts.ru/termin/chastnaja-metodika.html

A SYSTEMATIC APPROACH TO VOCABULARY

Sultanova Durdona Abulkhayr qizi, Teacher of the Department of language teachning of Gulistan State Pedagogical Institute
e-mail: abulnasovadurdona@gmail.com

Annotation. The study of lexical semantics in general and lexical semantics in particular currently seems to be a particularly relevant and important problem for a number of reasons. First of all, the word is at the center of such research, “since it is a special microcosm in which some piece of real reality is reflected, therefore the very nature of the lexical meaning is revealed primarily through the subject content of the word, in its correlation with the objectively existing world of things, processes, phenomena”.

Keywords: semantic category, microcontext, microsystem, lexico-semantic system.

LEKSIKAGA TIZIMLI YONDASHUV

Annotatsiya. Umumiy leksik semantikani va xususiy leksik semantikani o‘rganish hozirgi paytda bir qator sabablarga ko‘ra ayniqsa dolzarb va muhim muammo bo‘lib turibdi. Birinchidan, so‘z bunday tadqiqotlarning markazida turadi, “chunki bu haqiqiy voqelikning biron bir qismi aks etadigan maxsus mikrokosmos, shuning uchun leksik ma’noning mohiyati birinchi navbatda so‘zning predmet mazmuni orqali, uning obyektiv mavjud narsalar dunyosi jarayonlar, hodisalar bilan o‘zaro bog‘liqligi orqali ochiladi”.

Kalit so‘zlar: semantik kategoriya, mikrokontekst, mikrosistema, leksiko-semantik tizim.

СИСТЕМНЫЙ ПОДХОД К ЛЕКСИКЕ

Аннотация. Изучение лексической семантики в целом и лексической семантики в частности, в настоящее время представляется особо актуальной и важной проблемой по целому ряду причин. Прежде всего, в центре подобного исследования находится слово, «так как оно представляет собой особый микромир, в котором отражается какой–то кусочек реальной действительности, поэтому сама природа лексического значения выявляется прежде всего через предметное содержание слова, в его соотнесенности с объективно существующим миром вещей, процессов, явлений».

Ключевые слова: семантическая категория, микроконтекст, микросистема, лексико-семантическая система.

Introduction. Vocabulary is an integral unity of mutually dependent elements. Words in any language do not exist in isolation from each other, but in close connection, forming systems built on various bases: semantic–grammatical (parts of speech), word-formation (word-formation groups), semantic (synonyms, antonyms, homonyms, semantic fields, lexico-semantic groups, etc.).

Literature review. Many scientists have put forward and developed the idea of systematic vocabulary. Among them are A. A. Reformatsky, Y. N. Karaulov, O. G. Skvortsov, T. B. Kryuchkova, V. G. Gak, A. A. Ufimtseva [4, p. 101] and many others. In the content structure of systematic vocabulary lies in the fact that they can rightfully serve as a basis. The lexical units forming the Lexico-semantic system of the language are connected by the relations of identity, similarity, opposites, etc. The essence of a lexical system consists in the hierarchical relationships and relationships of its constituent linguistic elements and their aggregates. A clear confirmation of the consistency of vocabulary is the fundamental possibility to reduce all non-free compatibility to a limited number of basic types of semantic categories, lexical functions.

Research Methodology. Lexical functions are understood as a set of universal meanings, as a regular meaning of metaphorical combinations. Hence, in the phrases gold of hair, gold of lemons, gold of laughter, the token gold expresses the standard meanings of "color", "shine", "ringing" depending on the microtext created by the second component of the phrase, in which the token “gold” is the first component.

Non-free components of phrases express standard meanings; the differences depend on the combination in which they function.

The meaning of the metaphorized word includes in its structure such components that make it possible to characterize the same concept from different sides, highlighting certain connections between concepts. The role of semantic and connotative features proper for combining words in a certain set, functioning as lexical categories. The consistency of vocabulary is manifested in patterns, regularly recurring relationships of its units. All mutually conditioned elements of the language are in the vocabulary system in various relationships to each other, interact with each other in a certain way, forming a wide range of Lexical and semantic associations.

Note, however, that by interacting with the Lexico-semantic system, the word retains its individuality, which distinguishes it from others in a multifaceted system of linguistic relations. A word is the ultimate unit of a language, it is multidimensional, its significance consists of a multitude of relations of a given word to other words in different aspects and different subsets and is determined not only by linguistic factors, but also by extralinguistic ones (the correlation of a word with a subject series and the sphere of social functioning).

Analysis and results. The analysis of the relations of elements cannot show the essence of the language itself as well as reveal internal dialectical contradictions in the language system. However, the study of the connections between individual lexemes allows us to understand the mechanism of functioning of the language

system, primarily lexical. "A distinctive feature of the lexico-semantic system is that the unity of the system is ensured by the principle of integration (total accumulation) of units of marginal division (word meanings) into more complex unities".

Therefore, if we analyze a single word or a lexico-semantic system as a whole, the way of research in both cases lies through lexico-semantic subsystems (microsystems) – synonymic, antonymic and other groups of words.

Vocabulary is the most mobile level of language, which most reflects changes in various spheres of life: some words become obsolete and leave the language, others disappear or are borrowed. The vocabulary of the language is estimated by many thousands of words. However, the speaker finds the word he needs relatively quickly. It's easy to explain: a person has a systematic vocabulary that simplifies the search. The speaker is looking for the necessary word not in the entire vocabulary of the language, but within a small part of it – a synonymic series, a semantic field, a lexico-semantic group, which is oriented by a specific situation and logic of thinking. Most researchers who consider vocabulary as part of a language define it as a system that has its own specifics, explained by the nature and composition of units.

The Russian semasiologist M.M. Pokrovsky [3, p. 82] wrote that one of the first to realize the systemic nature of vocabulary "words and their meanings do not live a separate life from each other, but unite in our soul independently of our consciousness into different groups, and the basis for grouping is similarity or direct opposite in basic meaning".

The consistency of vocabulary is manifested in the very nature of the use of lexical units, where certain patterns are observed, for example, antonyms can be used in the same contexts, the same is true for synonyms.

Thus, in modern linguistics, the view of vocabulary as a structure of systems has been established. He found expression in the recognition of the fact of the existence in the language of various groups of words, opposed in meaning, form, degree of similarity of forms and meanings; by the nature of the relations that develop between the words forming a particular group, etc. he term lexico-semantic system is used to denote a set of words and expressions, word-formation and grammatical categories that define semantic groupings and semantic relations of words.

Lexical problems of any language have been of interest to specialists since the very beginning of the emergence of linguistics as a scientific discipline. Various researchers have repeatedly made attempts to systematize and systematically describe vocabulary. The question of whether the vocabulary is systematic has occupied the minds of linguists for decades. At the same time, it is worth noting that "in a general sense, a system is understood as a set of elements connected by internal relationships, and at the same time, the properties of any system, which must be noted, are not a simple set of properties of the elements included in it, the so-called "system effect" is manifested in the system, in which the system as such acquires new properties which are deprived separately of the elements included in it" [5, p. 412].

According to I. P. Slesareva [6, p. 13], "vocabulary is a system, that is, an organization whose units are mutually dependent and interdependent in terms of content". However, there are sections in the vocabulary that differ in the degree of consistency, that is, the degree of ordering of the relations between the words forming this area.

Currently, the systemic properties of vocabulary have long been beyond doubt by most experts. In particular, Yu. D. Apresyan [1, p. 55, 118] answers the question about the consistency of vocabulary positively. The researcher gives two complementary definitions of the system: 1) "a set of objects forms a system if a smaller number of elements are required for their complete and non-redundant description"; 2) "a set of objects forms a system if they can be transformed into each other according to regular, fairly general rules". Thus, the system is the possibility of economical description of objects and the possibility of their mutual conversions. According to Yu. D. Apresyan, vocabulary is a system, since we have a semantic language with fewer elements than the number of units in a given natural language.

Conclusion. From the idea of language as a system, the idea of the consistency of its tiers, including vocabulary, naturally follows. A significant contribution to the description of vocabulary as a system belongs to L. V. Shcherba. The vocabulary of each language forms, according to L. V. Shcherba [8, p. 270], "a single complex fabric, a single system, the elements of which are connected by certain semantic relations, a system of words from which, according to the rules of grammar and vocabulary itself, our speech with its syntagmas is built".

Vocabulary is the most difficult part of the language, and the number of its elements is so large and diverse that consistency is often questioned. Nevertheless, there is a systematic vocabulary, words in the language do not exist in isolation, but in certain relationships with each other. Every word in any language is connected by complex and diverse relationships with other words, and this connection can be based on similarity or difference of expression and content.

References

1. Apresyan Yu. D. Lexical semantics // Selected works. – Moscow, 1995. Vol. 1. – P. 55, 118.

2. Karaulov Yu. N. General and Russian ideography. – Moscow: Editorial URSS, 2010. – 360 p.

3. Pokrovsky M. M. Semasiological research in the field of ancient languages. – Moscow, 1986. – P. 82.

4. Reformatsky A. A. What is the term and terminology. Questions of terminology. – Moscow: Publishing House of the Academy of Sciences, 2000. – 101 p.

5. Stepanov Yu. S. In the three-dimensional space of language: Semiotic problems of linguistics, philosophy, art. – Moscow, 1985. – P. 412.

6. Slesareva I. P. Problems of description and teaching of Russian vocabulary. – Moscow: Librocom, 2010. – P. 13.

7. Ufimtseva A. A. The experience of studying vocabulary as a system. – Moscow: KomKniga, 2010. – P. 43.
8. Shcherba L. V. Language system and speech activity. – Moscow: LKI, 2008. – P. 270.

IJOD MAKTABLARIDA HOZIRGI O‘ZBEK MODERNISTIK SHE’RIYATINI O‘QITISH MASALASI TAHLILI
(Faxriyor she’rlari misolida)

Xaitov Xusniddin Xasanovich, Halima Xudoyberdiyeva nomidagi ijod maktabi o‘qituvchisi
e-mail: Husniddinhayit1989@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada ijod maktablarida hozirgi o‘zbek modernistik she’riyatini zamonaviy usullarda o‘qitish masalasi bo‘yicha puxta va aniq fikr-mulohzalar bayon etilgan. Shuningdek, o‘zbek zamonaviy she’riyatini o‘rganish mashg‘ulotlarida o‘quvchilarning mustaqil, ijodiy fikrlashini rivojlantirish maqsadida shoir Faxriyorning ayrim she’rlari tahlil masalasiga e’tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: hozirgi she’riyat, modernistik she’riyat, o‘qitish masalasi, tahlil, talqin.

АНАЛИЗ ПРЕПОДАВАНИЯ СОВРЕМЕННОЙ УЗБЕКСКОЙ СОВРЕМЕННОЙ ПОЭЗИИ В ТВОРЧЕСКИХ ШКОЛАХ
(на примере стихов Фахриёра)

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы преподавания современной узбекской модернисткой поэзии в творческих школах на основе современных методов. Изучение современной узбекской поэзии также сосредоточено на анализе некоторых стихотворений поэта Фахриёра сцелю развития у учащихся независимого творческого мышления.

Ключевые слова: современная поэзия, поэзия модернизма, вопросы обучения, анализ, интерпретация.

ANALYSIS OF TEACHING CONTEMPORARY UZBEK POETRY IN CREATIVE SCHOOLS (on the example of Fahriddin’s poems)

Annotation. This article provides a thorough and clear perspective on the teaching of modern Uzbek modernist poetr in art schools. Also, in order develop students’ independent, creative thinking in the study of modern Uzbek poetry attention is paid to the analysis of some poems of the poet Fakhiryor.

Keywords: contemporary poetry, modernist poetry, teaching problem, analysis, interpretation.

Kirish. Xalqimizning qo‘lga kiritgan yutuqlari qatori hozirgi o‘zbek she’riyati ma’naviy miqyosi, badiiy salohiyati ham kundan kunga o‘sib boryapti. Yangicha

tafakkur tufayli hozirgi she’riyat zamirida inson tuyg‘ularini, ruhiyatini va falsafiy g‘oyani ochib berish unda zamondoshimiz qalbida kechayotgan his-tuyg‘ularni erkin tarzda aks ettirish yetakchilik qilmoqda. Ana shu jihatdan hozirgi modernistik she’riyat adabiyotimizda o‘ziga xos badiiy qiymatga ega.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Badiiy-estetik tafakkurni shakllantirishda adabiyotning imkoniyatlari katta bo‘lganligi uchun ham istiqlolga erishilgan kundan boshlab asosiy e’tibor samara beradigan usullarni ishga solishga qaratilgan. Bu usulda yozilgan she’rlar ma’no va mazmun jihatidan yaqqol namayon bo‘lmaydi. Avvalo, kitobxonning ko‘ngliga havola etiladi. “Keyingi yillar adabiy hayotida o‘quvchi bilan sidqidildan fikrlashadigan, mushohada yuritishga undaydigan, birga hamdard kuyib-yonib yashaydigan qahramonlarni yaratish tamoyillari ustivorlik kasb etdi” [7, 19-b.]. Shu ma’noda ijod maktablarida o‘zbek modernistik she’riyati, jumladan, shoir Faxriyorning she’rlarini o‘quvchilarga o‘rgatish kuchli shaxsni tarbiyalashda ahamiyati yuqori, yuksak ma’naviy dunyoni yuzaga keltirishda muhim. Faxriyorning bitiklari kishini o‘ylanishga, takror-takror o‘qishga majbur etadi. Aksariyat hollarda o‘ta falsafiy mushohadalar yuritadi. She’rlari shakl ortidan goh ergashadi, goh ergashmaydi. Aksincha, u ko‘nglidan o‘tkazgan botiniy kechinmalarini asl holicha aks ettirishga urinadi. “Bugungi o‘zbek she’riyati qat’iy shakliy qoliplarni quloqqa moslashish talabi natijasi hisoblab, chin ko‘ngil ifodasiga aylanishga astoydil urinmoqda” [8, 106]. Faxriyor ijodining ma’lum qismini tashkil qilgan she’rlari na qofiya talablariga, na vazn talablariga bo‘ysunadi. Shu tarzda u o‘quvchining tafakkurini nom-nishonsiz ruhiy manzillar tomon yetaklab boradi. Zero, “aslida she’riyatga qanday yorliq yopishtirilishidan qat’iy nazar, u hamisha “eksperimantal” bo‘lmog‘i, ya’ni o‘quvchining tafakkur va tuyg‘ularini hech kimning “qadami tegmagan”, belgisiz bir ruhiy manzillar sari boshlamog‘i, ohoriga tegilmagan ma’anaviy vodiylarga olib chiqmog‘i lozim” [1, 3-b.]. Faxriyor esa yuqoridagi fikrlarni dasturamal qilib ijod etdi. U ko‘proq o‘zbek modern she’riyatning zabardast vakillari va g‘arb shoirlari singari ramzlar orqali kechinmalarini ifodalaydi. Bu o‘rinda simvolik obrazlar haqidagi quyidagi fikrlarni keltirib o‘tamiz. “Simvolik obrazlar – predmetlar, o‘simliklar, narsalar, jonivorlar, ranglar orqali ijtimoiy hodisalarni umumlashtirish demakdir. Chunonchi, kabutar – tinchlik ramzi, gul va bulbul – ma’shuqa va oshiq ramzi, qizil rang – ozodlik ramzi va hokazo. Badiiy asarlarda ana shunday simvolik obrazlar ham uchrab turadi” [2, 58-b].

Tadqiqot metodologiyasi. Ana shunday ramzli obrazlar Faxriyor she’rlarida talaygina topiladi. Qo‘llanilgan ramzlar shoir she’rlarining aksar poetik obrazlarini tashkil etadi. “She’r degani – yurak degani, to‘lqin degani, hayajon degani, timsol degani, timsollarda fikr yuritish degani” (Mirtemir). Kechinmalarda esa “timsollar tili vositasida tabiat-jamiyat-inson hayoti ko‘rinishlarini tushuntirish mumkin ekan” [7, 18-b.]. Shoir Faxriyor ham adabiyotshunos olim N. Rahimjonov ta’kidlaganidek, she’rlarida inson hayotini, fe’li-faoliyatini va taqdirini ramziy shakllarda, tuyg‘ularini moddiylashgan timsollarda ifodalaydi. Moddiylashgan timsollar orqali esa o‘quvchi ko‘z o‘ngida ranglarni tasavvur etadi. “Shu ma’noda she’rda so‘z

jilolanadi, joziba kuchga ega bo‘ladi” [7, 18-b.]. Shoirning botiniy kechinmalari ana shunday o‘ziga xos tarzda bitilgan.

Tahlil va natijalar. Faxriyor she’riyatidagi she’rlar bugungi kunda kechayotgan inson ruhiyatidagi takomilning o‘ziga xos ko‘rinishi, tarkibiy qismi tariqasida zohir bo‘ldi. Fikrning badiiy g‘oyaga aylanishi va muayyan qahramonlar faoliyatida estetik ma’no kasb etishi shoir dunyoqarashidagi o‘zgarishlar samarasi ekanligini ko‘rsatadi.

Shoirning “Vatanparvar” nomli she’ridan parcha o‘qiymiz:

Uzun tog‘larining toshini
Yurak taftin berib ilitar.
Yurtga muhabbatin shoshilmay
To‘kayotgan qon bilan bitar [4, 3-b.]

Yuqoridagi she’riy bandda shoir tog‘ timsoli vositasida o‘tib ketgan buyuk ajdodlarimiz nazarda tutiladi. Bugungi kunda haqiqiy vatanparvar shaxs ana shu ulug‘ ajdodlarimizning nomini tiklashni, qoldirgan merosini o‘rganishni vazifasi deb biladi. Elimizning chinakam farzandlarini ko‘kka ko‘targan inson vatanning nomini olam aro ulug‘lagan bo‘ladi. Bu esa haqiqiy vatanparvarlikdir. Qolaversa, “to‘kayotgan qon” tushunchasi orqali Faxriyor vatanparvar shaxsning qilayotgan mashaqqatli, ulug‘vor mehnatini gavdalantirishga erishadi.

Shoir “Dunyoqarash” she’rida yozadi:

Qilich shaklidagi bo‘yinbog‘
bo`g`ma ilon shaklidagi bo‘yinbog‘
dunyoqarashning
tajovuzkor ko‘rinishlari

She’rning dastlabki qismida bo‘yinbog‘ni ilon va qilich ko‘rinishida ekanligini tasvirlaydi. Tasavvurimizda esa qilich va ilonning bo‘yinbog‘ ko‘rinishidagi o‘xshashlik belgisi orqali mavhum bo‘lgan dunyoqarashni gavdalantiradi. Bunda jahon miqyosida hayot kechirayotgan insonlarning tajovuzkor qarashlarida zulm qilish tushunchalari borligini ta’kidlaydi.

Bo‘yinbog‘dan dor yasamay turib ham
Bo‘g‘ma ilon qilmay turib ham
qatl etsa bo‘lar odamni
o‘zining ashaddiy dunyoqarashi bilan
dunyoqarash tajovuzi [4, 80-b.]

Lekin bugungi kunda dunyo hamjamiyatida terorrizmga homiylik qilayotgan yirik shaxslar borligini she’r mazmunigiga singdirishga urinadi. Bo‘yinbog‘ taqib yuradigan o‘sha tajovuzkor odamlarga agar niyating insonlarni o‘ldirish bo‘lsa, buning uchun terror harakati vakillarining – o`zining ashaddiy dunyoqarashi bilan ularni yo‘q qilish mumkin. Bu orqali dunyoni zulmkorlardan forig‘ qilish haqida she’rning yakun qismida to‘xtaladi.

Ko‘rinib turibdiki, Faxriyor she’rlarida chuqur falsafiy mazmun yetakchilik qiladi. Umuman olganda, mustaqillikdan keyingi yillarda ijod qilayotgan aksariyat shoirlar ijodida bu kabi holni kuzatishimiz mumkin. She’riyat shu jihatlari bilan inson tafakkur doirasini kengayishiga bois bo‘ladi. Fikrimizni professor Abdurauf

Fitratning she’rga berilgan quyidagi ta’rifi bilan dalillaymiz: “She’r va shoirliq” maqolasida “She’r nadur” savol qo‘yadi va bu savolga o‘zi shunday javob qaytaradi: “she’rda kishilarning qonini qaynatg‘uvchi, singirlarini uyg‘otg‘uvchi, miyasini titrarguvchi, sezgusini qo‘zg‘atguvchi bir kuch ma’naviy kuch bor. Shunday bir kuchi bo‘lmagan so‘z “vazn” va “qofiya”si bo‘lsun, she’r bo‘la olmaydur... Chin she’r yurak sezguvlarini ko‘rsatmakdir” [5]. Faxriyor she’riyatida esa kitobxonnning tuyg‘ularini uyg‘otadigan, sezgisini tebratadigan hamda chuqur o‘yga toldiradigan asarlar talaygina topiladi.

Poetik asarning badiiy xususiyatlari haqida gapirganda, albatta, dastlab detallarni tilga olish mumkin. Negaki, shoir poetik detallardan mahoratli foydalansa, kitobxonga bir muncha ta’sir etishi, qolaversa, asarning g‘oyaviy ko‘lamini yoritilishiga ko‘mak berishi mumkin. Yuqorida aytib o‘tganimizdek, “ya’ni lirik qahramon qiyofasi turli qarama-qarshiliklar, g‘oyaviy-badiiy kurashlar oqimida shakllanadi. Lirik “men” o‘zining tinimsiz haqiqat izlanishlarida sub’ektiv hamda ob’ektiv moneliklarni bartaraf etish uchun kurashadi. Mazkur g‘oyaviy-estetik kurashning ilk bosqichi navbatda lirik qahramonning o‘z ichki dunyosidagi kelishmovchilikni, ikkilanish va ishonchsizlikni engishga urinishi bilan xarakterlanadi. Zotan, dunyoni anglash o‘z-o‘zini anglashdan boshlanadi” [9, 6-b.]. A. Blok aytganidek, “shoirlar o‘z ijodlaridagi mushtarakliklar bilan emas, balki bir-birlari bilan farq qilib turuvchi xususiyatlari bilan qiziqarlidir” [3, 89-b.]. Shoir oddiy bir detallardan foydalanib olam-jahon ma’nolarni ifodalshi mumkin. Chunki bu detallar poetik timsolni vujudga kelishida muhimdir. Faxriyorning she’rlarida esa kishi ruhiga ta’sir etuvchi inson hayotining shunchaki har qanday holati emas, inson harakatidagi suvrat ham beriladi.

Faxriyor o‘ziga tanlab olgan so‘qmoqdan izchil, boshqalarning fikrlariga e’tibor bermasdan qadam bosdi va xato qilmadi, deb aytishimiz mumkin. Shoir bu bilan estetik me’yorlarni, talablarni ham buzmaganligini asarlari mutolaasi jarayonida yaqqol seziladi. “She’riyatimizdagi g‘oyaviy-badiiy sifat o‘zgarishlari ilk avvali izhori samimiyatda, uslubiy izlanishlarning o‘ziga xos yo‘nalishda namayon bo‘ldi” [9, 10-b.].

Faxriyor she’riyatida garchi murakkab tushunchalar bisyor bo‘lsa-da, biroq she’rning tuzilishi jihatdan, tuyg‘ularning chegara bilmasligi ayrim she’rlarda tinish belgilarining mutlaqo qo‘llanilmasligi badiiyatga putur yetkazmaydi. Aksincha, she’rning o‘qilishi barobarida tuyg‘ularning junbushga kelishi, satrlarda ruhiyatining aks etganligi kitobxonning o‘z qalb kechinmalariga mos kelgandek tuyulaveradi.

Shoir “Kechinma” she’riga Robert Frosning “…eng chiqish yo‘li hamisha oradan o‘tadi” degan fikrini epigraf qilib oladi. Bundan ko‘rinadiki, she’rda chorasizlik vaziyatida qolgan shaxsning ruhiy kayfiyati manzaralarini aks ettirishga harakat qilingan. Tuyg‘u chegara bilmasligini inobotga olgan shoir tinish belgilariga deyarli murojaat qilmaydi. She’r hech qanday vazn talablariga ham bo‘ysunmagan:

kim o‘ylab topgan ekan bu so‘zni
idishga o‘xshash bir so‘z
nimani joylasang joylashaverar

So‘z – inson tafakkuridagi gavhar. Nutqqa ko‘chganda moddiylashadi, yozma shaklda ifodalanganda harflar vositasida so‘zning qiyofasini ko‘rgandek bo`lamiz. Shoir so‘zni idishga o‘xshatadi. Bunda kundalik hayotda biz ishlatadigan idishlarga turli holatlarda foydalanamiz. Ehtiyojimizdan kelib chiqib, turmushimizda ishlatamiz. Shoir so‘zni ana shu kundalik ishlatilishi, uning zamiriga turli ma’no yuklashimiz haqida tasavvurimiz yetaklaydi. Haqiqatan ham ijobiy yoki salbiy mazmunni nutqiy ko‘rinishda so‘zlar mohiyatiga singdira olamiz.

Bemor ishtahasiday,
Nozik emas so‘zning ta’bi u qadar

So`zning fikr ifodalamoqchi bo‘lganimizda injiqlik qilmasligi haqida fikrlaydi. So‘zni inson qiyofasida tasvirlaydi. Ishtahasi bemornikiga o`xshamasligini, nozikta’blar toifasidan ham emasligini ajoyib tashbeh qiladi.

gunoh kabi umrni kechirmoqqa
dunyoga kelgan bandaning
o‘zga imkoni yo‘qdir

Yuqoridagi qismda so‘zlar vositasida ifodalanadigan kechinmani inson tomonidan ko‘ngildan o‘tkazishini tabiiy hol ekanligini shuurimizga singdirib yuboradi.

kechinma
umrni kechirmoq jarayonida
bandaning ko‘ngilga tukkan tuyg‘ulari
bo‘yindagi sirtmoq kabi tuyg‘uni
kechirganing evaziga
kim yechib oladi
bilmaysan
kechinma
sirtmoqday mahkumlik

Kechinma tuyg‘ularning mevasi ekanlgini shoir keyingi qismda aks ettirib, ko‘ngilda ruhiy holat kechayotgan jarayonni qat’iy hukm, bu hukmni bekor bo‘lishini bilmasligini ta’kidlaydi.

o‘qilmagan hukmning sharpasi
muqarrar qatl
Har kim bo‘ynida
bir sirtmoq qatlni ko‘tarib yurar
kechinma qilib

Inson hayot kechirar ekan, albatta, kechinmadan holi bo‘lmasligini, uni hayoti davomida sirtmoqday bo‘ynida olib yurishini eslatib o‘tadi.

o‘lim qo‘rqinchlimas
faqat kechinmaga chidab bersang bas
faqat tasavvurga dosh bersang bo‘ldi

Voqea-hodisalar orasida o‘lim har bir insonga dahshatli bo‘lib tuyiladi. Lekin shoir tasavvurimizni o‘limga moslashtira olsak, uning hech nima emasligini anglab yetishimiz mumkinlgini aytadi. N. Eshonqul ta’kidlaganidek, “O‘limdan kuchlimikan tasavvur? Nega shoir “o‘lim” va “tasavvur”ni qiyosning ikki qutbiga

joylashtirayapti? O‘lim tasavvurni o‘ziniki qila olarmikan? Tasavvur esa o‘limniki qila oladi. Hatto uni ijodning vositasiga aylantirishi ham mumkin. Hazrat Navoiy Farhod-u Shirin, Layli Majnunni ajal qo‘liga topshirar ekan, o‘limni o‘ziniki qiladi. Demak, o‘limni tasavvur yengadi. Moziy ham, kelajak ham tasavvur hosilasi bo‘lib ko‘z oldimizga keladi. Tasavvur – ilohiy qudratni his eta olishdir, bu san’atni tushuna va anglay olishdir”.

kechinma
sirtmoq kabi
bu dunyoda yechilmas

Kechinma she’r davomida takror-takror sirtmoqqa qiyoslanadi. Sirtmoq – nafas qisilishiga ishora. Bu orqali shaxs ruhiyatining bo‘g‘ilayotgan ifodasi tavsif etiladi.

kechkining
kechirgining qoldig‘i
kechinma
13 raqami kabi
hech narsaga bo‘linmas parchalanmas
uning kattalashib borayotgan yaxlitligi
yurakni yoradi qoq o rtasidan
hayot va mamotga tengdan nasiba
ulashadi odil kechinma

Inson yashashi davomida turli sinovlarga duch keladi. Bunday hollarda uning ko`nglidan turli kechinmalar kechadi. “kattalashib borayotgan kechinma” tashvishlarning ko‘payib borayotganiga ishoradir. Shoir bunday kechinmalarni boshdan kechirish yurak bo‘lib yuboradi deya ta’kidlaydi.

kechinma
ko‘ngil hukmi
ado etilmaguncha
hukmdan qutulib bo‘lmaydi [4, 63-b.].

Shoir she’rga shunday yakun yasaydi. Kechinmaning eng muhim jihati – uni ko‘ngildan o‘tkazib yubormaguncha inson ruhiyatini tark etmaydi.

Faxriyor turli-tuman poetik obrazlardan foydalanib, tasavvurni yanada yorqinroq, nurli bir manzil tomon yetaklashga va bunda ma’lum bir yutuqqa erishgan shoir sifatida o‘zbek she’riyatida o‘z o‘rniga egadir. She’rlarida lirik qahramonning tafakkur tabiatidagi zamon shiddati, ijtimoiy muhitdagi munosabatlar murakkabligi, zamondoshlarning orzu-armonlari, qayg‘ulari, g‘amlari, quvonchlari o‘z ifodasini topgan. Shoir she’rlarining tahlilidan shu narsalar ayonlashadi, shoir she’rlarida hayotiy, tevarak-atrofimizda mavjud, lekin bizga mavhum, notanish bo‘lgan falsafiy g‘oyalar ilgari suriladi. Uning qahramonlari turfa bo‘yoqlarda chizilgan, turfa insonlardir. Ular aynan ana shu falsafiy ruh bilan sug‘orilgan, gavdalantirilgan. Darhaqiqat, uning she’riyatida inson, jamiyat va hayot haqidagi tasavvurlar o‘z aksini topgan.

Xulosa va takliflar. Faxriyor inson, jamiyat, tabiat dunyosiga doir yangi talqinlar badiiy estetik tafakkurdagi sifat o‘zgarishlarni vujudga kelishida astoydil mehnat qildi. Avvalo, she’rlaridagi o‘z ideali sari intiluvchi ruh bilan kishini o‘ziga

rom etadi. Shoir she’rlarida o‘ziga xos xususiyatlar ko‘zga tashlanadi. Uning she’rlari qahramonlarining xatti – harakatlari, o‘y – fikrlari, kechinma va tashvishlari bilan o‘ta hayotiy, samimiy holda badiiy matn tarkibiga singdirib yuborilgan. Shuning uchun ularning xarakter – xislatlari, so‘zlash moneralari o‘zaro munosabat, o‘zbekona ruhdan biroz yiroqlashganday, biroz g‘ayritabiiy tuyuladi. Inson ruhiyatini, diqqat – e’tiborini esa g‘ayritabiiy tuyilgan she’rlar, ko‘proq o‘ziga tortadi. Shoir she’riyatini o‘rganish jarayonida kelingan xulosada Forobiyninng quyidagi shoirlar haqidagi fikrlarni keltirish juda o‘rinlidir: “shoirlar chindan ham tug‘ma qobiliyatli kishilar bo‘ladi va ular tashbih va tamsilga layoqatli bo‘ladilar. Shoirlar yo she’r navining ko‘p turida, yo bo‘lmasa bir turida ijod qilishga layoqatli bo‘ladilar” [6, 70-b.].

Xulosa qilib aytganda, majoziy – ramzli obrazlar vositasida fikrlash XX asr she’riyati qatori Faxriyor ijodida ham kuzatiladi. Demak, mustaqillik yillarida ramzlarga murojaat etish ko‘lami yanada kengaydi. Eng muhimi esa u ham shaklan, ham mazmunan o‘z uslubiga ega bo‘lgan shoirdir. Bunday badiiy estetik she’riyatni har tomonlama o‘rganish ijod maktabi o‘quvchilariga tafakkur dunyosini kengaytirishga, zamonga xos qarashga ega bo‘lishini ta’minlashga tagzamindir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abduhakim M. So‘z sehri. – Urganch: Xorazm tahririyat nashr bo‘limi. 1994. – B. 3.
2. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. – Toshkent: O‘zbekiston. 2002. – B. 58.
3. Блок А. О литературе. – Москва: Федерация. 1931. – С. 89.
4. Faxriyor. Geometrik bahor. – Toshkent: Ma’naviyat. 2004. – B. 3, 63, 80.
5. Fitrat A. She’r va shoirliq //O‘zbekiston adabiyoti va san’ati, 1995.
6. Forobiy. She’rlar san’ati haqida. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1980. – B. 70.
7. Rahimjonov N. Mustaqillik davri o‘zbek she’riyati. –Toshkent: Fan, 2007. – B.18, 19.
8. Yo‘ldoshev Q. Yoniq so‘z. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2006. – B. 106.
9. Yashar Q. O‘zbek she’riyatida poetik fikrning yangilanish jarayoni. Filol. fan. nomz. … diss. avtoref. – Toshkent, 1994. – B. 6, 10.

Mundarija

Aniq va tabiy fanlar

1. **Каландаров А. А.** Математическое и численное моделирование термоупругих процессов на основе динамических связанных задач в напряжениях ……..…….. **3**
2. **Bekpo‘latov H. O.** Kimyo fanini va ingliz tiliga interdistsiplinar yondashuv asosida o‘quv ishlarini tashkil etish **9**
3. **Elliyeva A. A., Jumaboyeva I. M., Djurayev T. A.** Ayrim mineral moddalarni plazmali induktiv bog‘langan atom emission spektormetr usulida tadqiq qilish …..... **15**
4. **Jumayev Nusrat Amonovich, Hazratqulova Ch. Yu., Qurbanov A. I.** Axborot texnologiyalari va dasturiy vositalar asosida mashg‘ulotlarni tashkil qilish metodikasi **21**
5. **Jumaboyeva I. M., Mamatkulova N. M.** Sirdaryo viloyati Mirzaobod tumani defoliantlar hududidagi tuproq namunasi tarkibining taxlili ……..... **28**
6. **Saxobidinova O. I., Kurbanova H. Sh.** Intelligence of the system of mathematical packages in e-Learning mathematics …… **36**
7. **Ubaydullayev O. U.** Elektron biznesning xavfsizligi muammolari va ularni yechish usullari **46**
8. **Baratova D.B., Pardayev Sh.M.** Hozirgi zamon kimyo fan tarmoqlarini o‘qitishda mobil simulyasion laboratoriyalarning o‘rni..... **53**

Ijtimoiy-siyosiy fanlar

9. **Axmadali A., Djurayev I. N.** Zarafshon vodiysi assimilyatsion jarayonlarning bronza davri moddiy madaniyatiga ta’siri ……. **58**
10. **Murtazayeva R. H., Mirzaliyev U. B.** O‘zbekistondagi tarixiy demografik jarayonlar dinamikasi ……..... **65**
11. **Shermuhammedova N. A., Tursinqulov N. A.** Erkinlik g‘oyasi jamiyat taraqqiyotining omili sifatida ……..……. **71**
12. **Raxmon R. M.** Boyovut-4 sovxoziga rahbarlik qilgan usmon yusupov faoliyatining o‘ziga xosligi ……..……..... **77**
13. **Xolxujayeva Yu. U.** Samarqand viloyati aholisi: milliy tarkib va tolerantlik (XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida) …..... **83**
14. **Xolmo‘minov A. N.** Qatag‘onlik siyosatining ijtimoiy, siyosiy va psixologik xarakteri **90**
15. **Nurmetov Sh. M.** Markaziy Osiyoda xavfsizlik va barqarorlikni ta’minlashda O‘zbekistonning o‘rni ……..... **98**

Pedagogika

16. **Faxriddinov Yo. A., Xamrayev A. F.** Ta’lim tarbiya jarayonini diagnostika qilishda qo‘llaniladigan usullar..... **104**
17. **Fayziyev M. A.** Talabalarning ijodiy qobiliyatlarini axborot texnologiyalarini o‘rganish jarayonida shakllantirish **111**

18. **Nazarov B. A., Lutfillaev M. X.** Umumta'lim maktablarida "Informatika" fanini takomillashtirilgan metodika asosida o'qitish **119**
19. **Qulmamatov S. I., Xudoynazarov Sh. A.** Maktabgacha yoshdagi bolalarda xotira rivojlanishining xususiyatlari va uning shartlari **124**
20. **Shodiyev N., Mirzoyeva N. Sh., Hamidova L. K.** Integrativ yondashuv asosida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini kasb tanlash ishiga tayyorlash ……..……. **130**
21. **Xudoyberdiyev G'. B.** Boshlang'ich sinf o'quvchilarini sog'lom turmush tarzi mazmunini etnosport vositasida rivojlantirishning pedagogik tizimi …… **139**
22. **Xudoyberdiyeva D. B.** Maktabgacha yoshdagi iqtidorli bolalar bilan ishlash ta'lim texnologiyasi **145**
23. **Xudayberdiyev A. A.** Talabalarda axborot madaniyatini rivojlantirish omillari ……..... **149**
24. **Nuriddinova A. B.** Boshlang'ich sinf o'quvchilarini innovatsion yondashuvlarasosida kreativ fikrlash qobilyatlarini shakllantirish **155**
25. **Soliho'jayeva D.** Oliy ta'lim muassasalarida talaba-qizlarni mustaqil hayotga tayyorlashda oila va mahalla hamkorligi uzviyligini ta'minlash mexanizmlari . **159**
26. **Sotvoldiyeva N.** Ota-ona o'rtasidagi konfliktning bola psixologiyasiga ta'siri . **168**
27. **Xolnazarova M. X., Xamrakulova K. G'**. Oilaviy munosabatlar, oilaviy nizolar, ajrimlarning bolalar ruhiyatiga ta'siri **172**

Filologiya

28. **Алихасанова З. Ф.** Особенности флоронимов Тюркского происхождения в лексике русского языка ……..……. **178**
29. **Джуманова Д. Р., Гизатулина О. И.** Использование технологии QR-кода и онлайн сервиса Canva в самостоятельной деятельности студентов педагогических специальностей …..... **184**
30. **Курбанов Б. Ш.** Омонимы: вопросы производности основ в русском и узбекском языках ……..…… **192**
31. **Нормаматова Д. Т., Алиева А. Э.** Понятие методических терминов в терминологии методики преподавания иностранных языков ……..... **206**
32. **Sultanova D. A.** A systematic approach to vocabulary ……..…. **211**
33. **Xaitov X. X.** Ijod maktablarida hozirgi o'zbek modernistik she'riyatini o'qitish masalasi tahlili (*Faxriyor she'rlari misolida*) **216**

Guliston davlat pedagogika instituti
“Sayhun ilmiy axborotnomasi” ilmiy-uslubiy jurnali
2023-*yil* 1-*son*

“Sayhun ilmiy axborotnomasi” ilmiy-uslubiy jurnali elektron to‘plam sifatida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi (AOKA)ning 2023-yil 9-martdagi № 067833 raqamli guvohnomasi asosida chop etiladi.

“Sayhun ilmiy axborotnomasi” ilmiy-uslibiy jurnali GulDPI Institut kengashining 2022-yil 10-dekabrdagi 4-sonli kengaytirilgan yig‘ilishida muhokama qilinib, ilmiy to‘plam sifatida 1-sonini chop etishga 2023-yil 30-maydagi 10-sonli Institut Kengashida ruxsat etildi. (Bayonnoma №10).

Texnik muharrir: A. A. Xudayberdiyev

Tahririyat manzili: Guliston shahri, Buston MFY Talabalar ko‘chasi* 49-*uy.
***Pochta indeksi:* 120100, *Faks:* (0367) 226-57-90,**
***e-mail:* info@gspi.uz**

“Sayhun ilmiy axborotnomasi” ilmiy-uslubiy jurnalining 2023-yil 1-soni 225 sahifadan iborat bo‘lib, 33 ta ilmiy maqoladan tashkil topgan.

Maqolalarning ilmiy saviyasi va keltirilgan ma’lumotlar uchun mualliflar javobgar hisoblanadi.